

Л.І. МИХАЙЛОВА, Н.В. СТОЯНЕЦЬ

*Л.І. Михайлова
Н.В. Стоянець*

**УПРАВЛІННЯ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ
СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ:
НАУКОВІ ОСНОВИ, СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ**

Монографія

**НАУКОВИЙ
АБОНЕМЕНТ**

Суми

Видавництво «Козацький вал»

ВАТ «СОД»

2010

65.9(НУКР)32-21

М69 УДК 338.26:332.1
ББК 65. 9 (4 Укр - 4 Сум) 32
М 19

Автори:

Л.І. Михайлова: вступ, п. 1.1; п.1.4; 2.1; 2.3; 3.1; 3.2.

Н.В. Стоянець: вступ, п. 1.1; 1.2; 1.3; 2.2; 2.3; 3.1; 3.2; 3.3; 3.4.

Рецензенти:

М.О. Бєсєдін, доктор економічних наук, професор, Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва;

Є.В. Мішенін, доктор економічних наук, професор, Сумський національний аграрний університет;

І.В. Прокопа, доктор економічних наук, член-кореспондент УААН, ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту економіки та менеджменту Сумського національного аграрного університету,
протокол № 4 від 27 листопада 2009 р.

Михайлова Л.І., Стоянець Н.В.

М 19 Управління соціально-економічним розвитком сільських територій: наукові основи, стан і перспективи. Монографія. – Суми: Видавництво «Козацький вал», ВАТ «СОД», 2010. - 252 с.

ISBN 978-966-358-081-4

В монографії висвітлено результати узагальнення теоретико-методологічних підходів щодо визначення сутності управління соціально-економічним розвитком сільських територій, його місця в системі регіональної економіки; обґрунтовано роль державного регулювання розвитку сільських територій з урахуванням закордонного досвіду. Акцентовано увагу на необхідності пріоритетності розвитку сільських територій, які б забезпечували врахування потреб окремих регіонів та активну участь сільського населення. За результатами проведеного дослідження запропоновано наукові підходи щодо подальшої трансформації соціальної сфери та інфраструктури сільських населених пунктів, вдосконалення механізмів фінансового забезпечення та розширення каналів фінансового обслуговування розвитку сільських територій.

Для науковців, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, спеціалістів і керівників аграрної сфери різних рівнів управління, менеджерів та всіх, кого цікавлять проблеми ефективного сільського розвитку в Україні.

ББК 65. 9 (4 Укр - 4 Сум) 32

ISBN 978-966-358-081-4

© Л.І. Михайлова, Н.В. Стоянець, 2010

© Видавництво «Козацький вал», 2010

© ВАТ «СОД», 2010

14
ББК 65.9

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1.	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	
1.1. Суть і значення соціально-економічного розвитку сільських територій	11
1.2. Інтегрований розвиток сільських територій як складова регіональної економіки	19
1.3. Роль державного регулювання розвитку сільських територій	36
1.4. Соціально-економічний розвиток сільських територій в контексті інтеграційного виміру.....	68
РОЗДІЛ 2.	
АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	
2.1. Соціально-економічний стан сільських територій	78
2.2. Вплив ефективності агровиробництва на рівень зайнятості в сільській місцевості	105
2.3. Аналіз факторів, що впливають на коливання доходів сільського населення.....	131
РОЗДІЛ 3.	
УДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	
3.1. Основні напрямки забезпечення розвитку сільських територій	151
3.2. Розробка комплексної програми інтегрованого сільського розвитку	164
3.3. Модель розвитку соціальної сфери та інфраструктури в сільській місцевості	180
3.4. Інтеграція учасників сільського розвитку до формальної фінансової системи	205
ПІСЛЯМОВА	218
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	226
ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ	247
ПЕРЕЛІК РИСУНКІВ	248

CONTENTS

Introduction	8
<u>Part 1.</u>	
THE THEORETICAL BASIC SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT OF RURAL AREAS	
1.1. Essence and value of socio-economic development of rural territories	11
1.2. Computer-integrated development of rural territories as constituent of regional economy.....	19
1.3. Role of government control of development of rural territories	36
1.4. Cosial-economic development of rural areas in evrointegration context.....	68
<u>Part 2.</u>	
THE ANALYSES OF SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT RURAL ARIAS OF SUMY REGION	
2.1. Socio-economic position of rural territories	78
2.2. Influence of efficiency of agrovirobnictva on the level of employment is in rural locality	105
2.3. Analysis of factors which influence on oscillation of profits of rural population	131
<u>Part 3.</u>	
THE PERFECTION MANAGEMENT SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT of RURAL TERRITORIES	
3.1. Basic directions of providing of development of rural territories ..	151
3.2. Development of the complex program of computer-integrated rural development.....	164
3.3. A model of development socially of sphere and infrastructure is in rural locality	180
3.4. Integration of participants of rural development to formal financial sistem	205
Conclusions	222
Last of referens	226
Last of tables	247
Last of Figures	248

ВСТУП

В умовах розвитку ринкової економіки в Україні основним напрямком аграрних реформ має стати курс на підвищення їх соціальної спрямованості, послідовну переорієнтацію сільської економіки на задоволення потреб населення. Без якісних змін у продуктивних силах і виробничих відносинах забезпечення належного рівня життя є неможливим. У цьому зв'язку головною метою політики соціально-економічного розвитку сільських територій має стати створення життєздатного середовища, зокрема через підвищення конкурентоспроможності трудових ресурсів, формування збалансованого ринку праці з чіткими соціальними орієнтирами, забезпечення продуктивної зайнятості та соціального захисту працездатного населення, сприяння розвитку підприємництва в сільській місцевості.

Поглиблення процесу деградації села спричинило пошук нових дослідницьких підходів, в межах яких село, сільське господарство і селянство розглядалися б у їх нерозривній єдності. У наукових колах поступово починає запроваджуватися концепція сільського розвитку як основа державної та регіональної політики розвитку сільських територій. Проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій досліджуються в наукових працях таких відомих вчених, як Л. Богуш, О. Булавки, В. Бутенко, П. Гайдуцького, З. Герасимчук, В. Горкавого, Б. Данилишина, Т. Заяць, Р. Косодія, М. Кропивко, В. Месель-Веселяка, Л. Михайлової, В. Онищенко, Б. Панасюка, В. Пили, І. Прокопи, К. Прокопишак, П. Саблука, В. Трегобчука, О. Цепка, О. Черевка, Л. Шепотько, А. Юзефовича, В. Юрчишина та ін.

Разом з тим, недостатньо дослідженими залишаються питання формування збалансованого сільського ринку праці з чіткими соціальними орієнтирами, проблеми фінансування процесів сільського розвитку, а також інституціональні засади забезпечення розвитку сільських регіонів. Недостатньо уваги приділяється

обґрунтуванню концептуальних засад державної політики сільського розвитку, адекватних багатofункціональній природі сільських територій.

Представлена монографія містить результати досліджень актуальних проблем розвитку сільських територій, організації агровиробництва в пореформений період та впливу його ефективності на рівень зайнятості в сільській місцевості в умовах адаптації аграрного сектора країни до змін, зумовлених ринковими трансформаціями та інтернаціоналізацією світогосподарського життя.

Автори видання, узагальнюючи підходи зарубіжних та вітчизняних вчених, спираючись також на результати ґрунтовних емпіричних досліджень, формулюють перспективи розв'язання проблем сільського розвитку із зазначенням загроз та застережень. Значна увага в монографії приділена обґрунтуванню алгоритму формування якісно нової моделі розвитку соціальної сфери в сільській місцевості шляхом пошуку нових власників об'єктів соціальної інфраструктури, зокрема шляхом формування обслуговуючих кооперативів та сільських сервісних центрів.

Зважаючи на важливість проблем фінансового забезпечення сільського розвитку, в монографії викладена спроба розробки механізму фінансового забезпечення розвитку сільських територій шляхом використання інноваційних підходів до обслуговування сільськогосподарських виробників та сільського населення, які, безперечно, допоможуть покращити доступ до фінансових послуг для населення та знизити трансакційні витрати для постачальників. Представлені матеріали в окремих розділах монографії так або інакше пов'язані з формуванням ефективного механізму підтримки соціально-економічного зростання депресивних територій, віддзеркалюють прагнення дослідників примірити свої узагальнення до нових умов міжнародного устрою, рівня соціально-економічного розвитку, стандартів трудового життя та менеджменту в розвинутих країнах світу. З цієї точки зору результати досліджень, викладені в монографії, є оригінальними та важливими.

Автори не претендують на вичерпність своїх думок та суджень, адже практика агрогосподарювання та формування

інтегрованого сільського розвитку щодня вносить свої корективи до теорії та практики управління соціально-економічним розвитком сільських територій.

Ми висловлюємо щирі подяки рецензентам цього видання – члену-кореспонденту УААН І.В. Прокопі (ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України), професору М.О. Бєсєдіну (Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва), професору Є.В. Мішеніну (Сумський національний аграрний університет), чиї критичні зауваження та поради допомогли в розкритті задуманого в окремих розділах і положеннях монографії.

INTRODUCTION

In the conditions of development of market economy in Ukraine a course must become basic direction of agrarian reforms on the increase of their social orientation, successive reorganization of rural economy on satisfaction of necessities of population. Without high-quality changes in productive forces and production relations of providing of the proper standard of living is impossible. Creation of viable environment must become in this connection the primary objective of policy of socio-economic development of rural territories, in particular through the increase of competitiveness of labour resources, forming of the balanced labour-market, with clear social orientation, providing of productive employment and social defence of capable of working population, assistance development of enterprise, in rural locality.

Deepening of process of degradation of village entailed the search of new research approaches, within the limits of which a village, agriculture and peasantry, would be examined in their indissoluble unity. In scientific circles gradually conception of rural development as basis of public and regional policy of development of rural territories begins to be inculcated. The problems of socio-economic development of rural territories are probed in scientific labours of such known scientists, as L. Bogush, O. Bulavko, V. Butenko, P. Heyduck, Z. Gerasimchuk, V. Gorkavogo. B. Danilishin, T. Zayac', V. M. Kropivko, R. Kosodiy, V. Mesel'-Veselyak, L. Mikhaylova, V. Onischenko. B. Panasyuk, V. Pula, I. Prokopa, K. Prokopishak, P. Sabluk, V. Tregobchuk, O. Cepko, O. Cherevko, L. Shepotko, Yuzerfovich, V. Uurchishin and other.

At the same time, investigational not enough are questions of forming of the balanced rural labour-market with clear social orientation, problems of financing of processes of rural development, and also institutional principles of providing of development of rural regions. Not enough attention spared the ground of conceptual principles of public policy of rural development, adequate multifunction nature of rural territories.

The presented monograph contains the results of researches of issues of the day of development of rural territories, organization of agrovirobnictva in a poreformeniy period and influence of his efficiency, on the level of employment in rural locality in the conditions of

adaptation of agrarian sector of country to the changes, to predefined market transformations and internationalization of word-agriculture life.

Authors of edition, summarizing approaches of foreign and domestic scientists, leaning also against the results of the detailed empiric researches, formulate the prospects of decision of problems of rural development with pointing of threats and warnings. Considerable attention in a monograph is spared the ground of algorithm of forming high-quality of new model of development of social sphere in rural locality by the search of new proprietors of objects of social infrastructure, in particular by forming of attendant cooperative stores and rural service centers.

Because of importance of problems of the financial providing of rural development, in a monograph the expounded attempt of development of mechanism of the financial providing of development of rural territories by the use of the innovative going near maintenance of agricultural producers and rural population, which, indisputably, will help to improve access to financial services for a population and to reduce transakciyni charges for suppliers. Presented materials in the separate sections of monograph so or differently related to forming of effective mechanism of support of socio-economic growth of the depressed territories, the generalizations reflect aspiration of researchers of primiriti to the new terms of the international mode, level of socio-economic development, standards of labour life and management, in the developed countries of the world. From this point of view results of researches, vikladeni in a monograph, are original and important.

Authors do not apply on exhausted of the opinions and judgements, in fact practice of agrogospodaryuvannya of economy and forming of computer-integrated rural development daily brings in the korektivi in a theory and practice of management socio-economic development of rural territories.

We express sincere gratitude the reviewers of this edition, member, a correspondent UAAN I.V. Prokopa (DU «Institute of

economy and prognostication» of NAN of Ukraine), to professor M.O. Besedin (Kharkiv national agrarian university of the name of V.V. Dokuchaeva), to professor E.V. Mishenin (Sumskiy national agrarian university), whose critical remarks and advices helped in opening planned in separate sections and polozhenyakh monograph.

Тестова сторінка
Тестова сторінка

1

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Суть і значення соціально-економічного розвитку сільських територій

Актуальність проблем комплексного розвитку сільських територій зумовлюється необхідністю підвищення рівня економічної активності в сільській місцевості. При цьому соціально-економічний розвиток сільських територій має гармонійно поєднувати цивілізовані умови праці та культурно-побутові умови життя селян, оскільки основними проблемами сільського населення України є обмежені можливості у плані зайнятості та отримання доходу, низька мобільність, зростаючий рівень бідності. Згідно досліджень, проведених ННЦ "Інститут аграрної економіки", рівень забезпеченості сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури є катастрофічно низьким, при цьому спостерігається значне погіршення демографічної ситуації: із загального сільського населення чисельністю 15 млн. чол. працездатне населення складає лише 6 млн. чол., або 41,5 відсотків. За п'ять років з карти України зникло 178 сіл, у 8000 сільських населених пунктах за останні три роки не народилося жодної дитини [90].

У цьому зв'язку головною метою політики соціально-економічного розвитку сільських територій має стати створення життєздатного середовища, зокрема через підвищення конкурентоспроможності трудових ресурсів, формування збалансованого ринку праці з чіткими соціальними орієнтирами, забезпечення продуктивної зайнятості та соціального захисту працездатного населення, сприяння розвитку підприємництва, а також, безперечно, підвищення продуктивності сільського господарства [7, 16, 75].

Регулювання соціально-економічного розвитку сільської місцевості має стати складовою національної стратегії розвитку, оскільки соціально-економічний розвиток українських сільських територій характеризується використанням несистемного підходу до

вирішення відповідних питань, а також обмеженою теоретичною і фактичною базою для аналізу проблем сільських територій (оскільки до цього дана тема часто ігнорувалася економістами). Як результат, сприйняття проблем села вченими і політиками часто не відповідає дійсності, оскільки до недавнього часу дослідження пов'язувалися, в основному, з аграрним сектором, що значно обмежувало їх цінність для сільської економіки. Взагалі, соціально-економічний розвиток села визначається як процес змін, спрямованих на підвищення рівня розвитку економічної і соціальної сфер сільських регіонів, з мінімальними втратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення та інтересів держави. Сільський розвиток потребує комплексного підходу до вирішення всіх проблем сільського регіону – економічних, соціальних, екологічних, демографічних тощо.

Варто зазначити, що проблема розвитку сільських територій є недостатньо висвітленою не лише в Україні, але й у світі. Так, Р. Вільчинський відзначає, що до 1997 р. поняття “розвиток сільських територій” містилось лише у деяких наукових публікаціях [27]. Помилковою стала поширена практика ототожнення сільського розвитку та аграрної політики, результатом чого стало акцентування уваги у соціально-економічному розвитку сільських регіонів на сільському господарстві та ігнорування інших видів економічної активності (сільський туризм, розвиток сфери послуг, побутового обслуговування тощо). Таким чином, були створені сприятливі умови для подальшої депопуляції та економічної деградації сільської місцевості.

У дискусіях про співвідношення заходів щодо розвитку сільських територій та аграрної політики простежуються дві позиції. На думку одних вчених (П.Т. Саблук, О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин, В.Я. Месель-Веселяк, Б.Я. Панасюк та ін.), розвиток сільських територій є органічною складовою аграрної політики, тоді як інші вчені (П.І. Гайдуцький, М.Ф. Кропивко, В.М. Трегобчук та ін.) розглядають розвиток сільських територій та аграрну політику як незалежні напрямки державної політики.

Так, П.Т. Саблук вважає, що функціонування кожного сільського населеного пункту, розбудова його інфраструктури і

доходи його жителів мають забезпечуватися за рахунок оптимізації використання сільськогосподарських угідь, регулювання цін на агропродукцію, організації аграрного ринку, тобто за допомогою механізмів аграрної політики [90, с. 11]. О.М. Онищенко та В.В. Юрчишин також асоціюють сільський розвиток з аграрною політикою. На їх думку, аграрний устрій може розглядатися з позицій відображення в ньому системного прояву суспільно-політичних і соціально-економічних відносин в аграрному секторі, які узгоджуються за стратегічним цільовим призначенням і формами прояву із суспільно-політичним устроєм [74].

В.Я. Месель-Веселяк також вважає, що реформування земельних відносин і відносин власності в сільському господарстві має виключне значення для соціально-економічного розвитку сільських територій [64]. На думку Б.Я. Панасюка, відродження сільських територій є можливим за умови виведення сільського господарства із скрутного становища, відновлення його виробничої бази, кооперації сільськогосподарського виробництва з переробною промисловістю і торгівлею, розвитку агропідприємств [78].

П.І. Гайдуцький вважає, що нерозмежованість заходів підтримки сільського господарства та сільської території, чого немає в жодній галузі економіки, викривляє реальну картину підтримки аграрного сектора [18, с. 86]. Дану думку підтримує і М.Ф. Кропивко, стверджуючи, що галузеві та регіональні програми мають бути диференційованими, а розвиток сільських територій повинен бути прерогативою органів місцевого самоврядування [56]. В.М. Трегобчук схиляється до застосування західноєвропейської моделі використання та благоустрою сільських територій, що ґрунтується на можливостях багатofункціонального екологічно врівноваженого їх розвитку та передбачає диференціацію сільського і аграрного розвитку [109, 85].

Ми схиляємося до думки, що на практиці всі напрямки державної політики в рамках своєї взаємодії мають давати синергетичний ефект, створюючи певне середовище розвитку, оскільки співробітництво у сферах аграрного і сільського розвитку є надзвичайно важливим для вирішення ключових питань, пов'язаних з продовольчою безпекою, зменшенням рівня бідності та

економічним розвитком. Ми вважаємо, що у процесі такої взаємодії слід чітко визначити функції сільського і сільськогосподарського розвитку, а тому важливою є диференціація понять сільськогосподарського розвитку та розвитку сільських територій.

Так, розвиток сільського господарства спрямований на забезпечення ефективного функціонування конкретної галузі аграрного сектора та продовольчої безпеки. У той же час можна сказати, що, оскільки сільськогосподарський розвиток включає не лише діяльність, безпосередньо пов'язану з виробництвом агропродукції, але й передбачає широкий спектр інших видів діяльності (дослідження у сфері технологій, покращання систем просування агропродукції та інфраструктури, розподіл продукції на ринку, відповідне законодавство, сільськогосподарську політику, виробництво і постачання продовольства), то він опосередковано сприяє регіональному соціально-економічному розвитку в якості домінуючої галузі. О.І. Гойчук вважає, що агровиробництво, на відміну від промислового сектора, безпосередньо пов'язане не лише з виробництвом продукції, але й забезпеченням певного рівня якості життя [23, с. 561]. На нашу думку, ототожнення функцій сільськогосподарського та сільського розвитку стримує соціально-економічний розвиток сільських регіонів. Аграрна галузь є, перш за все, джерелом сільськогосподарської продукції, а тому цілі сільськогосподарської політики мають зводитися до підвищення продуктивності агровиробництва, тоді як покращання умов життєдіяльності селян є, скоріше, прерогативою розвитку сільської місцевості (оскільки сільський розвиток, крім сільського господарства як основного засобу існування селян, а також пов'язаних з ним галузей, включає й інші сектори – охорону здоров'я, освіту, довкілля, інфраструктуру тощо).

На думку зарубіжних вчених, *політика сільського розвитку* полягає у мобілізації зусиль, спрямованих на ліквідацію або мінімізацію соціальних та економічних недоліків, які зменшують якість життя сільських громад [128]. Сільський розвиток передбачає покращання соціально-економічних умов в сільській місцевості через поліпшення можливостей для працевлаштування, підвищення доходів домогосподарств та мобільності їх членів. У той же час інші

науковці застосовували більш широку концепцію розвитку, в рамках якої сільський розвиток спрямований на загальне покращання умов життя селян та підвищення рівня їх соціально-економічної безпеки [89, 129]. Сільський розвиток асоціюється із серйозними змінами майже у всіх аспектах життя сільських громад. В цілому, сільський розвиток є стратегією покращання як економічного, так і соціального життя селян. У цьому контексті сільський розвиток пов'язується з покращанням якості життя сільського населення через підвищення рівнів його самозабезпеченості і соціальної безпеки, що є можливим за умови реструктуризації його економічної активності [150].

З огляду на загальносвітові тенденції зменшення важливості аграрного сектора, вже не залишається жодних сумнівів у тому, що концепція сільського розвитку є набагато ширшою порівняно з концепцією аграрного розвитку. І хоча в Україні сільські території традиційно пов'язуються з агровиробництвом, розвинені країни характеризуються інтегрованим сільським розвитком, який відображає комплексні зв'язки і взаємодії сільських економік.

Поняття інтегрованого сільського розвитку наголошує на комплексності і багатовимірності об'єкта дослідження, що складається з різних взаємодіючих елементів. Звідси виникає потреба у належній оцінці цих взаємодій на основі динамічного підходу, тоді як у традиційних економічних моделях часто використовується припущення щодо наявності інших рівних умов, що потім дозволяє зосереджуватися на окремому аспекті (припускаючи, що решта системи не змінюється). Очевидно, що така методологія виявилася непридатною при розширенні фокуса аналітичної уваги, оскільки традиційні економічні моделі зосереджуються, в основному, на меті і засобах її досягнення (не приділяючи уваги основній структурі) [38].

Традиційні моделі є корисними лише якщо має місце чітко визначений напрямок причинного зв'язку – на жаль, це не стосується сільського і аграрного розвитку з огляду на їх взаємну обумовленість. Характеристики сільської економіки не відносяться безпосередньо до будь-яких з її окремих складових, що не дозволяє використовувати економічні методи, які базуються на припущенні

щодо існування інших рівних умов. Навіть коли застосування домінуючої економічної парадигми до проблем інтегрованого сільського розвитку є виправданим, має місце один важливий недолік: незважаючи на тривалу традицію використання економічної теорії для вирішення проблем сільського розвитку, використовувана концепція все ще виключає численні важливі ефекти, які по суті є внутрішніми відносно об'єкта дослідження.

Загальною метою нового підходу є забезпечення розуміння взаємодій в рамках системи інтегрованого сільського розвитку, при цьому основним об'єктом аналізу має стати ідентифікація факторів зовнішнього впливу, які слід використовувати при обґрунтуванні відповідної політики. У той же час, такі фактори складно (якщо взагалі можливо) оцінити належним чином за допомогою існуючої методології аналізу соціально-економічного розвитку сільських територій, згідно якої структурні параметри є фіксованими. Звідси виникає потреба у переспрямуванні аналізу від традиційних підходів (орієнтованих на кінцеві результати і засоби їх досягнення) до підходів, які більшою мірою зосереджуються на процесі.

Згідно запропонованого нами підходу, мета сільського розвитку має полягати в обмеженні певних усталених соціально-економічних та екологічних процесів рамками бажаного регіону (а не у досягненні певного кінцевого стану). При цьому особливого значення набувають взаємодії процесів, оскільки для визначення потрібних змін у політиці та інститутах необхідно розуміти причинні зв'язки, а не лише тенденції. Для дослідження зазначених явищ доречним є синергетичний підхід, що еволюціонував у результаті поєднання аналізів мереж, інститутів та організацій [41].

Очевидно, що цілі нової парадигми сільського розвитку є набагато ширшими, результатом чого є більша варіація і менша визначеність щодо бажаних результатів (які вимірюються у більш загальних рамках порівняно із специфічними цілями аграрної політики). Визначаючи інтегрований сільський розвиток як кінцевий продукт ендогенної моделі сільського розвитку, Д. Бедлок, Дж. Дуайер, П. Лоу та ін. наголошують на індивідуальності як основній рисі цієї парадигми, без якої інтеграція стає тривіальною концепцією, що втрачає ендогенний характер [134].

Забезпечення інтегрованого сільського розвитку ускладнює відповідні дослідження, оскільки їх об'єкти – складові сільської економіки – слід розглядати в рамках їх взаємодій, а не відокремлено. При цьому проблема складності по суті є проблемою інтеграції, а важливу роль у визначенні кінцевого результату досліджень відіграє інтенсивність соціально-економічних відносин, що викристалізовується у концепцію соціального капіталу.

На наш погляд, цю особливість не слід трактувати як недолік, оскільки вона стимулює адаптивність шляхом переміщення соціально-економічної відповідальності від держави до селян. У цьому плані важливо попереджати потенційні конфлікти між державою і сільськими громадами з низькими рівнями соціального капіталу, що можна зробити лише шляхом залучення останніх до процесу прийняття політичних рішень, посилюючи взаємодоповнюваність різноманітних програм сільського розвитку [151].

Політика інтегрованого сільського розвитку змінила традиційний погляд на критичну важливість аграрного сектора – як результат, багато вчених вбачають сильнішу причинну обумовленість саме у напрямку від сільського розвитку до аграрного сектора, а не навпаки (при цьому сільське господарство часто розглядається як “залишковий” сектор економіки, на який впливають параметри регіонального розвитку) [156]. Звернемо увагу, що у розвинених країнах пріоритетність соціально-економічної та екологічної усталеності сільських територій спричинила перехід від підтримки агровиробництва до підтримки доходів агровиробників, з одночасним стимулюванням останніх адаптувати землекористування та інші сільськогосподарські практики до вимог екологічно свідомого суспільства [154]. Такі погляди є прямо протилежними надмірному зосередженню на проблемах аграрного сектора з ігноруванням його зв'язків з іншими галузями сільської економіки (як це мало місце до недавнього часу в Україні) [38]. Більш того, на думку вчених, використання концепції інтегрованого сільського розвитку сприяє його інтеграції з параметрами національного розвитку, а також розширенню участі економічних систем сільських територій в економічному зростанні

країни [129]. Крім того, також набуває поширення політика сільського розвитку, запропонована Т. Томич і П. Кілбі, яка не сприяє окремим типам великих операторів [160]. Вона має наступні елементи:

- *інновації і ресурси*. Підвищення продуктивності агровиробництва є неможливим без розробки і реалізації відповідних національних дослідницьких програм разом з ефективною системою інформаційно-консультаційного обслуговування;

- *стимули*. Державне втручання є доцільним лише у разі провалів ринку, при цьому таке втручання має зосереджуватися на удосконаленні ринкових механізмів, а не їх заміні державною бюрократією;

- *інфраструктура*. Поки інфраструктура залишається суспільним благом і не може створюватися приватним сектором, її фінансування і забезпечення усталеності будуть одними із класичних завдань уряду;

- *інститути та ініціативи*. Критичним питанням у цій сфері є забезпечення рівноваги між державним втручанням і приватними ініціативами. Структура інститутів великою мірою пов'язана з місцевим соціально-культурним середовищем. У багатьох країнах (США, Японія тощо) активне громадянське суспільство в сільській місцевості (втілене, зокрема, у місцевих елітах) стало значним фактором розвитку аграрного сектора [160].

Аграрна політика інтегрованого сільського розвитку також активізує потоки ресурсів і продукції між різними секторами, сприяючи розвитку несільськогосподарських галузей. І хоча як стратегія інтегрованого сільського розвитку, так і європейська модель сільського розвитку позитивно впливають як на аграрний сектор, так і сільський розвиток в цілому, перша описує цільову ситуацію для сільського господарства розвинених країн (вищраховуючи таким чином державну підтримку аграрного сектора), тоді як остання спрямована на підвищення продуктивності і ступеня ринкової орієнтації сільського господарства, а також на покращання соціально-економічної ситуації в сільській місцевості країн, що розвиваються.

Таким чином, європейська практика підтримки розвитку сільських територій показує, що ключовим питанням такого розвитку є не питання фінансування, а проблеми виявлення, підтримки і впровадження місцевих ініціатив. Реалізація напрямків розвитку сільських територій має здійснюватися на принципах спільного фінансування і партнерства. Зокрема, допомога у плані фінансування може надаватися через державні та неурядові організації на основі конкурсного відбору, прозорості та громадського контролю.

Соціально-економічний аспект аграрних перетворень має постійно перебувати у полі зору держави і господарських структур. Передусім мається на увазі соціально-демографічна стабілізація на селі, забезпечення належного рівня соціально-економічного розвитку, а також формування такої соціальної інфраструктури села, яка б підвищила привабливість праці і життя на селі. Ефективна політика сільського розвитку має покращувати умови усталеного внутрішньосекторного, міжсекторного і міжрегіонального перерозподілу продуктивних ресурсів (замість підтримки певних секторів), зокрема через розвиток підприємництва і конкуренції.

1.2. Інтегрований розвиток сільських територій як складова регіональної економіки

Посилення ролі регіонів у забезпеченні сталого розвитку обумовлює потребу в удосконаленні принципів регіональної соціально-економічної політики, оскільки нездатність ринкових механізмів розв'язати основні завдання соціально-економічного розвитку (яка визначалася М. Фрідманом, Т. Шульцем, Д. Беккером, Д. Стігліцом) зумовлює необхідність пошуку шляхів удосконалення управління соціально-економічним розвитком на державному рівні. На думку М.О. Соколова, регіональна соціально-економічна політика охоплює всі сфери життєдіяльності людини та локалізується на двох рівнях: державному та місцевому. Отже,

регіональна соціально-економічна політика має дві складові – державну регіональну політику та політику самих регіонів.

Результати останніх досліджень свідчать, що традиційна модель управління інтегрованим сільським розвитком, зосереджена на скоординованих втручаннях уряду, є неефективною [125]. Так, на думку С.Т. Акіндел, управління розвитком сільських територій має розглядатися в рамках концепції регіонального розвитку, що є більш ефективним порівняно з традиційними моделями управління через наступні причини:

- врахування особливостей регіонального розвитку є необхідним для зменшення рівня бідності в сільській місцевості, оскільки це може створювати можливості на ринку праці та в інвестиційній сфері;

- традиційні підходи, будучи ефективними у плані визначення і спрямування соціальних видатків на основі інформації та підзвітності на місцевому рівні, не створюють нових економічних альтернатив;

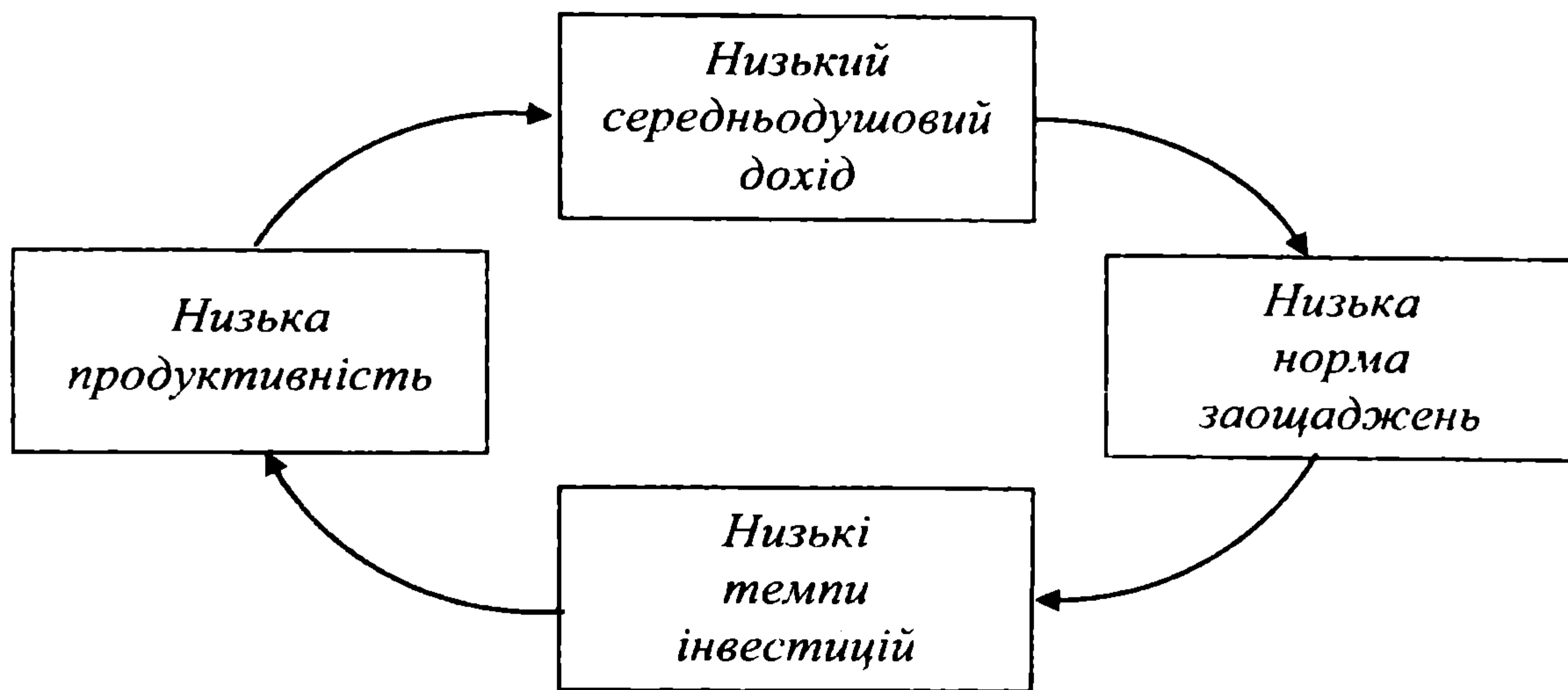
- зменшення рівня бідності в сільській місцевості зосереджується на віддалених населених пунктах з нерозвиненою інфраструктурою, що сприяє зменшенню міграції до міст;

- підхід з точки зору територіального розвитку сприяє підвищенню ефективності інвестицій у сільський розвиток [152].

Варто зазначити, що дискусії щодо ефективної моделі управління сільським розвитком сприяли появі конкуруючих ідей щодо визначення самої сільської території. Так, М.І. Фурсенко, В.І. Тьоткін, Ю.Е. Губені, І.В. Прокопа пов'язують сільську місцевість з територією, більшість жителів якої займається сільським господарством [27, 88, 110, 114]. На думку А. Адеуї, концепція сільського розвитку, яка базується на врахуванні особливостей регіональної економіки, має розглядатися як дихотомія між розвитком сільської місцевості та міських територій [122]. У свою чергу, С.Т. Акіндел вважає, що визначення сільської території, яке базується лише на характері використання природно-ресурсної бази, є незручним, оскільки воно значно обмежує розвиток сільських територій, оскільки динаміка зростання у багатьох сільських населених пунктах може залежати від їх зв'язку з

містами. Таким чином, при розробці політики сільського розвитку слід враховувати зв'язок з містами [125].

На жаль, підхід, що передбачає створення зв'язків між сільськими та міськими населеними пунктами, не є популярним в Україні. Стрімка урбанізація сама по собі є символом нерівності між сільськими територіями і містами у плані різноманітних можливостей розвитку. Причиною цього є пріоритети, які надаються містам щодо розподілу ресурсів. В умовах такої ізоляції сільських районів досить складно розірвати порочне коло формування капіталу в агровиробництві (рис. 1.1), оскільки вчені дійшли висновку, що пільгове кредитування з боку державних і донорських організацій має незначний вплив на зростання обсягів і продуктивності агровиробництва [53].

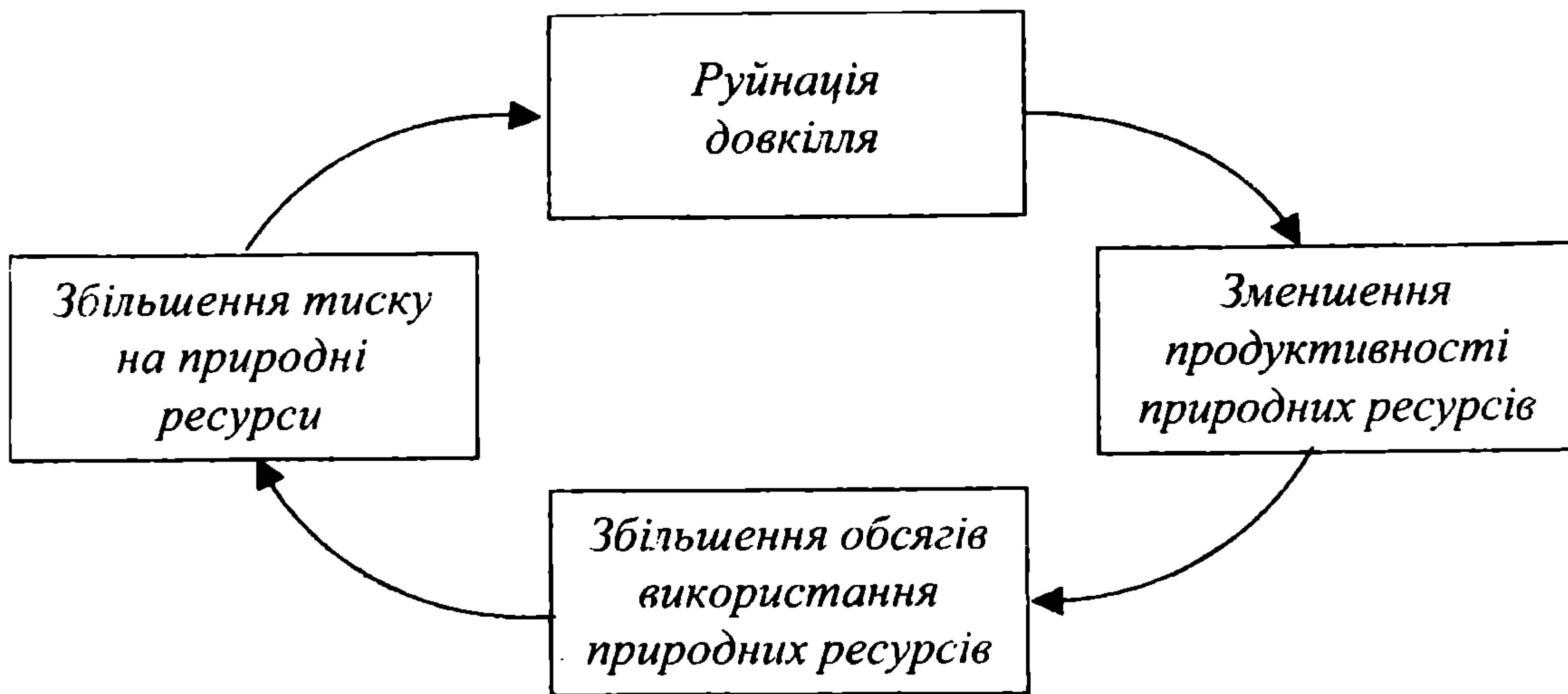


Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 1.1. Порочне коло формування капіталу в аграрному секторі

Розірвання порочного кола формування капіталу в сільській місцевості є можливим лише за наявності альтернативних джерел доходів і зайнятості, які створюються у результаті інтеграції сільського розвитку до загальної моделі розвитку регіону, зокрема, внаслідок посилення взаємозв'язку сільських та міських територій. Ізоляція розвитку сільських територій також може стати причиною виникнення порочного кола екологічної руйнації, що

характеризується збільшенням негативного впливу на довкілля внаслідок тиску з боку населення (рис. 1.2).



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 1.2. Порочне коло екологічної руйнації в аграрному секторі

Розвиток сільських територій є проблемою розвитку регіону в цілому, вирішення якої дозволить розірвати наведені порочні кола бідності та екологічної руйнації: для цього слід визнати, що проблеми сільських територій не можна повністю відокремити від проблем міст, оскільки кордони, які колись розділяли міські і сільські території, з часом стають все більш розмитими [55]. Крім того, багато проблем у містах безпосередньо пов'язані з міграцією селян з огляду на незадовільні перспективи у плані зайнятості і доходів, що призводить до погіршення соціально-економічних проблем самих міст [39].

Основною проблемою сільських регіонів є забезпечення соціально-економічного зростання, оскільки працездатне населення зазнає, як правило, зменшення можливостей працевлаштування, результатом чого є зниження рівнів оплати праці порівняно із співставними професіями у містах, а також повільніші темпи її збільшення [39]. Небажання органів влади і великих агропідприємств впроваджувати програми розвитку людських

ресурсів у сільській місцевості цілком логічно пояснювалося їх побоюваннями щодо можливої трудової міграції селян у напрямку до вигідніших умов праці [162, 163]. На думку Л.І. Михайлової, у результаті низький потенціал та мобільність сільських трудових ресурсів стали стримуючим фактором для розвитку людського і соціального капіталів сільської місцевості [66, 68].

Для створення позитивних економічних ефектів у сільській місцевості доцільно співставити сільськогосподарську політику із стратегією сільського розвитку, орієнтованого на зростання доходів значної кількості суб'єктів економічної активності. У цьому зв'язку основними програмними альтернативами є зосередження заходів щодо стимулювання економічного розвитку у центрах потенційного зростання або ж навпаки – розосередження економічної активності в рамках сільських регіонів. Очевидно, що перший підхід наголошує на доставці працівників до робочих місць, тоді як інший – на доставці останніх до людей [39, 40].

Пріоритетними питаннями сільського розвитку є проблеми формування гідного середовища проживання і стимулювання економічної активності сільських жителів. Безперечно, дані питання не можна розглядати ізольовано від політики зайнятості і стратегії регіонального розвитку, а також заходів, спрямованих на підвищення рівня доходів на селі. Поширеним (і на нашу думку правильним) також є твердження, що розвиток сільських територій не повинен обмежуватись розвитком матеріально-технічної бази, житлового господарства та соціальної інфраструктури. Сільський розвиток має сприяти як підвищенню рівня життя (пов'язаного з матеріальними чинниками), так і покращанню його якості (пов'язаної з духовними та суспільними потребами людини). При цьому необхідно враховувати світові та європейські тенденції, значна кількість яких мають об'єктивний і глобальний характер, оскільки в умовах глобалізації погляди на соціальний розвиток сільських територій в Україні також потребують змін [65, 107]. Так, наприклад, в Європі все більше домінує думка, що розвиток сільських територій ґрунтується на розвитку місцевого самоврядування, структурній та регіональній політиці.

Очевидно, що розвиток сільських територій в Україні не можна розглядати ізольовано від проблем територіальних громад, які мають бути активними учасниками сільського розвитку. В цілому, перехід до якісно нових економічних відносин є неможливим без трансформації системи регіонального управління, в рамках якого відбуваються процеси прийняття рішень і визначаються відносини між ключовими інститутами регіону.

Рішення, спрямовані на створення джерел конкурентної переваги, мають відноситися до регіонів у їх соціально-економічному розумінні (а не просто як окремих юрисдикцій). І хоча ще не можна говорити про певний універсальний спосіб управління сільськими територіями, все ж очевидно, що збереження існуючої ситуації навряд чи дасть серйозні позитивні результати у плані сільського розвитку [39]. Трансформація системи регіонального управління сільськими територіями неможлива без розробки стратегії економічного розвитку. Очевидно, що в умовах господарського занепаду сільських регіонів економічна складова сільського розвитку має виключне значення, а тому політика сільського розвитку повинна розроблятися з урахуванням економічних проблем та особливостей регіону.

Сільський розвиток не можна повністю ототожнювати з економічним зростанням, яке є лише важливою складовою політики сільського розвитку, разом із соціальною, екологічною та культурною складовими. Однак, оскільки економічне зростання має виключне значення для усталеного розвитку сільських територій, то політика сільського розвитку повинна розроблятися з урахуванням особливостей економіки певного регіону [20].

Вчені розробили концепцію для порівняння основних економічних теорій сільського та регіонального розвитку, проаналізувавши, які з них підтверджуються емпірично; вони дійшли висновку, що більшість досліджуваних теорій пов'язують економічний розвиток з потенціалом місцевих економічних агентів, розвитком внутрішніх і зовнішніх мереж взаємодії [159].

Ключовим моментом більшості теорій регіонального економічного розвитку є зростання обсягів виробництва у певному регіоні [80, 81]. Такий підхід полягає у включенні у виробничу

функцію різноманітних факторів регіональної структури виробництва, тоді як теорії, що відносяться до сільського розвитку, більше стосуються організаційних аспектів сільської економіки [126].

Іншими словами, економічна складова політики сільського розвитку пов'язана не лише із збільшенням обсягу виробництва, але й із забезпеченням можливостей у сфері зайнятості. Зв'язок між обсягом виробництва і зайнятості у регіоні проявляється у попиті на працю, необхідну для підтримки певного обсягу виробництва. Даний зв'язок наведений на базовій схемі регіональної економіки (рис. 1.3).

На рис. 1.3 виділено два зв'язки, які характеризують динамічні процеси, що впливають на населення, продуктовий ринок і ринок праці. Перший зв'язок з'єднує населення з місцевим попитом на товари і послуги, створюючи позитивний зворотний зв'язок "населення – економіка" (даний зв'язок характеризує регіональний мультиплікаторний аналіз). Другий зв'язок, поєднуючи пропозицію праці із зайнятістю, передбачає, що збільшення пропозиції праці через зростання чисельності населення зменшує дефіцит трудових ресурсів. Як результат, даний зв'язок врівноважує пропозицію праці і попит на неї за допомогою міграції.

Аналіз економічної складової передбачає, що концепція регіонального розвитку заздалегідь не визначає орієнтацію на економічний чи соціальний вимір розвитку. Не можна визначити пріоритет між забезпеченням соціальних послуг та підвищенням продуктивності, або між виробництвом в особистих підсобних господарствах та ринково орієнтованим виробництвом. Скоріше за все, сфери особливої уваги для концепції сільського розвитку мають визначатися для кожного регіону окремо згідно його специфічних характеристик.

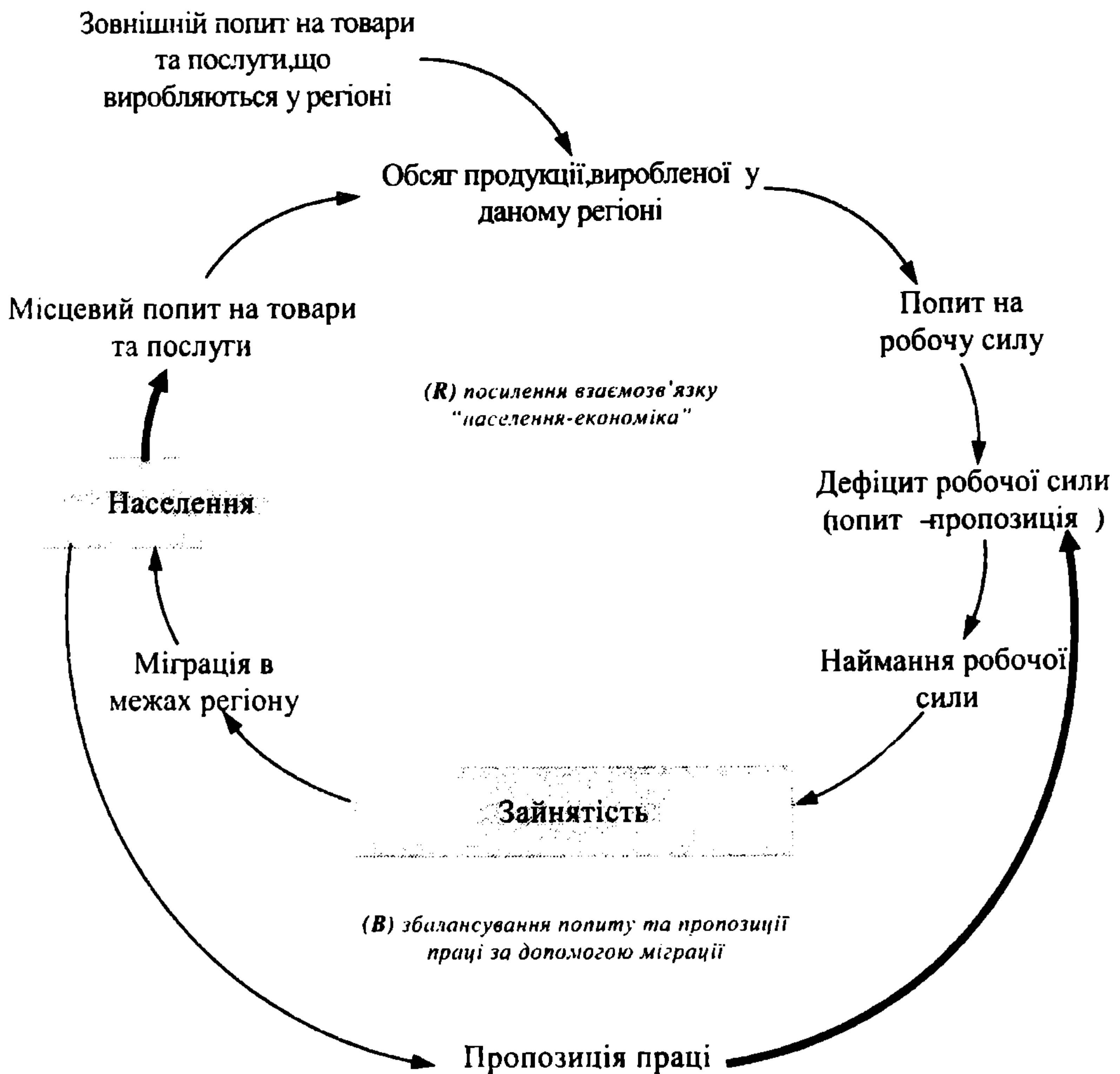


Рис. 1.3. Базова схема регіональної економіки [45]

Поряд з концепцією регіонального розвитку, управління соціально-економічним розвитком сільських територій також має враховувати необхідність здійснення контролю на місцевому рівні (розвиток систем землеробства і організаційний розвиток громад) та національному рівні (політика децентралізації або земельного законодавства) (рис. 1.4)

Так, вважається, що основним фактором сільського розвитку має стати інституціональний механізм місцевих органів влади, оскільки вони є необхідним каталізатором соціально-економічного розвитку сільських регіонів [22]

У розробленій Х. Аренсом піраміді цілей та інструментів сільського розвитку метою найвищого рівня є забезпечення гідних умов проживання селян, тоді як на наступному рівні наведені три основні цілі сталого розвитку – економічна, екологічна і соціальна (значення яких змінюється в залежності від особливостей певного регіону) [23]



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 1.4. Складові концепції сільського розвитку

При цьому дуже важливо, щоб інструменти або заходи, розташовані на нижчих рівнях піраміди, забезпечували ефективне досягнення цілей вищих рівнів. Основна ідея полягає у створенні якомога більшої кількості взаємодоповнюючих заходів та мінімізації конфліктів між ними, що сприятиме гармонізації сільського розвитку. Однак цілі та їх пріоритетність, а також інструменти, за допомогою яких вони реалізуються, слід визначати з огляду на внутрішній потенціал розвитку відповідного регіону (який, у свою чергу, визначається ресурсною забезпеченістю)

Одним із найбільш ефективних та ринково орієнтованих інструментів сільського розвитку як складової регіональної економіки може бути ризик-менеджмент. З огляду на це, політика сільського розвитку має надавати доступ до відповідних засобів, які

у широкому розумінні можна віднести до сфери контролю, нових альтернатив, сценаріїв для найгіршого випадку і застережних заходів. Так, одним із засобів ризик-менеджменту є сільськогосподарська диверсифікація (комбінація контролю і нових альтернатив), сільський туризм (нові альтернативи), страхування (застережні заходи) [48].

Звернемо увагу, що, оскільки вищенаведена концепція являє собою позитивний, а не нормативний підхід до прийняття рішень, то вона значно відрізняється від традиційного підходу з точки зору максимізації суб'єктивної корисності, в рамках якого середовище прийняття рішень є заданим, тоді як ризик-менеджмент спрямований на його зміну, зокрема через використання механізмів страхування і превентивних заходів (наприклад, обробіток культур або імунізація тварин). Іншою формою ризик-менеджменту є модифікація суб'єктивного сприйняття ризику (що, хоча і не змінює середовища прийняття рішення, впливає на його сприйняття, тобто суб'єктивну реальність). На думку П. Костова і Дж. Лінгарда, ризик є суб'єктивною концепцією, а тому всі форми ризик-менеджменту в кінцевому рахунку можна виразити як модифікації суб'єктивної реальності [146].

Основна ідея ризик-менеджменту полягає у покращанні ефективності або шляхом зміни середовища, або через зміну уявлення про нього (для чого слід розглядати суб'єкти прийняття рішень і середовище як взаємозалежні і взаємообумовлюючі фактори). Доречність даної концепції для цілей сільського розвитку визначається взаємодією селян із середовищем свого проживання, у результаті чого формується їх поведінка і змінюються сільські території. Адекватні механізми ризик-менеджменту допоможуть сільським жителям адаптуватися до невизначеного середовища, одночасно спрямовуючи їх економічні і соціальні спроби у русло стратегії сільського розвитку. Інструменти ризик-менеджменту можуть стати фактором взаємодоповнюваності суспільних і приватних інтересів [100].

У цьому зв'язку звернемо увагу, що інструменти ризик-менеджменту визначаються характером розподілу влади в суспільстві та мають виключне значення для розвитку регіональної

економіки. Так, децентралізація державного управління покращує можливості у плані ризик-менеджменту з огляду на використання детальних знань про місцеві соціальні мережі, що, разом з прогресом у розробці інтегрованої сільської політики, може сприяти формуванню більш ефективних моделей прийняття прозорих рішень, підвищуючи адаптивність економічних суб'єктів до мінливого середовища. Таким чином, концепція ризик-менеджменту може активно використовуватися у дослідженні стратегій сільського розвитку в якості інструмента оцінки і порівняння альтернатив, які отримуються в рамках загальних емпіричних досліджень. На нашу думку, успішні стратегії сільського розвитку у нових економічних умовах мають включати нижченаведені десять ключових елементів [39]:

1. Формування інституціонального середовища, оскільки у кінцевому рахунку соціально-економічне зростання пов'язується з інститутами, які сприяють створенню регіональних партнерств (навколо бізнесів, установ освіти і органів влади) в рамках реалізації політики сільського розвитку. Формування нового інституціонального середовища полягатиме у впровадженні взаємовигідних правил і розвитку відносин довіри між партнерами з метою максимізації внеску кожної сторони. Таким чином, критичним питанням влади є забезпечення вигідності реформ для всього регіону.

2. Пошук унікальних конкурентних переваг, оскільки сучасний економічний імператив передбачає перевірку конкурентної переваги певного регіону на глобальному ринку. І хоча все ще багато сільських територій зосереджуються на традиційній економічній активності (сільське і лісове господарства, видобуток різноманітних природних ресурсів), загальносвітові тенденції показують, що у найближчій перспективі рівень сільського розвитку визначатиметься джерелами глобальної конкурентної переваги відповідних регіонів, які базуються на технологічних і управлінських знаннях. Незважаючи на те, що багато сільських територій можуть намагатися зайняти більш ніж одну нішу, у більшості випадків можна очікувати, що «меню» різновидів економічної активності не буде довгим, оскільки вони визначатимуться ступенем унікальності ресурсів певного регіону. На жаль, в Україні поширений

універсальний підхід до регіонального економічного розвитку, тоді як в існуючих умовах найкращою альтернативою буде, на нашу думку, підхід з точки зору глобальних економічних ніш.

3. Розвиток підприємництва, що є неможливим без ефективної системи підготовки підприємців і відповідної інформаційно-консультаційної інфраструктури. Органи державної влади, які прямо або опосередковано забезпечують сільський розвиток, вже розглядають підприємництво як фактор прискорення цього процесу, що являє собою величезний резерв потенційної зайнятості (про це свідчать, зокрема, Закон України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні», прийнятий 21 грудня 2000 р. за № 2157-III, а також Державна програма підтримки молодіжного підприємництва на 2002-2005 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів від 12 квітня 2002 р. за № 536) [32]. Згідно підприємницької орієнтації соціально-економічного розвитку села, підприємництво стає центральною силою економічного зростання і розвитку, без якої застосування решти факторів буде неефективним. Однак зазначимо, що само собою декларування пріоритету розвитку підприємництва в якості основного фактора соціально-економічного розвитку села необов'язково забезпечить очікувані результати, якщо, наприклад, не існуватиме сприятливого підприємницького середовища в сільській місцевості, що визначається політикою у сфері розвитку сільського підприємництва [165]. В сільській місцевості підприємництво полягає у пошуку унікальної комбінації ресурсів, спрямованої на підвищення соціально-економічної та екологічної цінності сільських територій, у т.ч. і через диверсифіковане (крім сільськогосподарського) використання місцевих ресурсів (земельних, водних, лісових тощо), зокрема в туризмі і рекреації, народних промислах, спорті, професійному навчанні, торгівлі, інформаційно-консультаційному обслуговуванні, що створить передумови для розширення сфери прикладання праці в сільській місцевості [51].

В основі успіху сільського підприємництва має знаходитися перша форма інституціональної підтримки. Створення відповідного середовища слід починати на загальнонаціональному рівні з реалізації макроекономічної політики, спрямованої на забезпечення

стабільності, захист прав власності і мінімізацію ступеня втручання в економічній сфері [49]. Навіть протекціонізм, скоріше, заважатиме підприємництву, ніж сприятиме йому. Використання цінкових субсидій (для забезпечення прийнятних доходів агровиробників) теж є контрпродуктивним для підприємництва, а тому забезпечити стає агровиробництво і розвиток сільської місцевості в цілому можна лише через забезпечення конкурентоспроможного сільського господарства [116].

Політика і програми, спрямовані на розвиток підприємництва, стимулювання попиту на нього, збільшення пропозиції підприємців, розвиток ресурсних ринків, підвищення соціально-економічної та екологічної ефективності підприємців можуть значно активізувати підприємницьку діяльність на національному, регіональному і місцевому рівнях. Особливу увагу слід приділити розвитку ринків ресурсів, необхідних для підприємницького процесу – капіталу, менеджменту, технологій, нерухомості, комунікаційної і транспортної інфраструктур, каналів розподілу і кваліфікованих трудових ресурсів, які, як правило, легше знайти у містах. Як наслідок, підприємницька поведінка, здатність ідентифікувати нетрадиційні, новаторські ринкові можливості є найбільш дефіцитними в сільській місцевості, яка саме їх найбільше і потребує. Саме тому для розвитку підприємництва в сільській місцевості необхідно органічне поєднання ініціатив як органів влади, так і самого населення [51].

4. Створення кластерів суб'єктів економічної активності. Як тільки регіон ідентифікує унікальну конкурентну перевагу, то важливо капіталізувати її шляхом концентрації економічної активності навколо неї. Створення кластерів суб'єктів економічної активності дозволяє забезпечувати синергію між ними, зокрема у плані адаптації технологій і підготовки працівників. Таким чином, однією з найбільш серйозних проблем сільських територій є перехід від незалежності до взаємозалежності.

5. Покращання місцевого середовища. Як правило, регіони з живописною природою (наприклад, з горами або озерами) мають найбільші темпи економічного зростання. Проте, природні умови не є єдиною перевагою сільських територій у стратегіях їх розвитку –

також важливо забезпечити широкий спектр високоякісних умов проживання. Сільські регіони повинні мати подвійну стратегію розвитку: тоді як одна її частина зосереджуватиметься на конкурентній перевазі, інша має стимулювати покращання якості життя (що дуже часто ігнорується), і чому сприятимуть потужні соціальні мережі.

6. Інвестування в людей. У майбутньому найбільш дохідними будуть два типи інвестицій в людей: розвиток регіональних лідерів і підготовка працівників для нових економічних умов. При цьому зростатиме роль лідерів, які цінують важливість формування регіональних партнерств як інгредієнтів економічних стратегій. Звідси, регіони, які інвестуватимуть у підготовку таких лідерів, отримуватимуть значні дивіденди. На жаль, кваліфікація основної маси трудових ресурсів більшості сільських територій України не відповідає перспективним можливостям соціально-економічного зростання.

Вітчизняні підприємства часто неохоче інвестують у набуття знань своїми працівниками, оскільки у них немає гарантій, що ці працівники не залишать їх. Ці питання відносяться до сфери трудових відносин і гарантій повернення інвестицій в людський капітал. В українських умовах розвитку економіки і досі превалює ставлення до людських ресурсів як до чинника, що не є визначальним для успіху підприємства. Домінує підхід до працівників у дусі механістичної теорії – як до легкозамінних запчастин машини, якою є організація. Більшість керівників проголошують традиційне «кадри вирішують все», однак існуюча практика управління персоналом відображає реальне ставлення до людських ресурсів. Характер вирішення цієї проблеми, на наш погляд, має два аспекти. По-перше, очевидною є роль спільних цінностей і нормативів, коли розвиток людського капіталу забезпечується різноманітними професійними органами, регіональними торговельними палатами або іншими агенціями. По-друге, базисом трудових відносин мають стати прозорість і чесність, що буде гарантом порозуміння між працівником і роботодавцем у плані інвестицій [54].

Слід приділяти належну увагу програмам перепідготовки з метою приведення якості робочої сили у відповідність з новими економічними потребами, відводячи велике значення розвитку системи навчання протягом всього життя в рамках регіональних стратегій освіти. Використовуючи різноманітні освітні і кваліфікаційні програми, можна зменшити рівень безробіття, збільшити обсяги виробництва і доходи домогосподарств за відносно короткий час. У зв'язку з цим виникає потреба у фундаментальних змінах у підходах до регулювання ринку робочої сили. З огляду на це на загальнодержавному рівні доцільно, насамперед, оптимізувати організацію роботи Державних центрів зайнятості шляхом поступового наближення (як фізичного, так і економічно-правового) пунктів реєстрації безробітного населення до селян.

7. Концентрація капіталу сільських територій, що полягає у створенні механізмів мобілізації заощаджень селян з метою їх подальшого реінвестування в їх регіоні. Можна очікувати, що багато постачальників капіталу погодяться на такі інвестиції, якщо вони спрямовуватимуться на покращання економічних перспектив регіону (з огляду на те, що сільське населення є сильно прив'язаним до місця свого проживання). Доцільно досліджувати шляхи мобілізації капіталу на сільських територіях, оскільки це є фактором розвитку якісно нової сільської економіки. При цьому державний сектор відіграватиме роль каталізатора відповідних процесів через підтримку підприємництва, тоді як приватний сектор (зокрема, в особі інвестиційних фондів) буде механізмом розміщення коштів між різноманітними економічними альтернативами [135].

8. Розвиток технологій. Зрозуміло, що інвестиції у технології матимуть найбільшу віддачу, якщо вони будуть безпосередньо пов'язані з конкурентною перевагою регіону. Маємо всі підстави вважати, що майбутні технологічні інвестиції більшою мірою прив'язуватимуться до регіонів, і меншою – до секторів. При цьому, незважаючи на унікальні потреби різноманітних територій, у багатьох сільських регіонах особливого значення набуватимуть прогресивні сільськогосподарські, інформаційні і маркетингові

технології (зокрема, інноваційне пакування для регіональних брендів).

9. Інвестиції в інфраструктуру, характер яких має визначатися конкурентними перевагами регіону. Сільський розвиток опинився в інфраструктурному та інституціональному вакуумі, у результаті чого підприємці і працівники позбавлені фінансової та інформаційно-консультаційної підтримки [53]. Роль інфраструктури в ринковій економіці полягає в усуненні просторових розривів між виробничими факторами. Зокрема, інфраструктура підвищує інвестиційну привабливість території, одночасно забезпечуючи можливість працевлаштування в інших населених пунктах.

Основним завданням інфраструктури є зменшення трансакційних витрат, а також підвищення прозорості ринків. Саме тому вчені вказують на пряму залежність між ступенем розвитку інфраструктури і доходами від економічної активності [141]. Оскільки більш розвинена інфраструктура означає нижчі трансакційні витрати і кращу ресурсну забезпеченість, то кількісні і якісні параметри інфраструктури часто вважаються ключовими детермінантами економічної активності в аграрному і несільськогосподарському секторах. Інвестування в інфраструктуру зміцнює зв'язки між цими секторами, створюючи ефект мультиплікатора. Щоправда, іноді (переважно у короткостроковій перспективі) створення інфраструктури не завжди стимулюватиме економічний розвиток території, оскільки незадовільна інфраструктура (і, як наслідок, високі трансакційні витрати) є своєрідним захистом від зовнішньої конкуренції, тоді як результатом покращання інфраструктура є збільшення конкуренції з боку товарних і ресурсних ринків. Покращання інфраструктури може по-різному впливати на економічну активність сільського населення: з одного боку, воно може сприяти її зростанню через покращання доступу до ресурсних і товарних ринків (як результат нижчих трансакційних витрат), тоді як з іншого боку покращання інфраструктури може спричинити нестачу певних ресурсів, і в першу чергу трудових, через фактичну інтеграцію сільського і міського ринків праці.

Розвиток інфраструктури часто прив'язується до стратегії зайнятості (що орієнтується на існуючий рівень людського капіталу), залишаючи небагато шансів для розвитку структур, які є критично важливими для забезпечення глобальної економічної ніші. Так, для українських сільських територій найбільш гостро стоять питання розвитку транспорту, проте вже у найближчому майбутньому інвестування в інфраструктуру зосереджуватиметься на регіональних потребах. На нашу думку, у цьому аспекті можна виділити три типи об'єктів інвестицій: телекомунікації; інфраструктура, спрямована на забезпечення якості життя (що є суттєвим фактором утримання і розвитку якісного людського капіталу); система освіти і наукових досліджень, особливо за допомогою дистанційних технологій.

10. Трансформація регіонального управління. Перехід до якісно нових економічних відносин є неможливим без трансформації системи регіонального управління (в рамках якого відбуваються процеси прийняття рішень і визначаються відносини між ключовими інститутами регіону). Рішення, спрямовані на створення джерел конкурентної переваги, мають відноситися до регіонів в їх соціально-економічному розумінні (а не як окремих юрисдикцій, оскільки економічні можливості ХХІ ст. просто не визнаватимуться існуючою системою регіонального управління). Більш того, виконання завдань регіонального розвитку має здійснюватись при співробітництві та взаємній відповідальності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, наукових і громадських організацій та інших суб'єктів (що передбачається Законом України "Про стимулювання розвитку регіонів") [33]. І хоча на сучасному етапі ще не можна говорити про певний універсальний спосіб управління сільськими територіями, все ж очевидно, що збереження існуючої ситуації навряд чи дасть серйозні позитивні результати у плані сільського розвитку. Звідси, створення нової системи управління може означати зміну деяких ключових державних інститутів, якщо вони не узгоджуватимуться з економічними преференціями.

Порівняно з містами, сільські регіони асоціюються з відсталістю у плані доходів і можливостей зайнятості, міграції

молоді і кваліфікованих працівників, а також з низькою щільністю населення. Саме тому державне регулювання повинно спрямовуватися на створення сприятливих передумов для розвитку конкурентоспроможного агровиробництва, забезпечення продовольчої безпеки, підвищення доходів і зайнятості, забезпечення сталого розвитку сільських територій. У цьому зв'язку на особливу увагу заслуговує питання забезпечення рівноваги між розвитком сільського господарства і території, спрямоване на оптимізацію її виробничого і соціального потенціалів (що спричиняє виникненню проблеми розподілу відповідальності між агропідприємствами, державними та іншими структурами за розвиток аграрного виробництва і соціальної сфери).

Очевидно, слід чітко розмежовувати завдання агропідприємств щодо розвитку виробництва і соціальної інфраструктури. Безумовним пріоритетом тут має бути високоефективне аграрне виробництво.

1.3. Роль державного регулювання розвитку сільських територій

В сучасних умовах основою активізації соціально-економічного зростання в сільських регіонах є багатофункціональність їх розвитку. Трансформація економіки сільських територій у контексті глобалізації створює нові рамки сільського розвитку, які передбачають не лише інвестиції у нові агротехнології, а й такі ключові аспекти, як диверсифікація економічних структур і підвищення якості життя. В той же час, сільські території України характеризуються серйозними проблемами у сфері розвитку людських ресурсів, які пов'язані з низькою якістю харчування, медичного обслуговування, освіти тощо. Виходячи із соціально-економічної ситуації, характерної для більшості сільських населених пунктів, маємо всі підстави вважати, що вирішення соціально-економічних проблем сільських територій поза рамками відповідних державних програм є маловірогідним (це підтверджується дослідженням особливостей регулювання

соціальної сфери у розвинених країнах, де ринкові механізми доповнюються державним втручанням, спрямованим на досягнення соціального ефекту) [67, с. 389].

Поняття регулювання означає впорядкування або підпорядкування відповідним правилам, певній системі (на відміну від втручання) [117, с. 531]. В сучасних умовах розвитку світового господарства економічна роль держави залежить не від ступеня втручання у ринковий механізм, а саме від її участі у забезпеченні внутрішніх і зовнішніх умов ефективного функціонування національної економіки [58].

Взагалі, основними елементами механізму координації економік розвинених країн є ринок і держава. При цьому досить актуальною є проблема їх раціонального співвідношення, яке не є усталеним і залежить від певних умов: рівня економічного розвитку, специфіки виробництва, менталітету тощо. Саме тому практично неможливо запропонувати модель співвідношення ринкових і державних механізмів сільського розвитку, яка була б універсальною для всіх країн. Обидва ці механізми мають свої переваги і недоліки, а тому головним завданням держави є раціональний розподіл функцій між ними [9]. В цілому, держава має регулювати ті сфери і процеси, де ринок є недостатньо ефективним, або ж які ринок не може координувати взагалі [50].

Державне управління повинно передбачати не експансію державної влади, а підвищення її ефективності у плані виконання державних функцій. При цьому питання полягає не у збільшенні державних функцій та їх поширенні на діяльність суспільних інститутів (що призведе до обмеження функцій суспільного саморегулювання), а у встановленні меж, принципів і способів взаємовідносин держави і суспільно-політичних інститутів, зокрема у формуванні механізмів делегування ряду повноважень держави інститутам сільських територій, оскільки саме в суспільних інститутах закладений основний потенціал і реальний цивілізований механізм взаємозв'язку ринкового конкурентного середовища і демократичних інструментів впливу на державну владу [104].

Глибокі якісно-структурні перетворення в сільських регіонах, які б значно покращили рівень життя через підвищення доходів і

забезпечення соціального захисту, потребують державного регулювання, і в той же час вони не можуть бути ефективними без ринкового регулювання. Наприклад, субсидії на оплату комунальних послуг будуть набагато ефективнішими, якщо ці послуги матимуть належну якість і якщо платники зможуть скористатися своїм правом на відшкодування збитків, заподіяних неякісними послугами. При розробці політики соціально-економічного розвитку сільських регіонів необхідно встановити раціональне співвідношення державного та ринкового регулювання, а також чітко визначити сфери впливу держави та ринку.

Зокрема, забезпечення раціонального та ефективного використання ресурсів в сільських регіонах є можливим лише завдяки опосередкованому державному впливу, що має відродити (через механізми власності, цін і заробітної плати) економічний інтерес до проживання і ведення економічної активності в сільській місцевості.

Створення робочих місць забезпечить додаткові можливості для підвищення рівня життя, покращання інфраструктури (комунікації, водо- і газопостачання, каналізація тощо). Участь держави у газифікації та облаштуванні багатьох сіл є незначною, а тому дуже важливим є вирішення даного питання через підвищення доходів селян. На думку П.Т. Саблука, держава повинна брати на себе лише функції забезпечення належної інфраструктури, тоді як побутові проблеми (зокрема, облаштування житла) мають вирішуватися самими жителями за рахунок підвищення власних доходів (можливо, за винятком надання житла для молодих спеціалістів) [90, с. 17].

Також важливо визначити роль агропідприємств як каталізаторів (нарівні з іншими структурами) розвитку сільських територій. На державному рівні необхідно визначити, що аграрне підприємство є, перш за все, виробником сільськогосподарської продукції, а розвиток села є загальнодержавною проблемою, у вирішенні якої аграрне підприємство має брати участь лише нарівні з іншими структурами і лише за умови створення сприятливого середовища для такої діяльності.

Основною метою регулювання розвитку сільських територій є забезпечення збалансованості механізмів державного регулювання і ринкових важелів, що сприятиме створенню необхідних передумов для підвищення якості життя населення, ефективної зайнятості та покращання демографічної ситуації на основі стабільного та ефективного матеріального виробництва і розвитку сфери послуг. При цьому важливо, щоб система державного регулювання стимулювала збільшення обсягу надання суспільних благ у сільській місцевості, удосконалення інфраструктури соціальної сфери та підтримку регіонального економічного розвитку.

Реалізація зазначених цілей в Україні гальмується неефективністю та незбалансованістю державної політики в сфері агровиробництва та розвитку сільських територій. Державне фінансування галузевих програм є недостатнім. У той же час, досить незначна їх кількість була взагалі доведена до логічного завершення. У даному контексті критичного значення набуває така аграрна політика, що забезпечуватиме ефекти у плані сільського розвитку. На жаль, в Україні така системна політика відсутня, оскільки існуюча аграрна політика спрямована, в основному, на створення сприятливих умов для розвитку сільськогосподарського сектора через механізми оподаткування та бюджетні програми.

Основними інструментами цієї політики є: спрощена система оподаткування (на базі фіксованого сільськогосподарського податку, що діятиме до 1 січня 2010 р.); дотації за продані виробниками (у т.ч. особистими селянськими господарствами) молоко і м'ясо худоби, на що спрямовуються суми податку на додану вартість по продукції їх переробки (який має сплачуватися до бюджету переробними підприємствами); акумуляція сум податку на додану вартість по іншій проданій продукції для фінансування закупівлі необхідних матеріально-технічних ресурсів; бюджетні програми, які фінансуються через Міністерство аграрної політики України.

Починаючи з 2005 р., бюджетна підтримка аграрного сектора здійснюється згідно Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [34]. Головним розпорядником бюджетних коштів по галузі сільського господарства є Міністерство

аграрної політики України, але кошти, які розподіляються через дане міністерство, є лише частиною державної підтримки галузі.

В рамках Міністерства аграрної політики фінансування соціальної сфери в сільській місцевості включає реформування і розвиток комунального господарства, компенсацію Пенсійному фонду по пенсійному страхуванню, розвиток фізичної культури та спорту [1]. Вирішення решти питань, пов'язаних з розвитком шкіл, охорони здоров'я, газо- та електропостачання тощо, здійснюються через інші міністерства [84].

На сучасному етапі стало вже очевидно, що цілі класичної сільськогосподарської політики (як і будь-якої іншої секторної політики) суперечать основним принципам сталого сільського розвитку. Практика довела, що аграрна політика майже ніяк не позначається на економічних аспектах сільського розвитку, при цьому екологічні наслідки її реалізації для сільських територій є, як правило, негативними. Виникає потреба в розробці політики, що враховуватиме соціально-економічні та екологічні аспекти сільського розвитку і в рамках якої аграрний сектор, підтримуючи рівні життя і доходів вітчизняних виробників, одночасно використовуватиме екологічно орієнтовані виробничі методи, забезпечуючи споживачів якісними продуктами, а сільські громади – якісним, диверсифікованим середовищем проживання.

Існуюча в Україні аграрна політика не здатна забезпечити повноцінний розвиток сільської місцевості та подолання бідності, оскільки за класифікацією СОТ, бюджетні кошти мають спрямовуватися не лише на агровиробництво, а й на збільшення фінансування так званих «зелених» програм (розвиток невиробничої інфраструктури, енергозабезпечення, будівництво доріг, охорона довкілля, інформаційно-консультаційне забезпечення, ціновий моніторинг, підтримка маркетингової та обслуговуючої інфраструктури).

В той же час, обсяги бюджетного фінансування агровиробництва є меншими за фактичні потреби, тоді як конкурсні відбори часто є недостатньо об'єктивними, а більшість реципієнтів бюджетної підтримки представлена, як правило, великими сільськогосподарськими підприємствами. Досить часто державне

фінансування здійснюється всупереч сезонним потребам галузі, що зменшує його ефективність.

Існуюча аграрна політика характеризується невідповідністю системи державної підтримки сучасним світовим тенденціям, вимогам СОТ і стандартам ЄС (насамперед щодо встановлення мінімальних цін на окремі види продукції, цінової підтримки окремих галузей, тоді як заходи підтримки деформують ринкове конкурентне середовище). Обсяг бюджетної підтримки сільського господарства є дуже низьким (разом з податковими пільгами у розрахунку на один гектар землі в обробітку він становить 54 дол. США, тоді як в ЄС – більше 1000 дол. США), проте навіть цей рівень бюджетної підтримки нівелюється високими цінами на продукцію промисловості, що споживається в сільському господарстві (диспаритет цін досягає шестикратного розміру, внаслідок чого галузь щорічно втрачає в середньому 9 млрд. грн., тоді як сума видатків на підтримку разом з податковими пільгами становить 8 млрд. грн.) [18, с. 86; 21].

Крім диспаритету цін, бюджетна підтримка сільського господарства також характеризується нецільовим використанням коштів (що здійснюється шляхом трансферту від виробників до посередників більше двох третин обсягів підтримки через систему цін і тарифів), а також нерівномірністю [18]. Більш того, підтримка надається переважно агропідприємствам, які виробляють лише третину обсягів продукції галузі і на яких працює менше третини працездатних селян. Фермерські та особисті селянські господарства, в яких виробляється дві третини валової сільськогосподарської продукції та зайнято дві третини працездатних селян, такої підтримки практично не отримують.

Незадовільна ситуація у сфері підтримки агровиробництва та сільських територій поглиблюється внаслідок недотримання проголошеної загальнодержавної політики соціального розвитку села. Так, згідно статті 5 Закону України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві”, обсяг централізованих капіталовкладень, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу, мав становити не менше

одного відсотка ВВП (з яких на будівництво об'єктів невиробничого призначення у сільській місцевості слід було виділяти не менше 50 відсотків) [36, 56].

Також варто зазначити, що у практиці державного регулювання часто плутають поняття сільського господарства (як однієї з галузей економіки) та сільської місцевості (певної території з розташованими на ній сільськими населеними пунктами та населенням). При заміні одного поняття іншим відбувається зміщення акцентів у цільових установках державної підтримки села, оскільки метою розвитку сільського господарства є підвищення ефективності виробництва та забезпечення продовольчої безпеки, тоді як метою розвитку сільської місцевості є покращання умов життєдіяльності селян. Варто зазначити, що при розробці та реалізації аграрної політики в Україні заходи щодо підтримки сільського господарства та сільської території, як правило, не розмежовуються, що спотворює реальну картину підтримки сільського господарства і призводить до штучного завищення її обсягів.

Слід гармонізувати цілі у сфері розвитку сільського господарства та сільських територій, оскільки на сучасному етапі домінують галузеві інтереси, що особливо проявляється при вирішенні питань бюджетного фінансування сільського розвитку. Важливе значення має формування та реалізація цілеспрямованої політики розвитку сільських територій, і, очевидно, комплекс пов'язаних з цим завдань має бути окремо виділений в рамках аграрної, соціальної та регіональної політики. Надалі “сільські” аспекти кожної політики слід узгодити між собою, синтезувавши їх в єдину політику сільського розвитку [60].

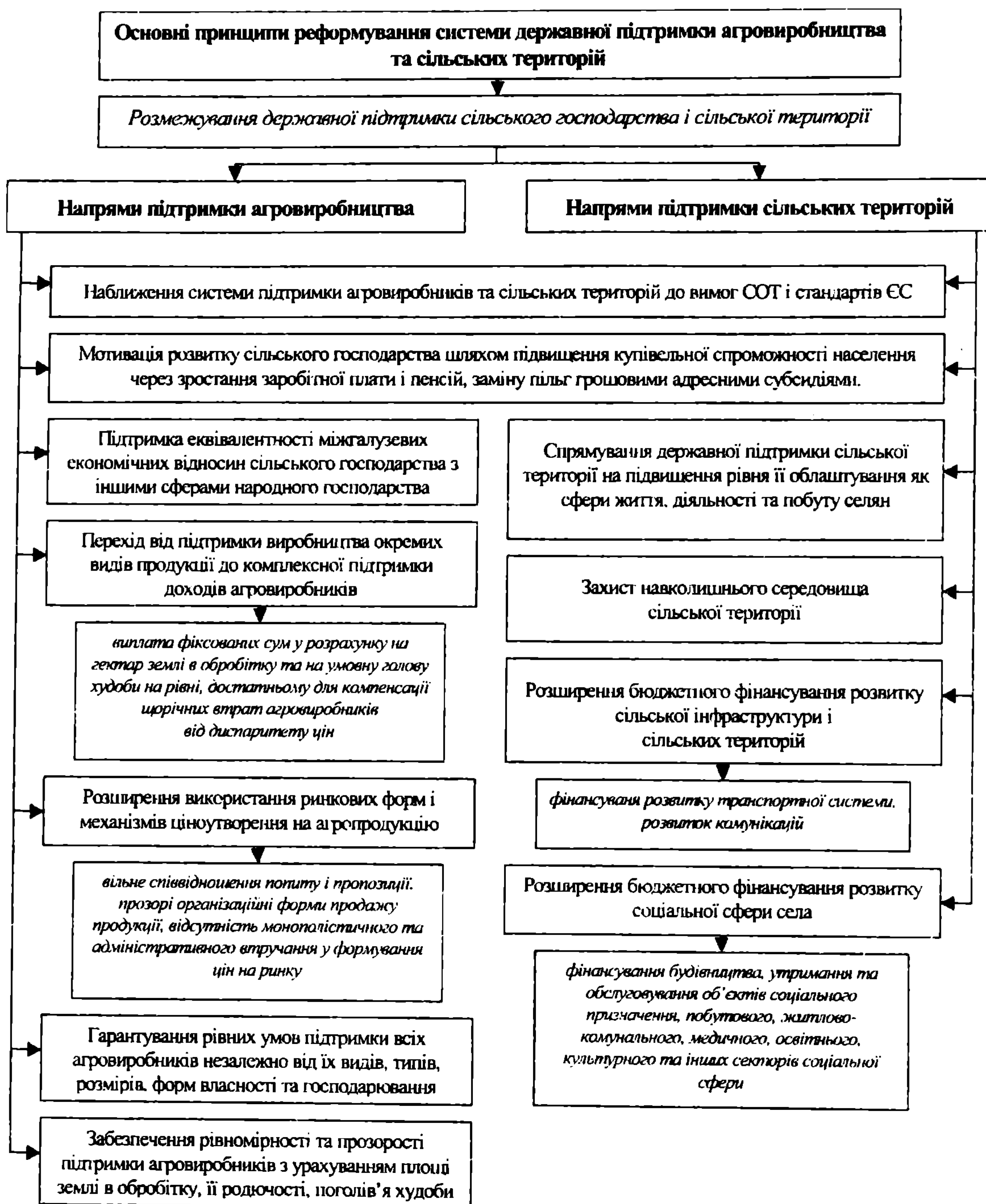
Забезпечення комплексного розвитку сільських територій може здійснюватися органами центральної виконавчої влади, до сфери відповідальності яких входить аграрний сектор, однак галузеві і територіальні аспекти мають бути рівноправними. При Міністерстві аграрної політики доцільно створити державний департамент розвитку сільської місцевості, а в Раді міністрів АР Крим та обласних державних адміністраціях – структурні підрозділи з питань розвитку сільських територій [57, 88]. Досвід розмежування

заходів щодо підтримки сільського господарства та сільської території є досить поширеним у розвинених країнах. Так, в Німеччині аграрна політика спрямована як на підтримку агровиробника, так і на розвиток окремих сільських регіонів [69]. Підтримка аграрного сектора базується на припущенні, що агровиробництво є гарантом функціонування сільських регіонів і не є абстрагованим від особистості агровиробника; отже, воно потребує уваги і державної підтримки через створення належних умов господарювання і зацікавленості агровиробників жити і працювати в сільській місцевості [71]. Цільова державна підтримка у сфері сільського розвитку є комплексною і стимулює розвиток не лише окремих сільських регіонів, а й певних галузей, залучаючи молодь і поліпшуючи демографічну ситуацію [67].

Враховуючи наведені фактори, можна сказати, що принципи трансформації аграрної політики включають: розмежування заходів у сфері підтримки агровиробництва та сільських регіонів; забезпечення доступу до бюджетного фінансування якомога більшої кількості агровиробників та сільських населених пунктів; гарантування рівних умов, справедливості та прозорості підтримки всіх агровиробників і сільських регіонів; забезпечення еквівалентності економічних відносин сільського господарства з переробними підприємствами, постачальниками, сферою торгівлі тощо (рис. 1.5).

Впровадження сучасної ринкової системи державної підтримки сільського господарства та сільських територій, що відповідає зазначеним принципам, стане передумовою інтеграції України до ЄС, а також сприятиме створенню балансу державного впливу в сільських регіонах. Відповідно, у центрі уваги державних органів знаходитиметься не лише агровиробництво, а й збалансований розвиток всієї сільської території (оскільки сільський розвиток асоціюється, перш за все, з альтернативними (несільськогосподарськими) джерелами доходів, способами зайнятості і життя, а тому його, на нашу думку, слід розглядати як певні межі (рамки) розвитку агровиробництва).

Таким чином, саме політика розвитку агровиробництва має стати складовою політики сільського розвитку, а не навпаки. Політика сільського розвитку, сприяючи структурним змінам, має



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 1.5. Принципи реформування аграрної політики та політики сільського розвитку.

зменшувати кількість робочих місць в аграрному секторі, спричиняючи необхідність створення робочих місць і доходу у несільськогосподарських секторах. Цьому заважає низька мобільність факторів виробництва (особливо людського капіталу), у результаті чого структурні зміни в сільській місцевості уповільнюються.

Підвищуючи дохідність агровиробництва, класична сільськогосподарська політика (підтримка цін, квоти на виробництво) спотворює ринкові параметри землекористування на шкоду несільськогосподарській економічній активності. Як результат, маємо неефективний розподіл ресурсів як всередині аграрної сфери, так і за її межами.

В той же час, ми розуміємо, що, незважаючи на світові тенденції зменшення частки аграрного сектора у структурі економічної активності в сільській місцевості, в Україні він все ще посідає важливе місце у програмах сільського розвитку з огляду на його роль у формуванні національної продовольчої безпеки. Саме тому, як і раніше, потреби агровиробництва залишаються одними з основних орієнтирів політики сільського розвитку, але підвищення ефективності аграрного сектора вимагає знаходження розумної рівноваги між життєздатністю агровиробників і соціальним, економічним та екологічним вимірами сільського розвитку.

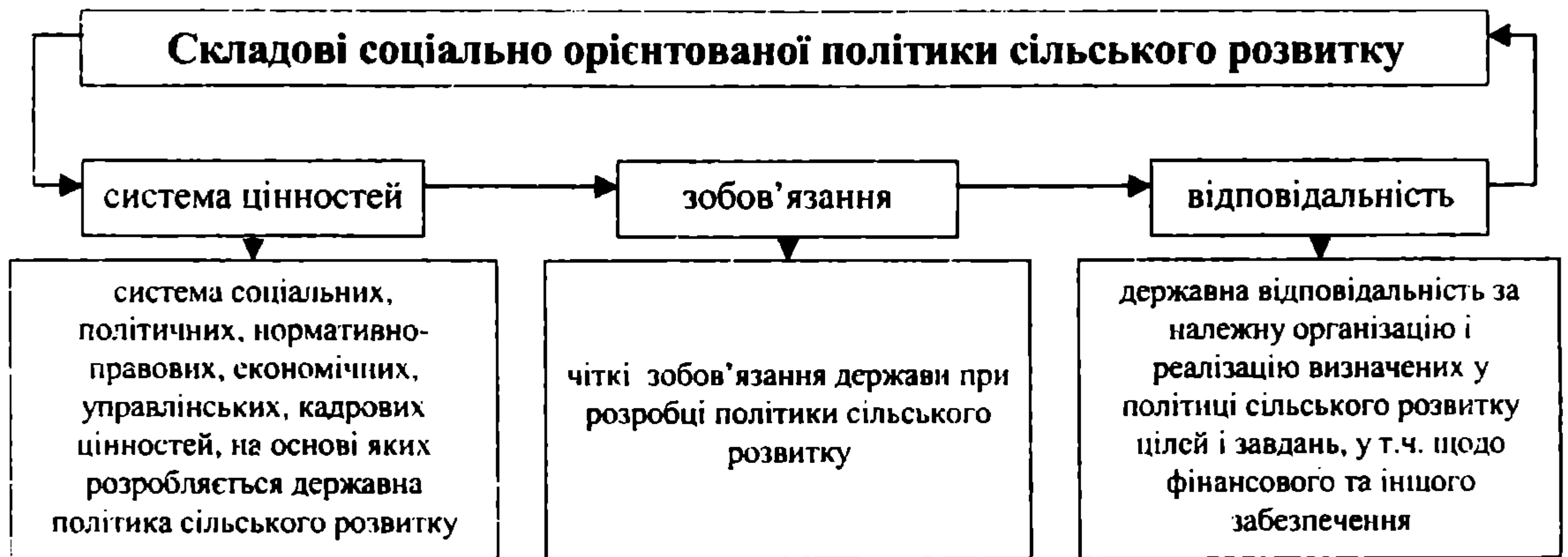
У цьому зв'язку під забезпеченням конкурентоспроможності сільського господарства ми розуміємо підвищення його економічної ефективності, збільшення економічних масштабів агропідприємств, посилення ступеня їх ринкової і соціально-екологічної орієнтації. Звідси, інвестиції в агробізнес мають сприяти досягненню наступних цілей: зменшення виробничих витрат; підвищення якості продукції; збереження і покращання навколишнього середовища; дотримання санітарно-гігієнічних умов; сприяння сільськогосподарській диверсифікації. Ефективність інвестицій в агровиробництво (а також у пов'язані з ним галузі та інфраструктуру) буде низькою у разі невідповідності якості людського капіталу новітнім матеріально-речовим факторам виробництва.

Екологічна орієнтація сільського розвитку має базуватися на принципі “забруднювач сплачує”, оскільки в іншому випадку якість довкілля великою мірою залежатиме від наявності державних коштів. Оскільки сільськогосподарська політика базується на імперативах розвитку аграрного ринку, то вона знаходиться у певному конфлікті з екологічними цілями стратегії сільського розвитку, часто підвищуючи (через створення економічних стимулів – цінова підтримка виробників, платежі за земельні ресурси, обмеження виробництва, захист від імпорту тощо) інтенсивність використання земельних ресурсів, добрив і пестицидів.

Сільський розвиток має базуватися на відповідних програмах, які визначають необхідні цілі та інструменти. Так, якщо під економічною метою розуміти створення або підтримку певних рівнів зайнятості і доходу, то її досягнення передбачає формування адекватного економічного середовища. Вплив на доходи і зайнятість має місце у наступних формах: підтримка загального рівня доходу аграрного сектора шляхом сприяння покращанню структурних умов виробництва, переробки і маркетингу продукції (зокрема, це стосується консолідації і покращання земельних ресурсів, кооперативного маркетингу тощо) та диверсифікація доходів селян (державні інвестиції в інфраструктуру сільського туризму).

Певна невизначеність сьогоднішньої ситуації із соціально-економічним розвитком сільського сектора вимагає переосмислення стратегічних напрямів аграрної політики, творчого підходу і переходу до нової методології багатофункціонального розвитку сільських територій, пошуку альтернатив, наукових досліджень з метою побудови нових моделей сільського розвитку. Слід розробити стратегічно орієнтовану аграрну політику, а тому необхідною є принципово нова системна стратегія розвитку сільських регіонів, розрахована на довгострокову перспективу і пріоритетним завданням якої є соціальний розвиток села, тобто створення умов для ефективної життєдіяльності його жителів. У цьому контексті соціально орієнтована політика сільського розвитку має включати в себе як систему соціальних, політичних, нормативно-правових, економічних, управлінських, кадрових та інших цінностей, так і

положення щодо відповідальності за належну організацію і практичне втілення поставлених цілей і завдань (рис. 1.6).

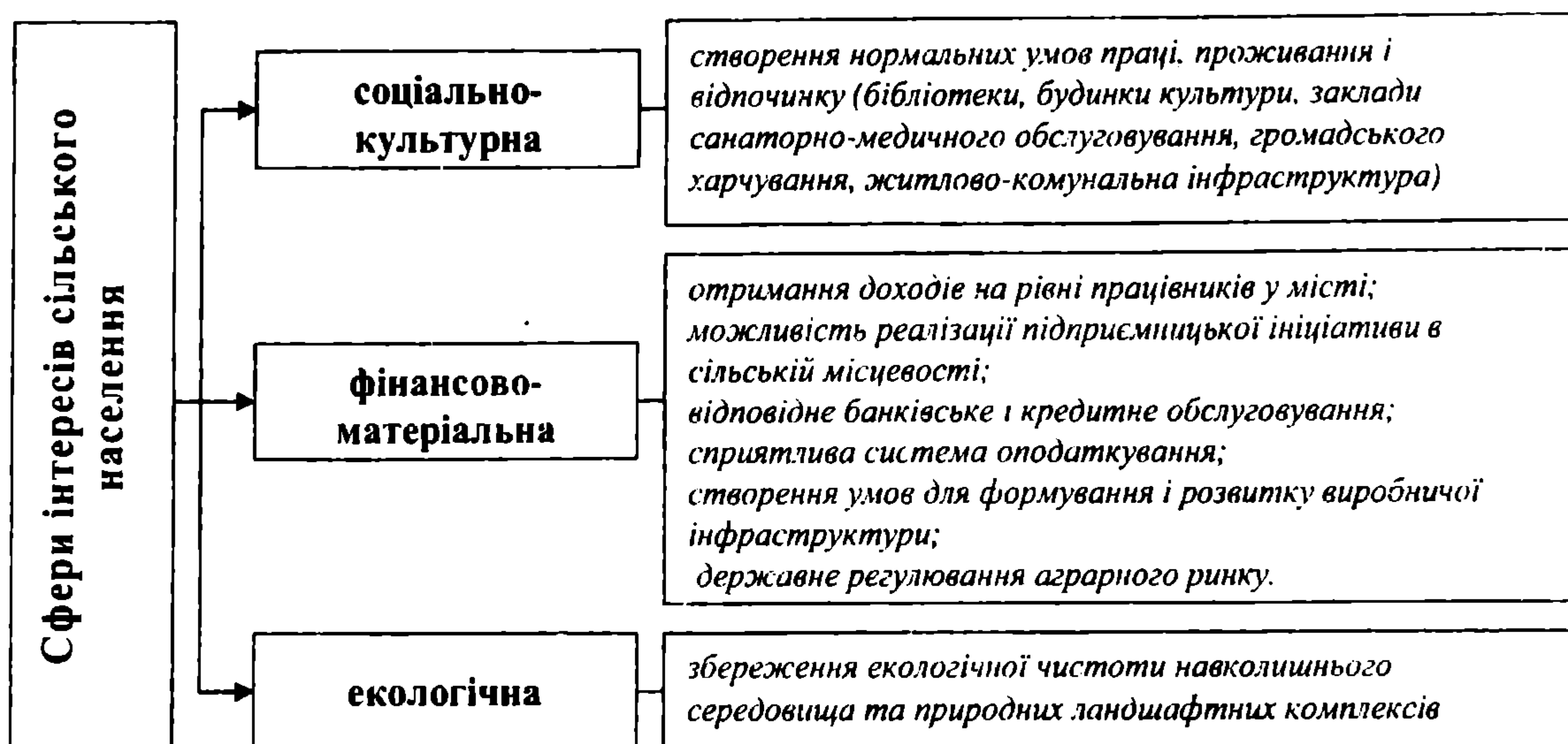


Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 1.6. Структура соціально орієнтованої політики сільського розвитку

Завданням політики сільського розвитку має стати створення умов для всебічного задоволення соціально-економічних інтересів селян, які визначають основні економічні стимули. Результатом недостатнього урахування інтересів селян, сфера яких зображена на рис. 1.7, при виборі стратегічної мети і розробці напрямків соціально-економічної політики сільського розвитку стали проблеми неврегульованості права власності на землю, нерозвиненість виробничої, соціальної і ринкової інфраструктур, низькі рівні доходів і зайнятості сільського населення, загроза порушення екологічної рівноваги в сільській місцевості [121].

Кращому задоволенню потреб сільського населення сприятиме формування інституціонального середовища, оскільки в кінцевому рахунку соціально-економічне зростання пов'язується з інститутами, які сприяють формуванню регіональних партнерств (навколо бізнесів, установ освіти і органів влади) в рамках реалізації політики сільського розвитку. Створення нового інституціонального середовища полягатиме у впровадженні взаємовигідних правил і розвитку відносин довіри між партнерами з метою максимізації внеску кожної сторони. Таким чином, критичним питанням влади є забезпечення вигідності реформ для регіону в цілому.



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 1.7. Класифікація потреб сільського населення

Позитивний вплив матимуть залучення суб'єктів агробізнесу до економічно і соціально ефективних організаційно-правових форм господарювання і відповідне удосконалення системи економічних взаємовідносин між ними, а також створення на цій основі гармонізованого соціально-економічного укладу в сільських регіонах у контексті їх сталого розвитку [121]. Координація інтересів підприємств та організацій різних галузей виробничої і соціальної сфер потребує чіткого визначення форм власності (рис. 1.8).

Розмежування об'єктів соціальної інфраструктури за такими ознаками має певне практичне значення. Наприклад, об'єкти, що належать агропідприємствам, як правило задовольняють потреби працівників і утримуються за рахунок підприємства. Об'єкти інфраструктури, підпорядковані іншим відомствам (пошта, телеграф, будинки побуту, торговельні заклади), орієнтуються на отримання прибутку. Кожна з наведених груп має своє конкретно-цільове призначення та її слід враховувати при розробці соціальної політики. При прогнозуванні розвитку соціальної інфраструктури (за напрямками діяльності, номенклатурою послуг, їх просторово-



Рис. 1.8. Форми власності об'єктів соціальної інфраструктури в сільських регіонах [3]

часовим розподілом) слід виходити з характеристик населеного пункту.

Так, для великих сільських поселень (селища, села) доцільно мати практично всі галузі соціальної інфраструктури (громадське харчування, охорона здоров'я, дитячі дошкільні заклади, заклади освіти, житлово-комунальне господарство, заклади побутового обслуговування тощо), тоді як у хуторах забезпеченість послугами соціальної інфраструктури не може бути такою різноманітною і сконцентрованою.

Нові соціально-економічні умови вимагають розробки нових підходів до вирішення багатьох проблем, і насамперед визначення джерел фінансування соціальної сфери. Основними джерелами фінансування соціальної інфраструктури в сільській місцевості є державний, обласний та районний бюджети, добровільні внески громадян і позабюджетні надходження. У той же час, головна роль у формуванні фінансових ресурсів на утримання соціальної інфраструктури більшою мірою відводиться місцевим бюджетам. В.І. Богачев і В.Г. Ткаченко вважають, що в кожному районі та великому селі має бути сформований фонд розвитку інфраструктури району (рис. 1.9)

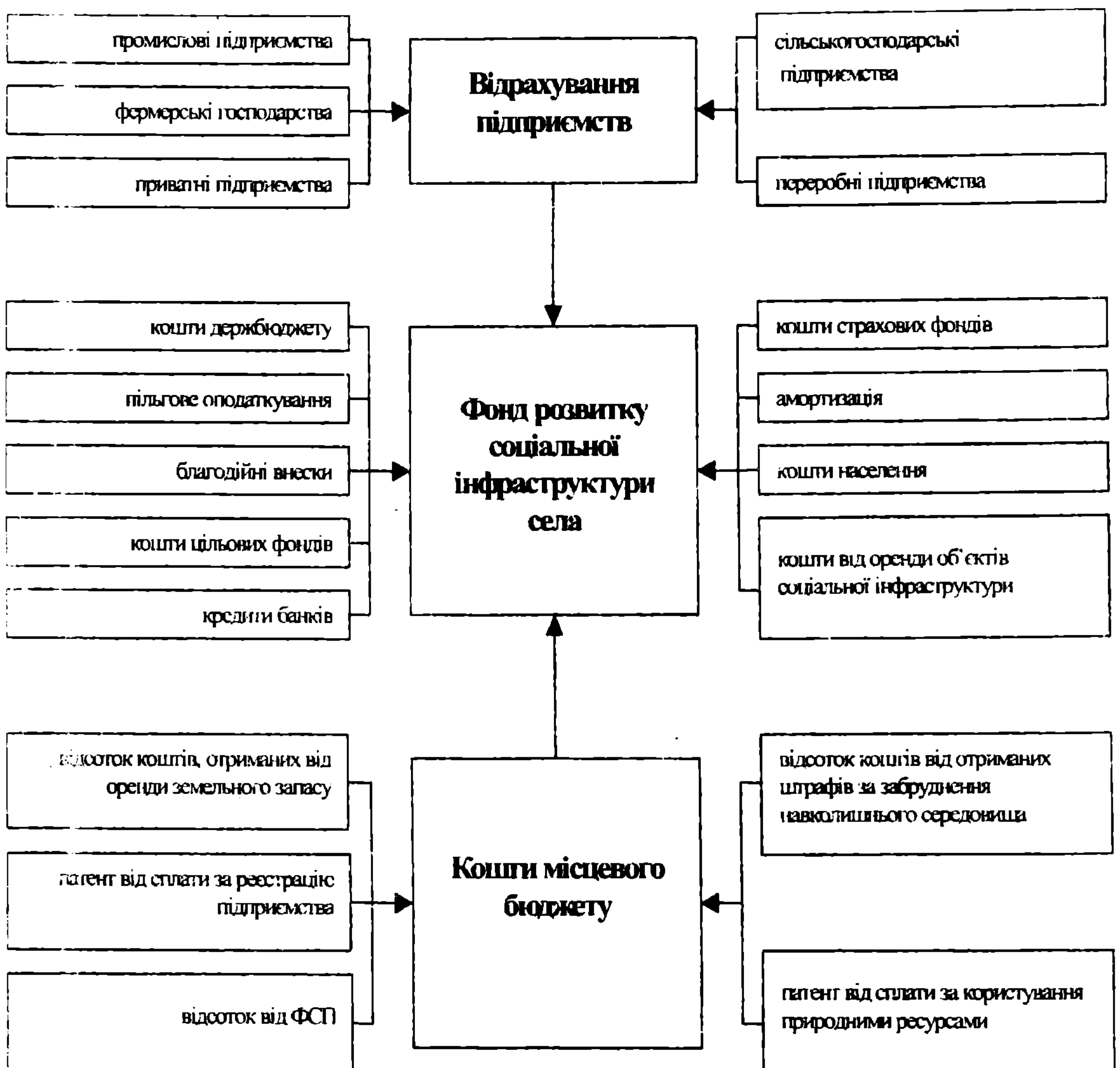


Рис. 1.9. Джерела формування фонду розвитку інфраструктури сільської території [3, с. 208]

Для агропідприємств, які продовжують утримувати на своєму балансі об'єкти соціальної інфраструктури, доцільно створити певні стимули (зокрема, у сферах кредитування, виробництва та продажу продукції, а також компенсацію частки витрат на утримання об'єктів соціальної інфраструктури з місцевих бюджетів). Слід усвідомити,

що агровиробники можуть стати повноцінними учасниками процесів розвитку соціальної інфраструктури, тоді як основною передумовою для цього має стати раціональна система господарювання, що дозволить вивільнити додаткові кошти на утримання об'єктів соціальної інфраструктури (оскільки в агропромисловому комплексі зосереджені значні фінансові ресурси, які, як вже зазначалося, досить нерівномірно розподіляються між його галузями, при цьому в найгіршому становищі опинилося сільське господарство).

Зазначимо, що в цілому агропромисловий комплекс не поступається своєю ефективністю іншим промисловим галузям. Аналіз структури загального обсягу інвестування показує, що найбільш інвестиційно привабливими є харчова промисловість та переробка сільськогосподарських продуктів (15,2 відсотка обсягів інвестицій), оптова торгівля і торгове посередництво (14,7 відсотка), тоді як на машинобудування припадає лише дев'ять відсотків, а транспорт і зв'язок – 7,8 відсотка загального обсягу інвестицій [78]. Внутрішні ресурси, поряд з державною фінансовою допомогою і кредитами, здатні вирішити проблему залучення значних фінансових ресурсів у сфери агропромислового і сільського розвитку. Сьогодні харчова промисловість посідає досить високе місце за прибутковістю і зовнішніми інвестиціями (після металургії і обробки металів) – у цю галузь спрямовується 30 відсотків всіх іноземних інвестицій в українську економіку. Якщо врахувати ще й торгівлю харчовими продуктами, то маємо всі підстави говорити про значні обсяги фінансових ресурсів в агропромисловому комплексі України.

Виходячи з цього, необхідно створити сприятливі умови для спрямування капіталу саме в сільське господарство (що є сировинною галуззю агропромислового комплексу). У цьому зв'язку зазначимо, що в Україні держава фактично нездатна гарантувати забезпечення продовольчої безпеки через відсутність національної науково обґрунтованої політики розвитку спеціалізації і міжгалузевого обміну. В цих умовах кожен регіон вимушений самотійно вирішувати проблему продовольчої безпеки, використовуючи для цього специфічні адміністративні методи [93]. Розв'язання соціальних проблем у державі потребує концентрації

зусиль та узгодження дій центральних і місцевих органів влади, оскільки це є основним фактором вирішення складних проблем соціально-економічного розвитку. Недоступність та низька якість послуг соціальної сфери вимагають кардинального перегляду підходів до організаційно-економічних засад задоволення матеріально-побутових і соціально-культурних потреб селян.

Органи місцевого самоврядування повинні відігравати важливу роль у формуванні засад збалансованого територіального розвитку. Місцеве самоврядування в Україні має стати підґрунтям для соціально-економічного розвитку сільських територій, оскільки саме на рівні місцевих громад проводиться безпосередня робота з населенням, а тому без наявності повноцінного місцевого самоврядування неможливо забезпечити стабільний розвиток сільських територій. В умовах розширення самостійності територіально-адміністративних одиниць виникають нові можливості для застосування принципово нового підходу до вирішення питань фінансового забезпечення соціальних потреб сільських територій. Вирішення відповідних проблем має бути перенесене на рівень місцевих рад, що забезпечить дієвий контроль за розподілом ресурсів і раціональний вибір пріоритетів розвитку, поставивши фінансування розвитку соціальної сфери в залежність від підвищення ефективності виробництва у регіоні.

Реалізація прийнятих законодавчих актів передбачає залучення до управління соціальною сферою села територіальних громад та основного носія їх функцій – сільських, селищних рад; однак передбачені законодавством правові чинники соціального розвитку сільських територій не спрацьовують. Однією з головних комплексних причин поглиблення соціальних проблем села є відсутність необхідних фінансових ресурсів для фінансування соціального розвитку сільських територіальних громад. Розв'язання багатьох державних проблем (особливо фінансових) починається з вирішення проблем на місцевому рівні. Однак через відсутність коштів сільські ради не завжди можуть виконати поставлені перед ними завдання, і в результаті розвиток місцевої економіки, освіти, культури, охорони здоров'я, спорту і комунального обслуговування залишається незабезпеченим фінансовими ресурсами.

Так, у більшості сільських рад взагалі не передбачено коштів на розвиток комунальних служб з причин неврегульованості міжбюджетних відносин і невизначеності розподілу повноважень між владою різних рівнів, тоді як в минулому комунальні служби на 95 відсотків утримувались за рахунок держави [114]. В умовах невизначеності законодавства щодо комунальної служби та дефіциту місцевих бюджетів (у більшості сільських рад коштів вистачає лише на виплату заробітної плати та оплату енергоносіїв) соціальна сфера і комунальна служба залишилися майже без фінансування.

Коштів місцевих бюджетів недостатньо навіть для простого відтворення соціальної інфраструктури села – іншими словами, самоврядні структури не в змозі виконувати функції комунального власника. З іншого боку, агропідприємства, які раніше опікувалися розвитком об'єктів соціальної інфраструктури на закріплених за ними сільських територіях, передали ці об'єкти в комунальну власність, і з огляду на їх економічний стан також практично не можуть фінансувати соціальну сферу села. Така ситуація призвела до того, що соціальний розвиток села перетворився на прерогативу державних відомств, які, як правило, не задовольняють інтереси окремих сільських поселень і регіонів, а галузеві програми передбачають незначні фінансові вкладення у розвиток сільських територій (які переважно надходять у приміські зони та районні центри).

Неефективність державного регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій є додатковим стимулом для створення системи управління, що базуватиметься на територіальному самоврядуванні. Передумовою цього має стати фінансова незалежність сільських рад. Надходження місцевих бюджетів сільських рад на 85-87 відсотків складаються з надходжень від податку з доходів фізичних та юридичних осіб і плати за землю, що є причиною їх недостатньої наповнюваності. Кошти місцевих бюджетів формуються, насамперед, за рахунок місцевих податків і зборів, які сплачуються підприємствами, розташованими на території відповідної територіальної одиниці [35]. Бюджети сільських рад залежать, передусім, від рівня економічного

розвитку та розмірів внесків агропідприємств, економічний стан яких пояснює досить низьку наповнюваність місцевих бюджетів.

Більш того, розмежування податків між сільським, районним та обласним бюджетами передбачає отримання сільським бюджетом лише 25 відсотків прибуткового податку (50 і 25 відсотків отримують, відповідно, районний та обласний бюджети) та 60 відсотків плати за землю (15 відсотків отримує районний, а 25 відсотків – обласний бюджет). Крім дефіциту місцевих бюджетів, з кожним роком все більше ускладнюється і функціонування сільських рад. Працівники місцевих органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування мають вільно орієнтуватися у проблемах розвитку громад, адміністративного району, цілях, завданнях і стратегії їх розвитку. При цьому організаторська робота є важливим фактором управління розвитком соціальної сфери села – особливу увагу слід приділяти підвищенню якості управлінських кадрів, підготовці та підвищенню кваліфікації працівників органів місцевого самоврядування [56]. Однак в умовах, коли органи місцевого самоврядування у своїй роботі керуються більш ніж 700 законами, указами Президента, постановами Кабінету Міністрів України та іншими нормативними документами (при штатному розписі 4-5 чоловік, без юриста, економіста, а іноді і без землевпорядника, при відносно невисокій зарплаті, їм досить важко виконувати свої обов'язки [114, с. 103].

Починаючи з 2004 р., казначейське обслуговування місцевих бюджетів стало проблематичним, оскільки бухгалтери сільських рад мають готувати велику кількість документів, а кількість рахунків збільшилась до 30 (замість п'яти). В цілому, кількість платіжних доручень збільшилась у 2,5 рази [114, с. 108]. Додамо до цього збільшення кількості поїздок до районного центру (і це при відсутності автомобілів у більшість сільських рад). Казначейське обслуговування лише ускладнило роботу бухгалтерій сільських рад. Робочого часу не вистачає на те, щоб зробити все можливе для поповнення сільського бюджету, моніторингу, своєчасності і повноти сплати податків. Не вистачає як комп'ютерної техніки, так і фахівців з інформаційних технологій (яких, до речі, не передбачено в штатах сільських рад).

Очевидно, що існуюча система місцевого регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій є неефективною. Саме тому необхідно розробити новий організаційно-економічний механізм регулювання процесів сільського розвитку, і вже на цій основі трансформувати адміністративно-командну систему управління соціально-економічним розвитком села у територіально-самоврядну систему [10, 12]. Такий механізм можна побудувати на принципах програмування соціально-економічного розвитку “від громади до держави” при провідній ролі місцевого самоврядування у плані визначення потреб і пріоритетів [56]. Програми соціально-економічного розвитку, а також відповідні річні плани і бюджети мають складатися за принципом “знизу – вгору” з урахуванням інвестиційного потенціалу державного і місцевих бюджетів, а також галузевих міністерств у плані дотримання встановлених соціальних нормативів (соціальні нормативи забезпечення сільського населення мають враховувати характер розселення і специфіку проживання людей у сільських населених пунктах, необхідність створення їм однакових з міським населенням можливостей задоволення найважливіших життєвих потреб) [56]. Для забезпечення поступового усунення розриву у рівні життєзабезпечення між містом і селом ці нормативи мають бути вищими за аналогічні нормативи для міст і диференційованими по регіонах України.

Розподіл коштів державного і місцевих бюджетів вищих рівнів між сільськими громадами доцільно здійснювати згідно встановлених соціальних нормативів загальних сум, а напрями і розміри цільового використання бюджетів і позабюджетних надходжень мають визначатися органами місцевого самоврядування. Розробці галузевих і регіональних програм має передувати надходження (на рівні місцевого самоврядування) проектних пропозицій галузевих міністерств і органів управління соціально-економічним розвитком сільських територій вищих рівнів, а також підприємств (організацій), які функціонують у сільській місцевості, тоді як селяни самостійно визначатимуть пріоритети і порядок використання коштів, отриманих з місцевого бюджету чи від програм соціально-економічного розвитку села.

Реалізація рішень органів місцевого самоврядування щодо участі у програмах міністерств має здійснюватися на основі договорів між розпорядниками коштів – органами місцевого самоуправління та безпосередніми виконавцями державних і регіональних програм. Органи місцевого самоврядування повинні займатися розробкою науково обґрунтованих стратегій розвитку територій, при цьому одним із основних документів стратегії збалансованого розвитку території сільської ради має стати план організації відповідної території. Для допомоги органам місцевого самоврядування та підрозділам з управління соціальним розвитком у проведенні соціальних обстежень, паспортизації населених пунктів і сільських місцевостей, складанні стратегічних і тактичних документів також необхідно задіяти спеціалізовані підрозділи державних адміністрацій та сільськогосподарські дорадчі служби. З цією метою одним із обов'язкових розділів державної і регіональних програм сільськогосподарської дорадчої діяльності має бути розділ з інформаційно-консультаційного забезпечення соціальної сфери села [57].

Що ж стосується розмежування використання коштів державного і місцевого бюджетів, то воно має здійснюватися за двома напрямками: підтримка виробництва сільськогосподарської продукції через відповідні цінові механізми; соціальне облаштування сільських територій через цільове фінансування конкретних заходів. Розподіл повноважень та напрямів використання коштів між державними і місцевими органами влади має здійснюватись у відповідності із стратегією сільського розвитку, до розробки якої слід залучати працівників культурних, освітніх, управлінських і соціальних установ. Основні пріоритети включають оцінку: соціально-економічної ситуації в сільських населених пунктах; проблем їх розвитку; необхідних заходів; потрібних ресурсів; очікуваних результатів і термінів їх досягнення. Програма розвитку має бути розроблена для кожного сільського населеного пункту, зведена в масштабі району, області і держави і, нарешті, затверджена відповідним законом в установленому порядку, а на її основі слід розробляти виробничо-соціальні галузеві програми [90].

На особливу увагу при розробці політики соціально-економічного розвитку сільських регіонів заслуговує проблема забезпечення селян робочими місцями і належним рівнем оплати праці, бо основна проблема сільських регіонів полягає у відтворенні соціально-економічного зростання, оскільки працездатне населення зазнає, як правило, зменшення можливостей працевлаштування, результатом чого є зниження рівнів оплати праці порівняно з аналогічними професіями у містах, а також повільніші темпи її збільшення. Ситуація на ринку праці сільських регіонів, який характеризується відсутністю механізмів мобільного регулювання попиту та пропозиції робочої сили, зруйнованою системою стимулювання праці та структури економічних орієнтирів, зменшенням чисельності та погіршенням якості трудових ресурсів, залишається складною і неоднозначною [118]. Проблеми у сфері зайнятості в сільській місцевості часто пов'язані з тим, що селяни менше знають свої права та гарантії, менше звертаються у центри зайнятості і практично не беруть участі у процесі перекваліфікації кадрів. Як наслідок, зростає чисельність незайнятого населення, соціальна напруженість (через майнову поляризацію), зменшується стабільність у трудовій сфері.

В цілому, рівень зайнятості сільського населення в Україні продовжує знижуватися, внаслідок чого чимало найбільш працездатних і кваліфікованих селян працюють лише в особистих підсобних господарствах, займаються дрібними промислами або виїжджають за кордон. За даними досліджень економічної активності домогосподарств, більше третини сільських жителів працездатного віку (а це приблизно 3 млн. чол.) є незайнятими, а ще 1,5 млн. чол. зайняті лише в особистих підсобних господарствах. З 8,5 млн. селян працездатного віку 4,5 млн. чол. не мають постійного місця роботи [88, с. 95].

Подолання бідності та істотне збільшення доходів сільського населення тісно пов'язано з розширенням сфери зайнятості та збільшенням продуктивності агровиробництва [60]. Зарплата в сільському господарстві і дотепер є найнижчою порівняно з іншими галузями економіки [115]. Очевидно, що соціально-економічну безпеку селян можна забезпечити лише шляхом збільшення оплати

праці в сільському господарстві до середнього рівня по галузях економіки. Звичайно, вирішення даного завдання безпосередньо пов'язано з покращанням фінансового стану підприємств, однак очевидно, що нарахування і виплата зарплати мають бути контрольованою статтею витрат суб'єктів господарювання. Підвищення рівня доходності у секторі особистих господарств має стати одним із центральних завдань державної програми його розвитку, тоді як збільшення надходжень від несільськогосподарських видів діяльності пов'язано із стимулюванням розвитку малого підприємництва [88, 105].

Реформування у сфері заробітної плати має передбачати зміну форм її оплати. Так, у сільськогосподарських підприємствах традиційно застосовується відрядна форма оплати праці, однак при механізованому виробництві система стимулювання на її основі далеко не завжди сприяє кращим результатам, а відтак, виходячи із світового досвіду, слід розширювати сферу застосування погодинної оплати; також доцільно використовувати преміювання від обсягу прибутку, контрактну і відрядно-преміальну системи оплати праці.

Реформування агропідприємств значно змінює механізм формування та розподілу фонду заробітної плати. При збереженні всіх елементів організації оплати праці суттєво підвищується роль її нормування і тарифікації, що дозволяє оцінити працівників з точки зору кількості і якості їх роботи [118]. Системи оплати праці залежать не лише від механізму соціально-трудових відносин, а й особливостей аграрного виробництва – саме тому зазначені фактори необхідно враховувати при виборі форм і систем оплати праці у кожному конкретному випадку.

Зазначимо, що дотепер не врегульовано питання щодо визначення зайнятості осіб, які мають у власності або користуванні земельну ділянку (пай). На нашу думку, передбачений Законом України “Про особисте селянське господарство” критерій визначення належності членів особистих селянських господарств до зайнятого або безробітного населення через обчислення розміру розрахункового місячного доходу на одного члена господарства і порівняння його з розміром мінімальної заробітної плати (як державною соціальною гарантією) є невірним і не відповідає

засадам ринкової економіки. Справа в тому, що кількість членів особистих селянських господарств, знятих з обліку державною службою зайнятості у зв'язку з тим, що розмір їх розрахункового місячного доходу дорівнює або перевищує мінімальний розмір заробітної плати, є досить незначною і становить 1,2 тис. осіб, або 0,2 відсотка загальної кількості знятих з обліку (703,8 тис. осіб) [10, с. 34]. До категорії зайнятих осіб слід відносити громадян-власників (користувачів) земельних ділянок, включаючи членів особистих селянських господарств, які здійснюють на цих земельних ділянках зареєстровану (відповідно до законодавства) господарську діяльність щодо виробництва, переробки та продажу агропродукції незалежно від форм господарювання та розміру доходу (якщо господарська діяльність таких громадян на землі є їх основною трудовою діяльністю, в якій земля виступає основним засобом виробництва). При цьому, очевидно, не слід застосовувати розмір доходу зазначених категорій громадян в якості критерію визначення статусу їх зайнятості [21].

Створення передумов для підвищення рівня продуктивності праці в сільській місцевості є важливим для соціально-економічного розвитку сільських територій. Перспективи розширення сфери зайнятості на селі пов'язані з відродженням агровиробництва (особливо працемістких галузей) та одночасним зменшенням його частки (але не обсягів) у структурі зайнятості сільського населення [88]. В Україні ще не вичерпана можливість розширення сфери продуктивної зайнятості в сільському господарстві за рахунок збільшення обсягів виробництва [21]. При цьому очевидно, що кількість зайнятих непродуктивною працею в особистому секторі зменшуватиметься, внаслідок чого скоротиться і загальна кількість працівників галузі. Більш того, з інтеграцією вітчизняного агровиробництва у глобальне економічне середовище зменшуватиметься не лише потреба у працівниках, а й потенціал даного сектора у плані створення та підтримки високоякісного усталеного середовища проживання в сільській місцевості з відповідною інфраструктурою. У даному контексті диверсифікація економічної активності в сільській місцевості виступає як основна передумова успішної модернізації аграрного сектора. Трудові

ресурси, які вивільняються з сільського господарства внаслідок техніко-технологічного прогресу, можуть абсорбуватися несільськогосподарськими видами діяльності.

Збільшення обсягів несільськогосподарської зайнятості є загальносвітовою тенденцією [152], а інтерес до несільськогосподарського сектора визначається його потенціалом щодо підвищення рівнів життя в сільській місцевості з огляду на його ефекти у плані продуктивності і зайнятості. Зазначимо, що, на відміну від країн з традиційними сільськими економіками (де сільське господарство є основним і часто єдиним джерелом доходу і способом життя сільських жителів), у розвинених країнах взаємозв'язок між рівнем сільського розвитку і станом аграрного сектора все більше характеризується зростаючим впливом несільськогосподарських факторів на форму сільського розвитку; у свою чергу, сільський розвиток значною мірою впливає на аграрний сектор, створюючи об'єктивні передумови його диверсифікації.

І хоча диверсифікація економічної активності може спричинити зниження обсягів агровиробництва, натомість зменшиться навантаження на агроприродні ресурси, тоді як доходи, отримані за межами аграрної сфери, можуть спрямовуватися у сільське господарство, зокрема на придбання екологічно ефективних виробничих ресурсів. На думку вчених, позитивні ефекти диверсифікації економічної активності значно перевищують її негативні аспекти, а тому у найближчій перспективі частка доходу від несільськогосподарської діяльності у доходах домогосподарств має збільшитися, що сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки, підвищенню доходів, покращанню конкурентоспроможності і продуктивності аграрного сектора (в Україні 13 відсотків доходу фермерів та 28 відсотків доходу найманих працівників були отримані у результаті несільськогосподарської зайнятості).

Несільськогосподарська зайнятість (характер якої визначається існуючим матеріальним, людським і соціальним капіталом) може стати фактором стабілізації і зростання доходів селян. Зазначений ефект є особливо важливим для сільської місцевості України з огляду на сучасні перетворення у сфері агровиробництва та

сільської економіки в цілому, спрямовані на зменшення прихованого безробіття і покращання ефективності управління на всіх ієрархічних рівнях, що має оптимізувати співвідношення різних складових капіталу. Звичайно, необхідною передумовою розширення зайнятості сільського населення у несільськогосподарському секторі є підтримка та заохочення розвитку відповідних видів діяльності. Мається на увазі більш повне використання не лише сільськогосподарських угідь, але й комунікаційних та рекреаційних ресурсів, корисних копалин, лісів, водоймищ, сприятливого середовища проживання. Взагалі, сільські території є найбільш прийнятним місцем розташування агросервісних служб, заготівельних і переробних підприємств тощо [44, 88].

Ми пропонуємо наступні заходи сприяння розвитку несільськогосподарській зайнятості в Україні:

- орієнтація політики сільського розвитку на створення стимулів до працевлаштування у несільськогосподарському секторі, а також забезпечення адекватності потенціалу домогосподарств цим стимулам. Так, розвиток інноваційних фінансових послуг може покращити доступ сільського населення до необхідного капіталу (у т.ч. людського). На жаль, існуючі програми кредитування орієнтуються в основному на сільське господарство (наприклад, програма часткової компенсації відсоткових ставок), що шкодить реалізації різноманітних ініціатив в інших сферах сільської економіки;

- конкретизація прав власності на природні ресурси (зокрема землю), що уможливить їх використання в якості застави при отриманні довгострокових кредитів;

- державна підтримка сільського господарства у більш широкому контексті сільського розвитку, що покращить привабливість сільських територій.

Проблеми, пов'язані з незадовільною економічною ефективністю, інфляцією, нестабільністю фінансово-політичного середовища, розвитком особистих підсобних господарств і міграцією, створюють неординарні обмеження для розробників відповідних програм. Особливе занепокоєння представляє

відсутність підприємницьких традицій (і як результат – негативне ставлення до них). Створення сприятливого підприємницького клімату в сільській місцевості вимагає, перш за все, формування механізмів підвищення і реалізації підприємницького потенціалу певної території, а тому важливою передумовою формування сприятливого підприємницького клімату в сільських регіонах є наявність стимулів в рамках середовища розвитку підприємництва.

Разом з тим необхідно визнати пріоритетність підприємництва у програмних заходах, оскільки існуючі заходи щодо розвитку підприємництва на національному і регіональному рівнях є занадто формалізованими і нескоординованими, а тому часто не дають бажаних результатів. В рамках даних програмних заходів варто розробити концепцію забезпечення пропозиції ефективних підприємців, оскільки вони є найважливішими інгредієнтами сприятливого підприємницького середовища, створюючи можливості для взаємного навчання [143]. У цьому зв'язку зарубіжні вчені використовують досить цікаву концепцію розвитку майбутніх підприємців, згідно якої доступність навчання підприємству забезпечується його інтеграцією у шкільні та університетські програми з тим, щоб молодь могла адаптуватися до мінливого соціально-економічного середовища [133].

З огляду на наведені принципи розвитку сільського підприємництва, найкращими його каталізаторами, на нашу думку, виступатимуть:

- зони сільського підприємництва, тобто невеликі території з відносно високою концентрацією економічної активності, де мінімізуються фінансові і регуляторні бар'єри для розвитку бізнесу;

- центри розвитку сільського підприємництва (які доцільно базувати при університетах), що надають управлінські, технічні, інформаційні, консультаційні, освітні та інші послуги, спрямовані на підтримку сільських підприємців у сферах фінансування, виробництва і маркетингу (прогнозування грошових потоків, розробка бізнес-планів, проведення маркетингових досліджень, складання фінансової звітності). Одночасно такі центри можуть виступати в ролі координаторів національних, регіональних і місцевих програм розвитку підприємництва;

- розвиток сільської фінансової інфраструктури, що є можливим за умови підвищення кредитоспроможності позичальників і потенціалу кредиторів та визначається, зокрема, рентабельністю господарської діяльності реципієнтів позик, соціально-економічною ефективністю фінансових установ, адекватною макроекономічною політикою. Формальні фінансові установи (наприклад, комерційні банки) часто уникають сільських клієнтів. У багатьох випадках фінансові послуги надаються обмеженій кількості споживачів лише неформальними агентами або за допомогою тіньових механізмів. Взагалі, недостатній доступ до фінансування ставить основну масу невеликих підприємців і більшість домогосподарств у залежність від самофінансування і занадто дорогих короткострокових кредитів, обмежуючи їх можливості у плані інвестування, отримання споживчих та іпотечних кредитів. У цьому зв'язку зазначимо, що програми іпотечного кредитування почали активно розвиватися в Україні ще у 2000 р. Однак, незважаючи на очевидні позитивні зрушення у розвитку іпотечного кредитування, існуюча ситуація на іпотечному ринку не відповідає потребам населення і суб'єктів господарювання.

Для розвитку підприємницьких ініціатив, задоволення потреби в кадрах у сфері надання послуг та орієнтації безробітних на самостійну зайнятість важливу роль також має відігравати державна служба зайнятості, що може здійснювати навчання безробітних (насамперед у сфері бухгалтерського обліку, оподаткування, кредитування, прогресивних технологій виробництва, складання звітності, відкриття і ведення власного бізнесу, юридичного супроводження тощо) та забезпечення їх необхідними інформаційно-консультаційними послугами, що дозволить їм відкрити власну справу. Структура трудових ресурсів у сільській місцевості часто не відповідає завданням модернізації та реорганізації виробничої сфери. При нестачі фахівців і молоді одночасно має місце надлишок працівників передпенсійного віку і некваліфікованих працівників. Також важливим є збільшення кількості реципієнтів разової допомоги по безробіттю для зайняття підприємницькою діяльністю [110].

Особливої уваги також заслуговує розвиток сільського господарства через розширення його інтеграції з промисловістю і торгівлею [69]. У цьому контексті досить перспективним є створення локальних центрів переробки, перенесення в сільську місцевість деяких видів промислових виробництв, що сприятиме наповненню місцевих бюджетів та акумуляції людського капіталу через покращання умов життя і підвищення доходів селян. Органам державної влади доцільно розглядати розвиток промислових виробництв в сільській місцевості як невід'ємну складову сільської економіки та сформулювати відповідні механізми управління [67, 69].

Зазначені заходи здатні створити значну кількість робочих місць, однак прискорений розвиток несільськогосподарської економічної активності потребує запровадження певних пільг і стимулів для суб'єктів цієї діяльності, оскільки внаслідок багатьох об'єктивних причин (нерозвиненість інфраструктури, особливо транспортної, віддаленість державних і ринкових інститутів тощо) у сільській місцевості буде значно важче організувати та успішно вести підприємницьку діяльність, ніж у містах, і поки у підприємця буде можливість вибору, за інших рівних умов він віддаватиме перевагу місту.

Забезпеченість ринку праці трудовими ресурсами в сільській місцевості тісно пов'язана з рівнем розвитку соціальної та виробничої інфраструктури [118]. Для залучення працездатних в сільських регіонах слід створити адекватну соціальну інфраструктуру (культурно-побутові умови, медичне обслуговування, освіта) [11, 28]. Незадовільна соціальна та виробнича інфраструктура знижує ступінь привабливості сіл та районних центрів як середовища проживання і прикладання праці, а тому одним із основних завдань розвитку села є підвищення його соціального статусу [91]. Тільки розвинена інфраструктура допоможе наблизити сільський спосіб життя до міського і привабити молодь для життя та праці в сільській місцевості [42]. Згідно визначених показників рівня інфраструктурного забезпечення, у кожному адміністративному районі необхідно мати програму першочергових заходів його покращання [118].

Модель ринку праці в сільській місцевості має включати активну державну політику зайнятості, основу якої становитиме не сприяння заповненню вакантних робочих місць і виплата допомоги по безробіттю, а його уникнення. Працевлаштування сільських безробітних державною службою зайнятості, їх перепідготовку і залучення до суспільних робіт навряд чи можна вважати ефективними методами регулювання зайнятості. Обмеженість фінансових і організаційних ресурсів служби зайнятості в сільській місцевості, скорочення обсягів інвестицій і вакансій перетворюють її лише на посередника між роботодавцем і робочою силою, зменшуючи напруженість на регіональних ринках праці, але не створюючи динамічну рівновагу попиту і пропозиції.

Державна політика у сфері регулювання ринку праці має орієнтуватися на оптимізацію рівнів продуктивності та інтенсивності праці, для чого необхідно координувати діяльність у сфері зайнятості з іншими напрямками економічної і соціальної політики на основі державної та регіональних програм зайнятості, сприяти забезпеченню ефективної зайнятості громадян, запобігати безробіттю, створювати нові робочі місця тощо. Для вирішення зазначених проблем на законодавчому рівні слід врегулювати проблему безробіття в сільській місцевості, зайнятості в особистому підсобному господарстві, підвищити зарплату селян до середнього рівня по країні, спрямувати кошти з Фонду допомоги по безробіттю на створення нових робочих місць у селі, визначити статус деградуючих поселень (поширивши на них пільги), звільнити від оподаткування кошти, інвестовані у розвиток сільської інфраструктури, газифікувати села, прокласти водогони та ін.

Проблема покращання соціальної інфраструктури сільських регіонів є пріоритетною не лише при розробці політики регулювання ринку праці в сільській місцевості. Розвиток соціальної інфраструктури є одним із показників соціально-економічного розвитку сільських населених пунктів, при цьому одним із пріоритетних напрямків є припинення її деградації [45]. На жаль, поки що це завдання вирішити не вдається: мережа підприємств, установ і організацій соціальної сфери скорочується, а їх матеріальна база фізично і морально зношується, тоді як кількість

сіл, жителі яких не можуть отримати життєво необхідних послуг за місцем проживання, розширюється [57]. Для забезпечення нормальної діяльності існуючих закладів соціальної сфери не можна обійтися без удосконалення міжбюджетних відносин, спрямування до місцевих бюджетів фінансових ресурсів у таких обсягах, які б покривали видатки не лише на заробітну плату і оплату комунальних послуг, але й на всі інші потреби [111]. Це потребує внесення змін до бюджетного і податкового законодавства, зміни формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів між державним і місцевими бюджетами [60, 88].

Що стосується розвитку матеріальної бази сільської соціальної інфраструктури, то тут необхідно, по-перше, поступово відновлювати державне інвестування (хоча б до обсягів, передбачених законодавством України – 0,5 відсотка ВВП), а по-друге – запроваджувати прозорий і жорсткий порядок використання бюджетних коштів, які виділяються на створення інфраструктурних об'єктів [21]. На думку І.В. Прокопи, раціональне використання бюджетних коштів, спрямованих на розвиток соціальної інфраструктури, має передбачати як забезпечення можливостей отримання соціально-культурних послуг на рівні існуючих соціальних нормативів жителями сіл, де відсутні відповідні заклади, так і заохочення місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та недержавних інвесторів до розвитку інфраструктури [21, 88].

Особливим напрямком державного регулювання розвитку соціальної інфраструктури є політика підтримки молодих і багатодітних родин, розвитку мережі медичних установ для матері і дитини, мережі дошкільного виховання, закладів для людей похилого віку. При вирішенні завдань подолання соціального занепаду села особливої уваги потребують найбільш вразливі (проблемні) поселення і території [60]. У вересні 2005 р. прийнято Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів”, згідно якого депресивні сільські території мають виділятися на рівні адміністративних районів [33], але для отримання статусу депресивних райони мають одночасно відповідати п'яти критеріям: найбільша частка зайнятих в сільському господарстві; найменша

щільність населення; найменший природний приріст населення; найнижчі рівні виробництва сільськогосподарської продукції у розрахунку на душу населення; найнижчий рівень середньої заробітної плати. Згідно попередніх досліджень, райони з найгіршими значеннями окремих показників розташовані в різних частинах України, і при дотриманні вимоги відповідності одночасно п'яти критеріям претендентами на отримання статусу депресивних можуть стати не найбільш проблемні території. Застосування на практиці положень прийнятого закону потребуватиме, очевидно, окремого методичного забезпечення [60, 88].

Таким чином, на законодавчому рівні слід визначити та окреслити потреби окремих сільських регіонів, які потребують першочергової державної підтримки. Оскільки часто густо депресивні райони пов'язані з низьким рівнем розвитку сільського господарства, то найкращим способом покращання можливостей працевлаштування на депресивних територіях є підвищення обсягів і ступеня диверсифікованості економічної активності. Саме тому пільгові інвестиційні кошти слід спрямовувати, перш за все, у сектори із значним потенціалом у плані створення зайнятості і доходу.

Механізм управління соціально-економічним розвитком регіонів має включати всю сукупність нормативно-правових актів, прийомів та методів формування ефективних взаємовідносин державних органів і суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб) та забезпечували поступальний розвиток сільських територій. Крім того, на законодавчому рівні слід визначити окремі сільські регіони, які потребують першочергової підтримки, зокрема, у формі кредитних і податкових пільг.

Основними джерелами фінансових ресурсів для реалізації соціальних заходів мають стати кошти місцевих бюджетів, надходження від зацікавлених підприємств та організацій, кошти населення, субвенції і дотації з державного бюджету. Для розширення джерел фінансування сільського розвитку також необхідно створити такі умови господарювання, які не лише б стимулювали створення аграрних підприємницьких структур, а й зумовлювали б їх зацікавленість у соціальному облаштуванні

сільських територій. Зокрема, це стосується доступу до пільгового фінансування для підприємств, які, крім сільськогосподарської діяльності, займаються реалізацією соціальних програм, а також надання грантів на конкурсній основі для підприємств, які намагаються створити нові об'єкти соціальної інфраструктури. Особливо актуальними є програми, які сприятимуть створенню платоспроможного попиту на соціальні послуги, тобто переведенню соціального обслуговування на комерційні засади [99].

Допомога окремим секторам має зосереджуватися, перш за все, на інвестиціях, а не на поточних операціях, що сприятиме їх реструктуризації. При цьому пільгові інвестиційні кошти слід спрямовувати, перш за все, у сектори із значним потенціалом у плані створення зайнятості і доходу, сприяючи ефективному сільському розвитку. Все це зумовлює потребу у “регіоналізації” секторних політик, а також їх конкуренцію з альтернативними заходами за отримання фінансування. На нашу думку, аграрна і агроекологічна політики мають бути більшою мірою інтегровані у програми сільського розвитку.

1.4. Соціально-економічний розвиток сільських територій в контексті інтеграційного виміру

Для більшості країн світу сільське господарство є одним із найважливіших складових їх народногосподарського потенціалу. Не є винятком і наша держава. Проте, аграрні реформи поки що не забезпечили покращання соціально-економічного стану розвитку сільських регіонів, а в деяких з них ці проблеми набули подальшого загострення.

Проблема досягнення зрівноваженого соціально-економічного розвитку сільських територій має свої витоки, які полягають, в першу чергу, в відстороненні держави від відповідальності за розв'язання соціальних проблем сільських мешканців. Зазначимо, що в плановій економіці великі сільськогосподарські підприємства були важливим інструментом досягнення соціально-політичних цілей в сільських регіонах. Установи охорони здоров'я, об'єкти культури, побуту, дитячі заклади, житлове господарство, а також

часткове забезпечення продуктами харчування були складовою підприємств або ж підтримувались ними. На великих територіях підприємств створювалися так звані типові соціально-владні структури. За даними Міністерства аграрної політики, на балансі колективних сільськогосподарських підприємств утримувалося 7,5 млн. кв. м. житла, 5,1 тис. дошкільних дитячих закладів, 2600 клубів і будинків культури, 322 будинки-інтернати для людей похилого віку, 1300 закладів охорони здоров'я та багато інших соціальних об'єктів і мереж. На їх утримання сільськогосподарські підприємства витрачали значні кошти.

Зміна політичного та економічного контексту завдяки трансформаційним умовам дозволила підприємствам відокремити (у відповідності з рішеннями держави) соціальні об'єкти та усунутися від соціальної відповідальності за розв'язання багатьох проблем населення окремих територій і, таким чином, сконцентрувати зусилля на досягненні конкурентноздатності виробництва. Зазначимо, що з точки зору формування ринкових відносин та розвитку багатоукладності в сільському господарстві такий підхід є цілком виправданим. Сільськогосподарські підприємства отримують державну допомогу переважним чином для фінансування виробничих програм та тих заходів, що безпосереднім чином пов'язані із сільськогосподарським виробництвом. Проте досвід трансформаційних перетворень в аграрному секторі показує, що ефективно функціонуючі агроформування продовжують частково підтримувати соціальний розвиток територій, на яких розміщені їх підприємства, та залишаються соціально відповідальними. Хоча, як відомо, розвиток соціальної інфраструктури в останні роки мав би фінансуватися державними та комунальними інституціями, міністерствами та органами місцевого самоврядування. Проте більшу частину обсягу сільськогосподарської продукції продовжують виробляти господарства населення, які відокремлені від отримання державних коштів (компенсацій, субсидій тощо), та і участь їх в облаштуванні сільських територій є обмеженою.

Вступ України до СОТ зумовив зосередити увагу урядовців та практиків на необхідності зміщення акцентів державної допомоги з напрямків підтримки сільськогосподарського виробництва в бік

підтримки сільської економіки та підвищення якості життя сільського населення через заходи, що входять до «зеленої» скриньки. До таких заходів, фінансування яких державою може здійснюватися необмежено з боку СОТ, можуть бути віднесені: розвиток інформаційно-консультаційного обслуговування сільського населення шляхом створення консультаційних пунктів; проведення заходів з метою підвищення контролю безпеки продуктів харчування; сприяння збуту сільгосппродукції, включаючи збирання, обробку і розповсюдження ринкової інформації, а також створення збутових кооперативів та розвиток гуртових ринків; вдосконалення інфраструктури (будівництво шляхів, електромереж, меліоративних споруд) за виключенням операційних витрат на її утримання; забезпечення гарантованого доходу виробникам сільськогосподарської продукції усіх форм господарювання; удосконалення землекористування та надання виплат просто на основі статусу землевласника або виробника; проведення заходів з охорони навколишнього середовища; реалізація програм регіонального розвитку (наприклад, виплати по програмам регіональної допомоги у депресивних регіонах).

Таким чином, реалізація інтеграційних прагнень України потребує трансформації державних програм розвитку аграрного сектора економіки, які мають забезпечувати не лише інвестиції у нові агротехнології – ключовим аспектом має стати підвищення якості життя в сільських регіонах. При цьому агроформування різних форм власності та розмірів господарювання мають розглядатися в якості партнерів при плануванні та впровадженні заходів з розвитку сільських територій, а також як засоби забезпечення доступу до таких ресурсів, як ризик-менеджмент, консультаційні послуги, отримання кредитів та інші. Це в повній мірі має стосуватися також і господарств населення як рівноправних агентів інституційного середовища.

Відомо, що для створення та розвитку кожної організації (суб'єкта господарювання) необхідними є інвестиції, імовірність здійснення яких залежить від потоків майбутніх доходів. Сьогодні ж проблеми сільського господарства, як домінуючої галузі сільської

економіки, пов'язані з низькими рівнями забезпеченості капіталом та продуктивності.

У цьому аспекті зазначимо, що продуктивність сільського господарства може бути високою в абсолютному вимірі, але у той же час досить низькою порівняно з іншими секторами, наприклад – промисловістю та сферою послуг. Причиною цього є так званий ефект кривої Енгеля, згідно якого по мірі підвищення доходів відносно менша їх частка витрачається на продовольство. В розвинених країнах Західної Європи, в чому неодноразово переконувались автори при особистих спілкуваннях з жителями цих країн, уже сьогодні на споживання люди витрачають значно менше коштів (10-15 відсотків), аніж на подорожі, косметику, медичне забезпечення чи проведення вільного часу. Відповідно, прибутковість агровиробництва стає нижчою порівняно з іншими секторами, що призводить до складностей при залученні інвесторів чи кредиторів, змушуючи агровиробників організовуватися для отримання доступу до ресурсів.

У зв'язку з цим і сучасне сприйняття соціально-економічного розвитку сільських територій має асоціюватися не тільки з сільськогосподарським виробництвом, але і з іншими видами діяльності в сільській місцевості. Доцільніше говорити про сільську економіку як систему ведення різних видів діяльності, розміщених на визначеній сільській території. Ефективність сільської економіки зумовлюється комплексом факторів, які мають реалізовуватися системно, зумовлюючи та підсилюючи ефект кожного із них. До основних із них, звичайно, належить рівень розвитку агропромислового та інших видів виробництв, що формує матеріальну основу сільської економіки, виступає структуроутворюючим чинником для інших видів діяльності та формування поселенської мережі. Проте не менш важливим, а, можливо, навіть визначальним, є рівень розвитку людського та соціального капіталів в сільській місцевості. Саме сільські мешканці мають виступати ініціаторами інтегрованого сільського розвитку: збалансованого співвідношення формування виробничої та соціальної інфраструктури як складової соціальної економіки, зрівноваженого розвитку сільських територій, що забезпечується

розв'язанням визначених економіко-екологічно-соціальних проблем. Комунікації між людьми, спрямовані на поліпшення облаштування поселенської мережі, формують соціальний капітал, що є важливим чинником активізації їх діяльності, передумовою підвищення їх доходів та забезпечення умов для зростання людського капіталу.

Однак, виходячи з сучасної соціально-економічної ситуації, що склалася у більшості сільських регіонів України, сподівання на самостійне вирішення соціальних проблем села без реалізації спеціальних державних програм є малореальними. Наші висновки підтверджуються дослідженням особливостей державного втручання у соціальну сферу сільських територій деяких розвинених країнах.

Зазначимо, що у всіх західноєвропейських країнах ринкові механізми доповнюються державним регулюванням заради досягнення соціального ефекту. Звісно, економічні моделі цього мають свої відмінності. Так, у східних землях Німеччини у 1989-1990 рр. у результаті трансформації сільськогосподарських підприємств значна кількість селян стала працювати у новостворюваних різнопрофільних підприємствах в сільській місцевості: це було однією з умов їх заснування та функціонування у сільській місцевості. В сучасних умовах сільськогосподарське виробництво на сільських територіях Німеччини вже не має значного економічного значення, оскільки там набуло розвитку промислове виробництво. Із 680 тис. чол., вивільнених з сільського господарства у 1989-1990 рр. у процесі його реорганізації, 200 тис. чол. пішли на пенсію, 135 тис. чол. зареєструвалися як безробітні, 105 тис. чол. були відправлені на перенавчання, а 240 тис. чол. стали працівниками новостворених та існуючих промислових підприємств, значна частина яких розташована в сільській місцевості.

Таким чином, державним органам влади доцільно розглядати розвиток промислових виробництв в сільській місцевості як невід'ємну складову сільської економіки та формувати відповідний механізм його управління.

Слід зазначити, що державна аграрна політика в Німеччині спрямована на підтримку як сільськогосподарського

товаровиробника, так і розвиток окремих сільських регіонів. Програма підтримки розвитку сільського господарства виходить з того, що тільки воно в країні виступає гарантом функціонування сільських районів і зберігає сформовані століттями культурні ландшафти – але, знову ж таки, не абстраговано від особистості агровиробника, а через створення належних умов господарювання і зацікавленості останнього жити і працювати в місцевості, що потребує уваги і державної підтримки розвитку.

Незважаючи на те, що ми неодноразово посилалися на досвід Німеччини в плані досягнення зрівноваженого розвитку сільських територій, вважаємо що буде цікавим також один із прикладів його реалізації. В землі Баварія району Анцбах також виділені і умовно окреслені такі малонаселені сільські території, що потребують підтримки. Саме тут для створення фермерського господарства з метою будівництва тваринницьких приміщень для утримання великої рогатої худоби молодий фермер-початківець у 2000 р. отримав державний кредит у розмірі 400 тис. марок. На питання, яким же чином він планує розраховуватися, фермер впевнено і спокійно роз'яснив, що повертати доведеться відносно незначну суму, оскільки решту боргу йому «списує» держава: 120 тис. марок буде списано за те, що він організував (створив) господарство саме у цьому визначеному державною «проблемному» регіоні, 80 тис. марок – за те, що він спеціалізуватиметься на тваринництві, зокрема відгодівлі великої рогатої худоби на природних пасовищах (виробляючи м'ясо вищої якості); 50 тис. марок – тому, що він є відносно молодою особою (до 30 років); ще 30 тис. марок – тому, що має вже одну дитину, а з народженням другої розмір боргу ще зменшиться.

Таким чином, цільова державна підтримка є комплексною і стимулює не тільки розвиток окремих сільських регіонів, що потребують цього, але й окремих галузей і виробництва деяких видів сільськогосподарської продукції, залучення молоді в сільську місцевість, поліпшення демографічної ситуації. Зазначимо, що і в останні роки державна політика ФРН стосовно соціально-економічного розвитку сільських територій не змінилася, про що

підтверджують обсяги її фінансування, представлені в попередньому розділі роботи.

Так, прийнятою в Німеччині «Національною стратегією розвитку сільських регіонів на 2007-2023 рр.» для досягнення трьох визначальних цілей (підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового господарства шляхом реструктуризації, розвитку та інновацій; покращання навколишнього середовища та сільського господарства; покращання якості життя в сільських регіонах та проведення диверсифікації сільських господарств) передбачено виділення 13 млрд. євро, в тому числі 8,1 млрд. євро із бюджету ЄС, а 5 млрд. євро – із національного бюджету. Слід додати, що реалізація цієї програми передбачає чіткий розподіл як за етапами, напрямами заходів, так і за обсягами та бюджетами фінансування. Такі програми підтримки сільського розвитку реалізуються в східній Німеччині з початку трансформацій та є досить ефективними як для підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств, так і для якості життя в сільських регіонах та про можливість застосування яких в Україні ми вказували в своїх працях [107].

Саме такий підхід дозволяє у стратегічному плані село розглядати не лише як агропромислову сферу, яка забезпечує населення продуктами харчування та формує продовольчу безпеку країни, але й як соціально-територіальну підсистему, що виконує широкий спектр народногосподарських функцій: демографічну, культурну, рекреаційну, природоохоронну та ін. Шляхом їх реалізації створюється можливість відтворення, накопичення та розвитку людського капіталу сільського господарства.

Вирішення соціальних проблем села має здійснюватися, у першу чергу, шляхом визначення найбільш гострих та невідкладних завдань. Ми відносимо сюди бідність, зумовлену також проблемою зайнятості, здоров'я сільського населення, його освіти, у т.ч. професійну. Про це зазначають також і деякі російські вчені, зокрема, І. Ушачов, В. Добринін. В селах слід створити умови життя, які б були рівнозначні міським, особливо у сфері охорони здоров'я, освіти, торгівлі, побутового обслуговування та ін., а доходи сільських мешканців мають певною мірою відображати

компенсаційну функцію. Розміщення деяких міських підприємств у сільських районах сприятиме розв'язанню проблем соціального розвитку сільських територій. Залучення трудових ресурсів, які у процесі реформування сільськогосподарських підприємств стали безробітними, до участі у новостворених промислових виробництвах у сільських регіонах сприятиме вирішенню соціальних проблем розвитку села, закріпленню кадрів, особливо молоді. Це, в кінцевому рахунку, дозволить зберегти накопичений людський капітал, створить передумови для його відтворення і розвитку.

Дуже важкою для розв'язання залишається проблема соціальної відповідальності суб'єктів агробізнесу перед сільськими громадами, яку потрібно вирішити в процесі переходу до нової стратегії розвитку сільських територій. Розвиток людського та соціального капіталів в сільській місцевості шляхом створення сприятливих умов для неформальної кооперації та соціальної інтеграція сільських мешканців, а також поширення нових форм суспільної взаємодії в сільській місцевості мають стати пріоритетними напрямками державної політики по підтримці зрівноваженого сільського розвитку.

Таким чином, отримані результати проведених досліджень дозволяють зробити висновки. Сучасний стан соціально-економічного розвитку села вимагає виділення відповідних проблем у самостійний напрямок державної політики, метою якої є забезпечення сталого сільського розвитку, що сприятиме формуванню необхідних умов для життєзабезпечення населення, підвищення ступеня привабливості сільському способу життя і праці, досягнення встановлених соціальних стандартів. Соціально-економічний розвиток сільських територій є важливою складовою аграрної, соціальної та регіональної державної політики. У нових економічних та політичних умовах він має базуватися на нових засадах організаційного забезпечення та фінансування. В основу розвитку сільських територій доцільно покласти багатофункціональну модель розвитку сільського господарства.

Проблеми сільського розвитку є невіддільними від проблем аграрного сектора, а тому недоцільно зосереджуватися виключно на

одній із складових політики сільського розвитку як об'єкті дослідження (тоді як інший компонент вважається екзогенним), оскільки це є обмеженим статичним підходом, що може призвести до значної аналітичної упередженості. Саме тому останні зміни у політичному інструментарії полягають у використанні більш цілісного підходу до дослідження і стимулювання сільського розвитку. Дослідження у сфері інтегрованого сільського розвитку мають спрямовуватися на створення нових і посилення існуючих соціальних мереж, одночасно підвищуючи ступінь соціальної взаємодії і зменшуючи негативні аспекти соціального капіталу (низька кількість ринкових трансакцій, опортунізм тощо), які знижують ступінь довіри і солідарності, а також здатність до ефективного співробітництва.

В транзитивній економіці в сільській місцевості накопичилися соціальні та економічні проблеми, одним із можливих інструментів вирішення яких є організації агровиробників усіх форм власності та інших зацікавлених осіб на цих територіях; проте їх створення вимагає соціального капіталу. Сучасне сприйняття соціально-економічного розвитку сільських територій має асоціюватися не тільки з сільськогосподарським виробництвом, але і з іншими видами діяльності в сільській місцевості, що в сукупності формує матеріальну базу сільської економіки та забезпечення інтегрованого сільського розвитку. Розв'язання соціальних конфліктів (наприклад, щодо прав власності) має базуватися на соціальному капіталі; такі конфлікти мають місце, коли реструктуризація виробничих факторів мотивується, скоріше, ідеологічними, а не раціональними економічними аргументами.

Дослідження підтверджують вплив соціального капіталу на індивідуальну продуктивність. Більш високий рівень розвитку людського капіталу в сільських регіонах формує більш продуктивні міжособистісні відносини, що можуть виступати як нематеріальні активи, і таким чином впливає на соціальний капітал сільських територій, рівень їх облаштування об'єктами соціальної інфраструктури та розвиток сільськогосподарського виробництва.

Слід змінити пріоритети державного регулювання, перейшовши від програмної підтримки виробництва до підтримки

комплексного розвитку сільської місцевості, коли у центрі уваги знаходитиметься людина з її соціальними потребами. У цьому контексті одним із основних пріоритетів регулювання сільського розвитку є вирішення проблеми сільської зайнятості: дане завдання визначатиметься ефективністю регулювання регіонального ринку праці, що включає в себе систему адміністративних, економічних, правових важелів і стимулів, спрямованих на покращання його функціонування.

Одним із основних завдань державного регулювання соціально-економічного розвитку є припинення руйнації соціальної інфраструктури на селі внаслідок хронічної нестачі коштів у місцевих бюджетах і агровиробників. Необхідно удосконалити структуру і систему управління соціально-економічним розвитком сільських територій з метою розвитку соціальної інфраструктури, системи моніторингу, дорадчих служб, а також реалізації пріоритетних положень програми гармонізації законодавства України із стандартами ЄС. Аграрна політика має спрямовуватися на створення системи розвитку сільських територій у контексті реалізації аграрної реформи, формування конкурентоспроможного сільського господарства і забезпечення його багатофункціональності, а також комплексної стратегії розвитку сільської місцевості.

Важливе значення має розробка і прийняття довгострокової комплексної програми розвитку сільської місцевості, яка б враховувала поетапну ліквідацію соціальних проблем та формувала умови для прибуткового агровиробництва, розвитку сфери послуг, створення робочих місць в сільській місцевості. Для того, щоб аграрна і агроекологічна політики позитивно впливали на сільський розвиток, вони мають базуватися на ринкових принципах. Що стосується політики сільського розвитку, то основними її інструментами повинні бути розвиток інфраструктури, зокрема у сфері транспорту, комунікацій, освіти і професійної підготовки.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Соціально-економічний стан сільських територій

В умовах формування ринкової економіки в Україні основним напрямком аграрних реформ має стати курс на підвищення їх соціальної орієнтації, послідовну переорієнтацію сільської економіки на задоволення потреб населення [6]. Соціальний аспект аграрної реформи поки що не має вагомих результатів, які б суттєво поліпшили добробут сільського населення – головного учасника аграрних перетворень [77]. Без якісних змін у продуктивних силах і виробничих відносинах забезпечення належного рівня життя є неможливим. Соціально-економічні відносини мають забезпечувати нормальну діяльність виробництва, сприяти підвищенню життєвого рівня і оплати праці, розмір якої має бути достатнім для відтворення робочої сили. Для розробки організаційно-економічних основ подальшого розвитку сільських територій необхідно провести аналіз соціально-економічного розвитку цих регіонів, а також розглянути динаміку показників, які характеризують соціальний потенціал сільської місцевості регіону [15].

Соціальна сфера українського села – це багатоаспектна проблема, що характеризується багатьма складовими, а тому під соціальним розвитком слід розуміти якісні зміни у продуктивних силах і виробничих відносинах, які сприяють забезпеченню високого життєвого рівня, духовному збагаченню, гармонійному розвитку суспільства [82]. Протягом останніх років ситуацію у соціальній та економічній сферах сільських регіонів України можна охарактеризувати як досить складну [15]. Основними проблемами сучасного села є досить високий рівень бідності сільського населення, низький рівень професійної освіченості, «старіння» населення внаслідок міграції молоді до міста, низька загальна культура (проживання і виробництва), відсутність соціальної інфраструктури, неефективність сільськогосподарської праці, низький рівень доходів сільського населення та низький рівень його

зайнятості, поглиблення майнового розшарування, зношеність засобів виробництва, відсутність ринку землі і виробничої інфраструктури, низький рівень використання місцевих ресурсів, роздрібненість виробництва, недостатній обсяг і нерегулярність фінансування соціальної сфери, недостатнє ресурсне забезпечення об'єктів соціальної сфери тощо [14, 117].

К.І. Якуба стверджує, що життєвий потенціал сільського населення України за 1990-2008 рр., зменшився на 26 відсотків. Дана тенденція є результатом зменшення абсолютної кількості сільського населення та погіршення його вікової структури, а також результатом скорочення тривалості життя селян [120]. Варто зазначити, що погіршення демографічної ситуації в сільській місцевості є однією з сучасних характеристик відтворення людського капіталу села [15]. Погіршення демографічної ситуації також є характерним і для сільських територій Сумської області. При цьому питома вага сільського населення в загальній кількості населення Сумської області постійно зменшується. Так, у 2008 р. порівняно з 1990 р. питома вага сільського населення зменшилась майже на 13 відсотків, а порівняно з 2000 р. – на шість відсотків (рис. 2.1).

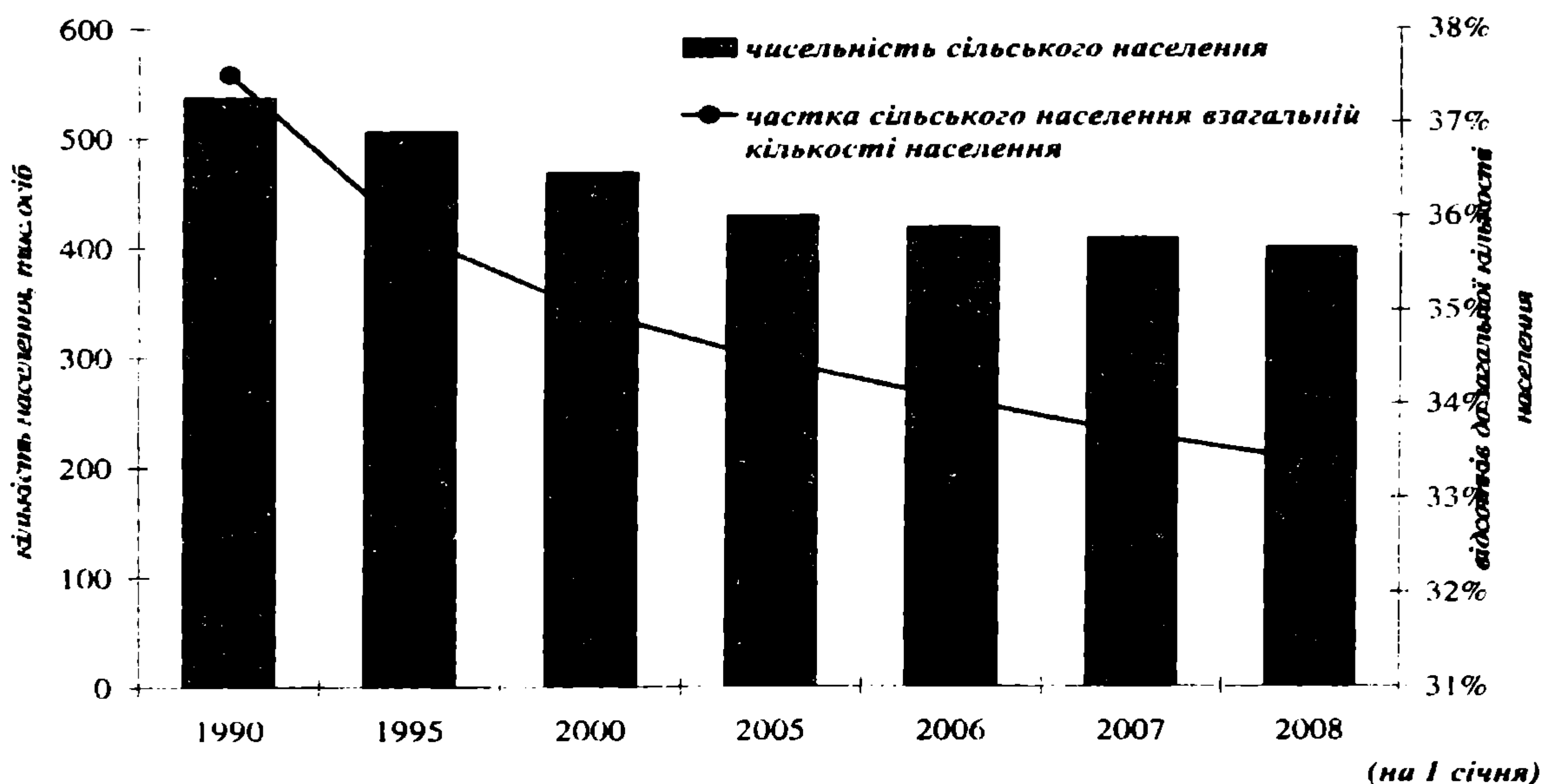


Рис. 2.1. Динаміка чисельності сільського населення Сумської області [97]

Помітною також є тенденція старіння населення. Так, у сільській місцевості Сумської області проживає 33,4 відсотка населення, старшого за працездатний вік, при цьому найчисельнішою віковою групою є група населення віком старше 70 років (рис. 2.2). У працездатному віці перебуває 51,7 відсотка сільського населення (аналогічний показник для міського населення становить 63,7 відсотка).

Найбільша кількість осіб похилого віку (близько 60 відсотків) проживає в малих селах (до 50 осіб). У великих селах (1000 осіб і більше) частка людей похилого віку складає 30 відсотків. Така тенденція спостерігається в усіх районах області, причому найбільшу частку населення похилого віку мають Кролевецький (38,6 відсотка) і Середино-Будський (37,9 відсотка) райони. Переважання населення похилого віку у невеликих селах в майбутньому може призвести до зникнення цих сіл [15].

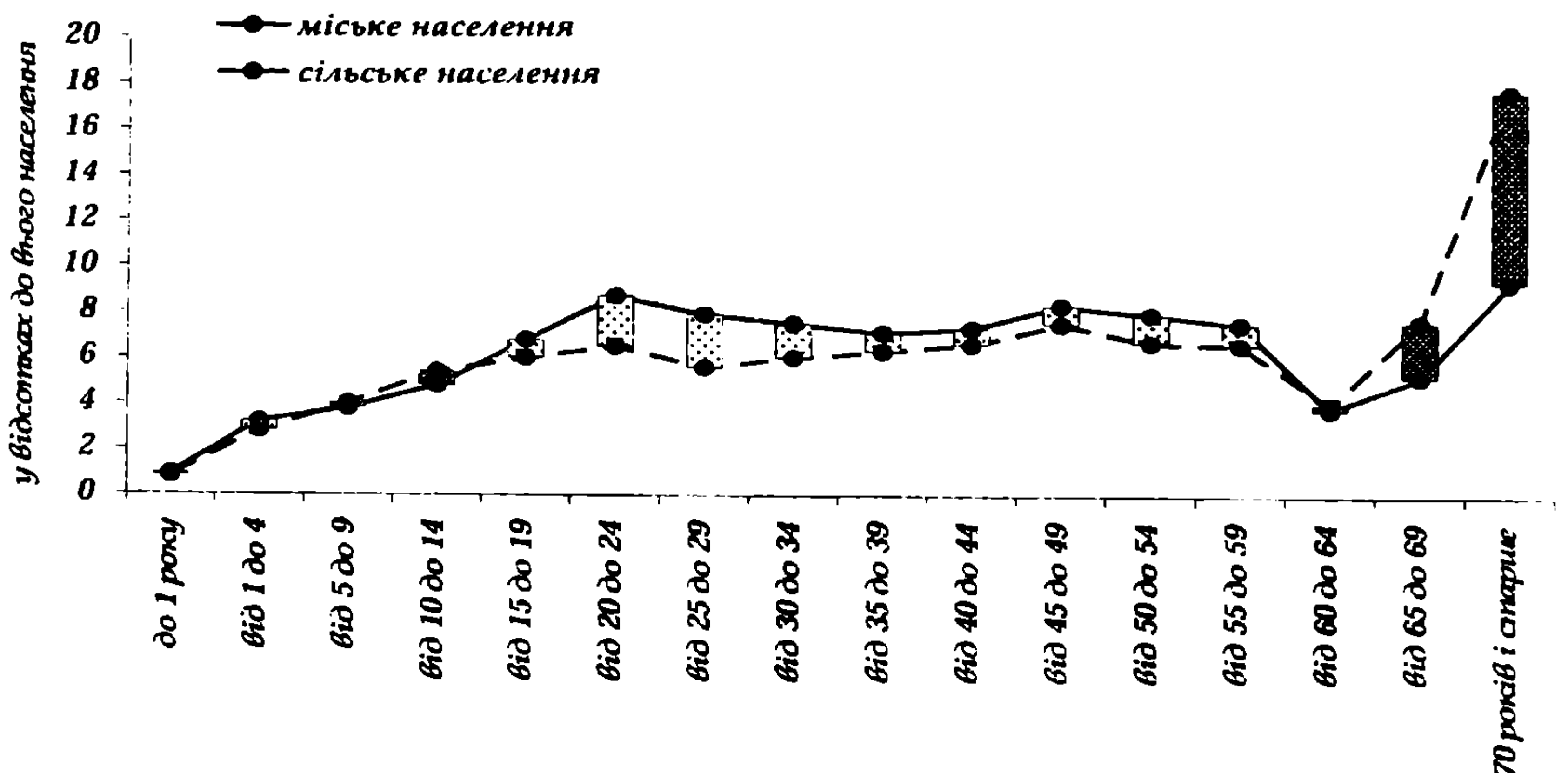


Рис. 2.2. Розподіл постійного населення Сумської області за віковими групами (на 1 січня 2008 р.) [97]

Характеристикою демографічних процесів у сільських регіонах Сумської області є незадовільний природний рух населення, що проявляється у низьких показниках народжуваності та високих показниках смертності (рис. 2.3).

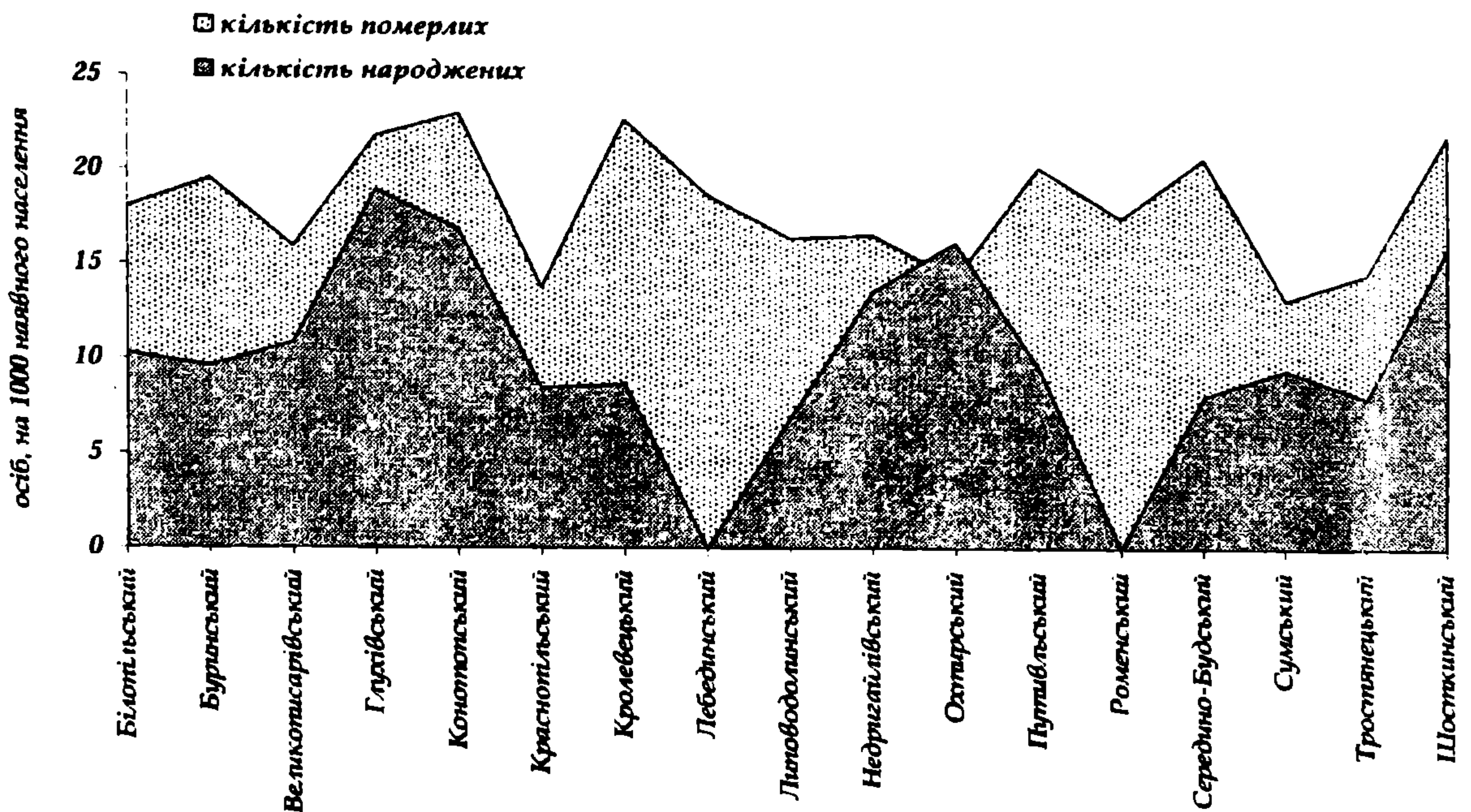


Рис. 2.3. Природний рух сільського населення Сумської області (2007 р.) [97]

Так, у 2007 р. усереднений показник природного скорочення населення в сільських регіонах дорівнював 18 особі у розрахунку на тисячу жителів, тоді як аналогічний показник для міських територій складав лише 10 осіб. При цьому найнижчий показник природного приросту сільського населення є характерним для Ямпільського, Кролевецького та Конотопського районів, тоді як Сумський, Краснопільський та Охтирський райони характеризуються найнижчими показниками смертності серед сільського населення.

Як видно з рис. 2.4 Сумська область займає 11 місце серед регіонів України за величиною показника природного скорочення населення України. Регіони, які є сусідніми до Сумської області (такі як Полтавська, Харківська та Чернігівська області) характеризуються значно вищим рівнем природного скорочення населення (рис. 2.4).

Погіршення демографічної ситуації відбувається шляхом зниження рівня народжуваності. Низька народжуваність у Сумській області не забезпечує навіть простого відтворення населення [15]. Постійне зменшення показників народжуваності є характерним як

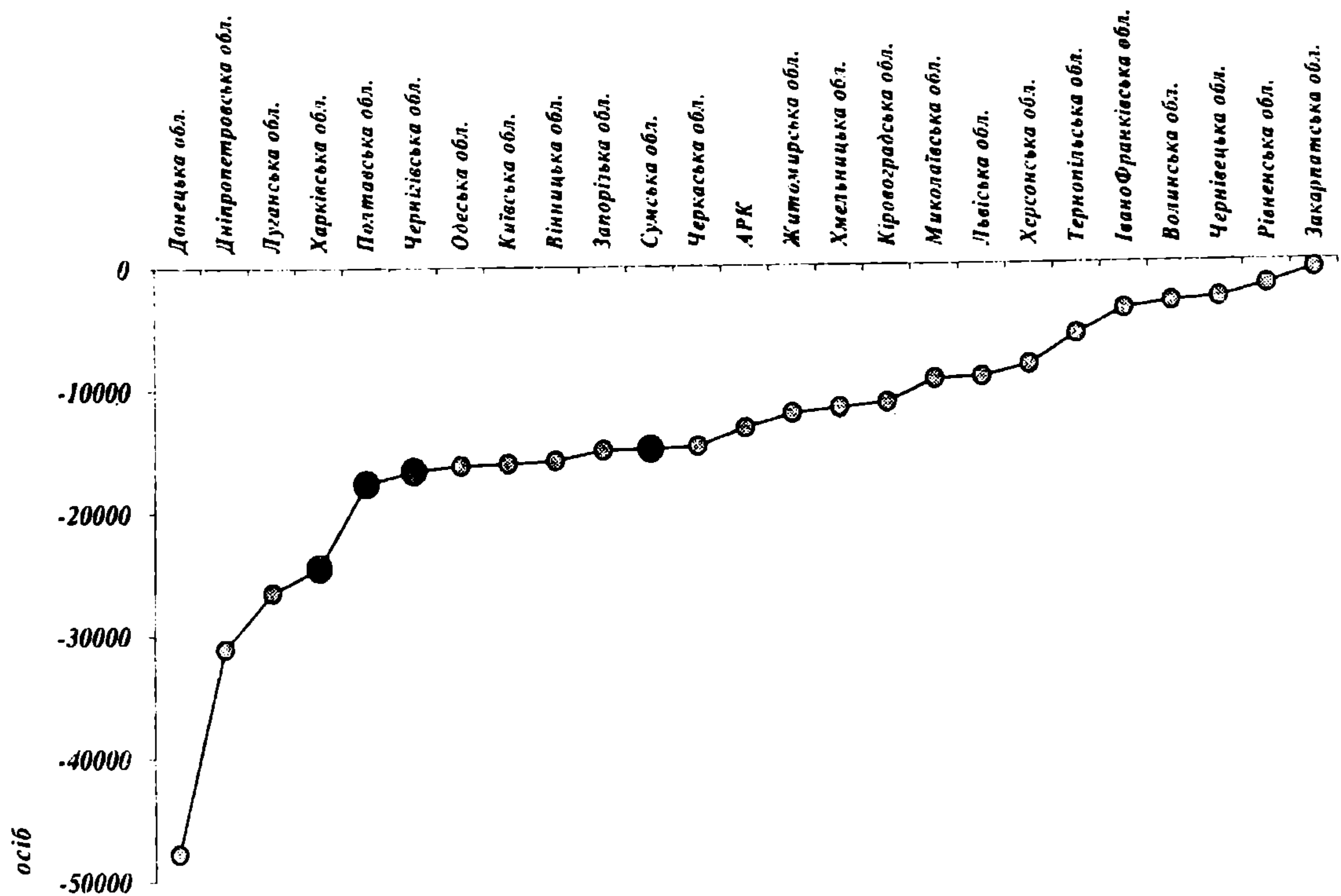


Рис. 2.4. Природний приріст (скорочення) населення за регіонами (2007 р.) [97]

для сільських, так і міських територій (рис. 2.5). Найнижчі показники народжуваності в сільських регіонах характерні для Ямпільського, Недригайлівського та Шосткинського районів, тоді як найвищими вони є в Краснопільському, Охтирському та Сумському районах.

Протягом 1995-2007 рр. коефіцієнт народжуваності в сільській місцевості значно знизився. Так, у 2007 р. він складав лише 7,6 народжених немовлят у розрахунку на тисячу сільських жителів (у 1995 р. даний показник дорівнював 8,5 немовлят на тисячу сільського населення). Протягом 1996-2001 рр. у сільській місцевості Сумської області народилося на 4,8 тис. дітей (майже на 24 відсотки) менше, ніж за період 1991-1995 рр. У 387 селах (25,9 відсотка загальної кількості) протягом 1995-2001 рр. жодного разу не народжувалися діти [13, 15]. Крім того, в сільських регіонах високими є показники дитячої смертності. Так, в сільській

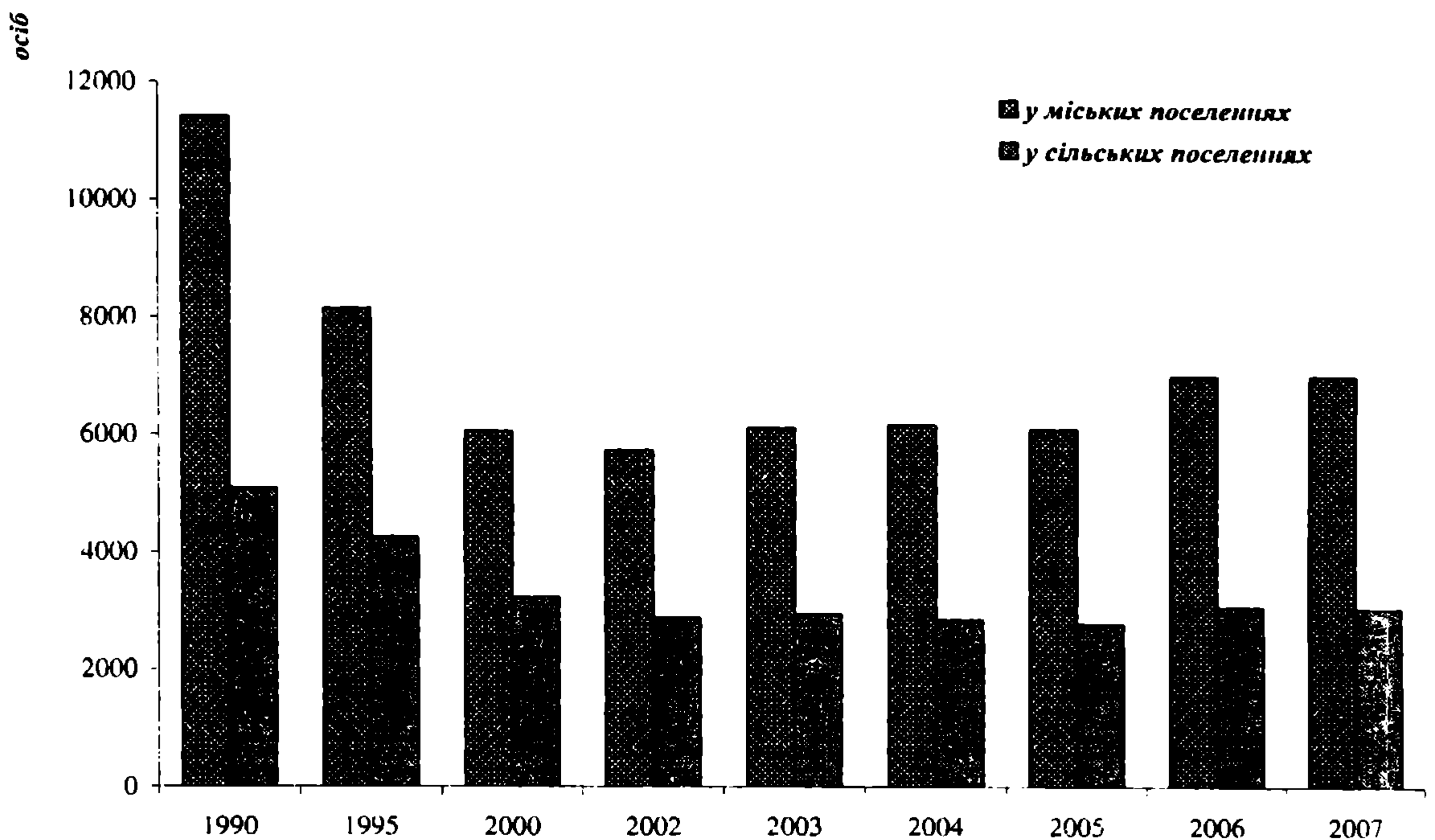


Рис. 2.5. Чисельність народжених немовлят в сільських та міських поселеннях Сумської області [97]

місцевості дитяча смертність в 1,4 раза перевищує відповідний показник у міських поселеннях.

Більш того, якщо порівняти народжуваність за регіонами України, то ми побачимо, що Сумська область займає найнижче місце за кількістю народжених немовлят на тисячу осіб наявного населення. Регіони, які межують із Сумською областю (Полтавська, Харківська та Чернігівська області) також характеризуються досить низькими показниками народжуваності (рис. 2.6).

Поряд з погіршенням демографічної ситуації у сільській місцевості не можна констатувати і збільшення реальних доходів населення. В Сумській області частка продуктів харчування у структурі витрат становить близько 50 відсотків. До того ж, частка зарплати в доходах залишається ще на досить високому рівні, складаючи близько 35 відсотків всіх доходів населення, а з урахуванням соціальної допомоги і трансфертів – 70 відсотків.

Взагалі, в Сумській області грошові доходи становлять близько 75 відсотків всіх доходів, тоді як у ряді країн, що розвиваються, ця цифра знижується за рахунок збільшення ролі фінансових

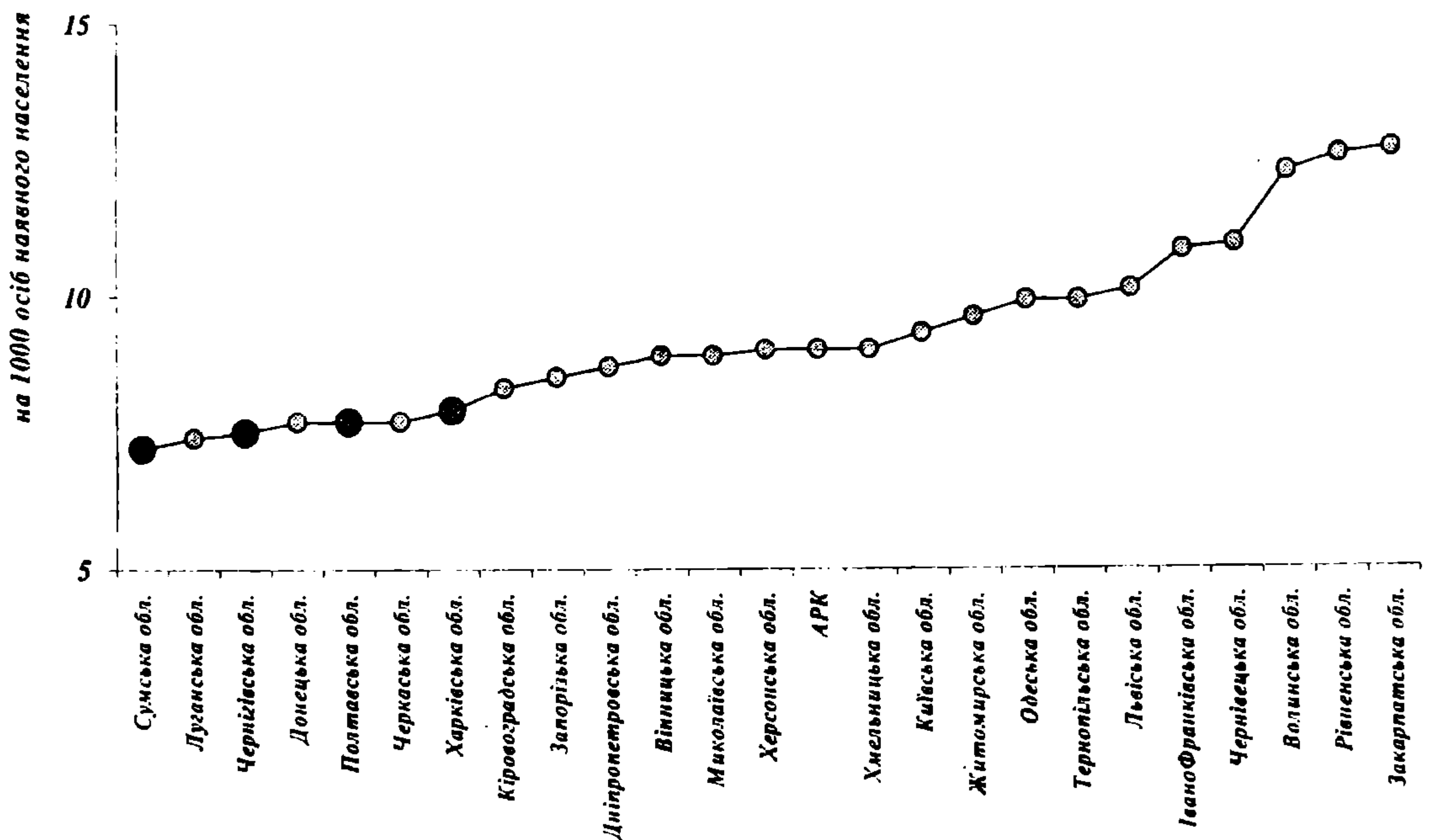


Рис. 2.6. Народжуваність за регіонами (2007 р.) [97]

інструментів, які дозволяють перерозподіляти заощаджені гроші. Основна маса сільського населення України займається особистим підсобним господарством та іншими пов'язаними видами діяльності, а загальний рівень його життя є гіршим порівняно з міським населенням.

Основним джерелом ресурсів для сільських домогосподарств є грошові доходи населення (заробітна плата та соціальні виплати) (табл. 2.1).

Важливим ресурсним джерелом для сільських домогосподарств також залишається споживання продукції, отриманої з особистого підсобного господарства. Структура сукупних ресурсів для домогосподарств Сумської області також характеризується високою часткою грошових доходів (майже 73 відсотки, серед яких високу питому вагу займають заробітна плата, доходи від продажу сільськогосподарської продукції та соціальні виплати (рис. 2.7). Основним критерієм комплексної оцінки розвитку соціальної сфери вважається частка оплати праці у

Таблиця 2.1

Структура сукупних ресурсів у розрахунку на одне домогосподарство в сільській місцевості України [95]

Показники	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	332	422,9	520,8	608,1	708,6	911,8	1175,1	1468,8
Структура сукупних ресурсів домогосподарств, %	<i>відсотків</i>							
Грошові доходи:	63,8	68,1	75,8	80	81,1	85,1	77,6	83,4
- оплата праці;	34,1	37,1	40,8	42,8	44,9	45,2	19,7	40,6
доходи від підприємницької діяльності і самозайнятості;	2,6	2,4	3,1	3,2	3,4	4,4	-	3,5
- доходи від продажу агропродукції;	3,8	5,3	5,5	5	5,4	4,8	18,2	6
- пенсії, стипендії, соціальна допомога;	16,2	15,9	18	20,4	18,4	22,2	33,5	26,8
- грошова допомога від родичів та інших осіб; інші грошові доходи	7,1	7,4	8,4	8,6	9	8,5	6,2	6,5
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, грн.	23	17,1	13,1	10,3	9,5	7	16,1	10,6
Безготівкові пільги і субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива, санаторно-курортних путівок, лікування, послуг транспорту, зв'язку тощо	4,6	3,8	3,2	2,7	2,4	1,8	0,7	1,8
Інші надходження	8,6	11	7,9	7	7	6,1	5,6	4,2

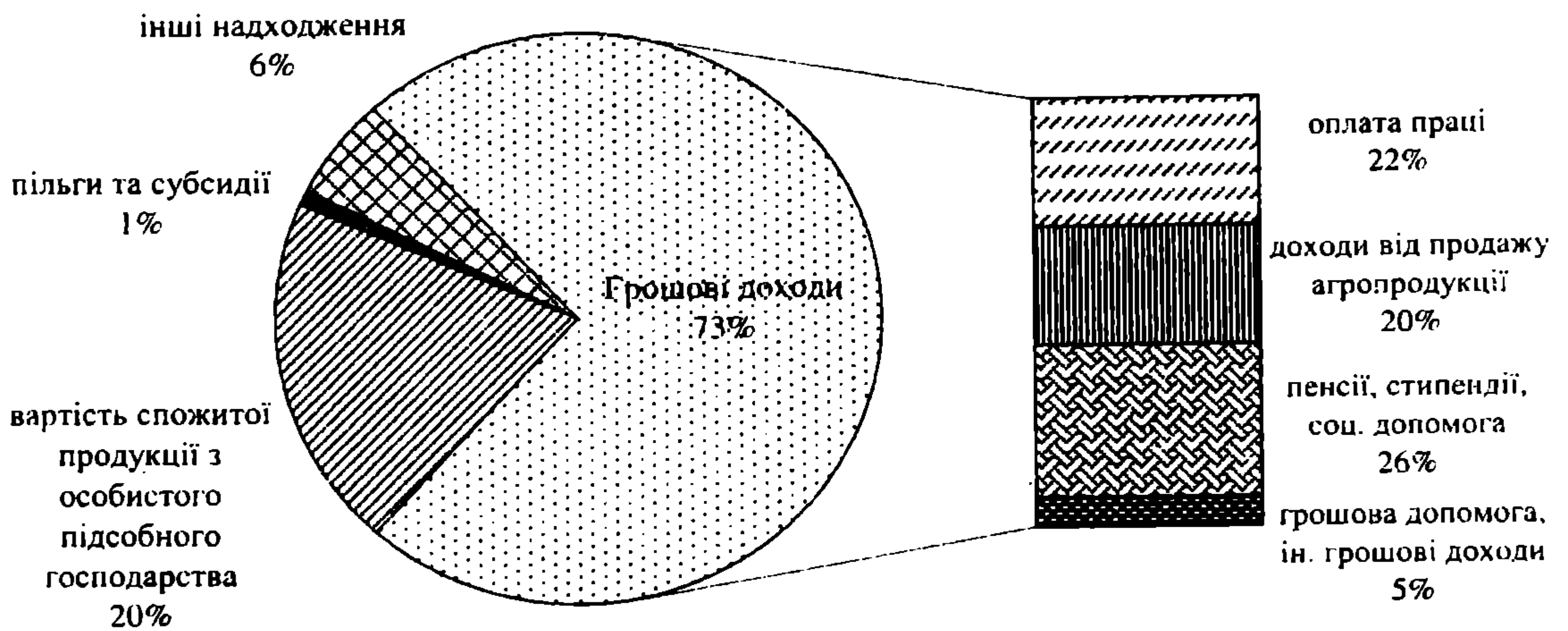


Рис. 2.7. Структура грошових доходів сільського населення в Сумській області (2007 р.) [97]

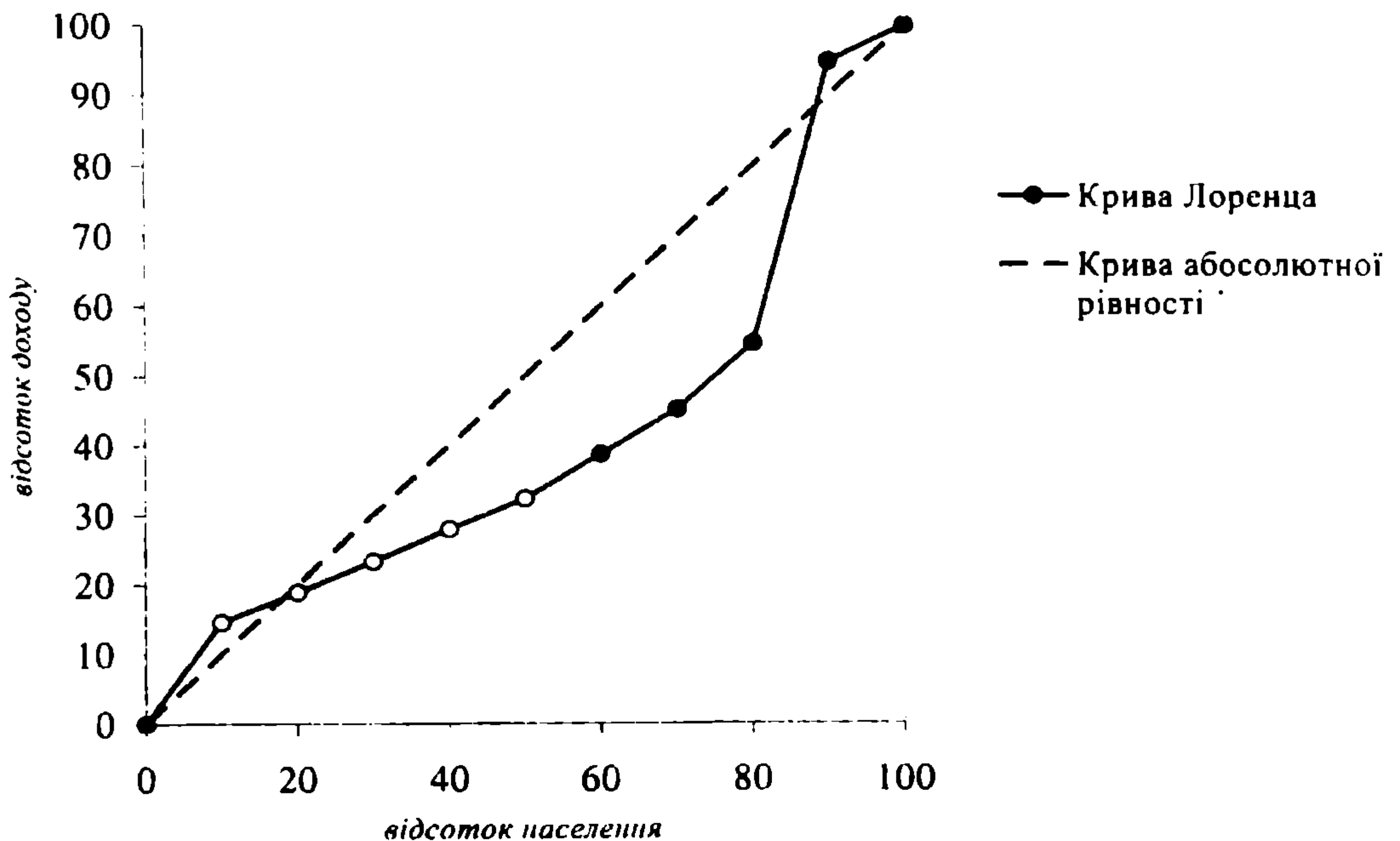
національному доходу. Однак розмір заробітної плати в сільському господарстві порівняно з іншими галузями є найменшим [15].

У 2007 р. заробітна плата в сільському господарстві Сумської області становила 710 грн. – лише 64 відсотки середньої заробітної плати по області [97]. Очевидно, що такий рівень оплати праці є недостатнім для задоволення навіть мінімальних потреб працівників сільськогосподарського сектора. Економіка, що базується на такій низькій вартості робочої сили, не здатна забезпечити високі стандарти споживання, процеси нагромадження, якісного відтворення трудових ресурсів для сільського господарств [15].

Більш того, поширеною є практика бартерного розрахунку з працівниками сільського господарства, коли вони отримують заробітну плату не у грошовій формі, а у вигляді продукції або надання певних послуг. Низький розмір заробітної плати в сільському господарстві, а також низькі гарантії її отримання стали причиною того, що сільські жителі змушені знаходити інші сфери прикладання праці, які б забезпечували їм певний рівень грошових надходжень і соціальну безпеку. В даних умовах почали активно

розвиватися особисті господарства сільського населення. Вироблена та спожита господарствами населення сільськогосподарська продукція, а також виручка від її продажу стали основними джерелами доходів сільських сімей (20 відсотків в структурі грошових доходів селян) [62].

Також посилюються процеси поляризації: якщо у 2001 р. співвідношення сукупних витрат десяти відсотків найбільш забезпечених і десяти відсотків найменш забезпечених груп населення становило 4,2 раза, то аналогічний показник для 2007 р. склав 6,8 раза. Для демонстрації нерівності у доходах у 2007 р. ми використали криву Лоренца, що відображає нерівномірність розподілу доходів між сільським та міським населенням Сумської області (рис. 2.8).



Джерело: власні розрахунки на основі даних Головного управління статистики в Сумській області

Рис. 2.8. Крива Лоренца для населення Сумської області за 2007 р., %

Як можна побачити, розподіл доходів у Сумській області характеризується значною нерівномірністю. При цьому в групах з найнижчим рівнем доходу частка сільського населення є домінуючою. Це пояснюється тим, що доходи більшості сільського

населення є значно нижчими за середні доходи міського населення, що можна побачити завдяки розподілу населення Сумської області за рівнем середньодушових грошових витрат (рис. 2.9). Однак, якщо порівнювати рівень середньодушових доходів сільського населення в Сумській області та аналогічні показники для сільського населення України, то можемо зробити висновки, що сільське населення Сумської області характеризується вищим за середній рівень доходу, характерний для України. Так, в групах з середніми та високими рівнями доходів кількість сільського населення в Сумській області є значно більшою.

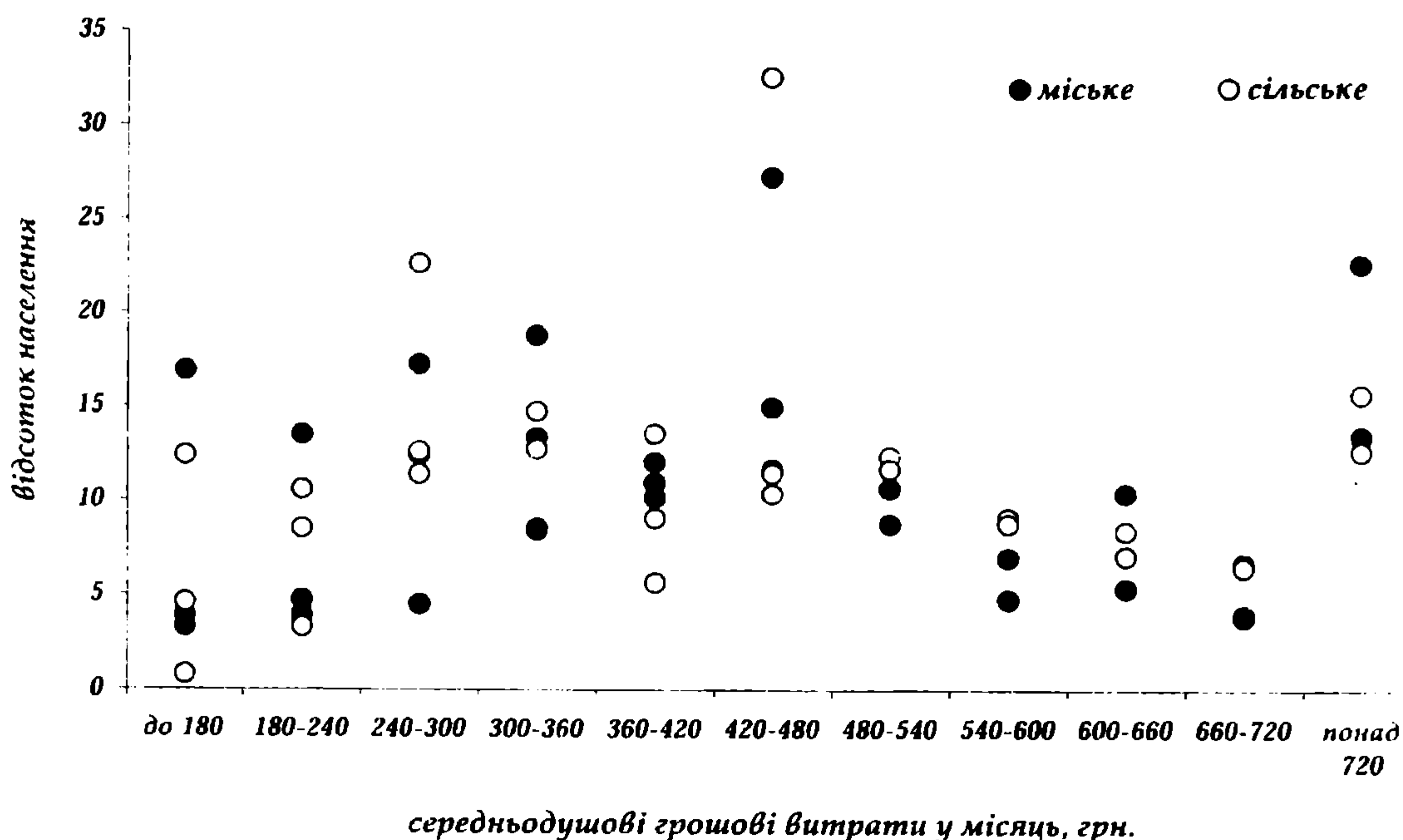


Рис. 2.9. Розподіл населення за рівнем середньодушових грошових витрат (2005-2007 рр.) [96, 97]

Проблему підвищення доходів сільського населення можна вирішити лише за умови вирішення іншої надзвичайно складної проблеми сільської зайнятості. Якщо кількість робочих місць та їх структура залишатимуться такими ж, як і зараз, то забезпечити відповідний рівень добробуту сільського населення не вдасться навіть при багатократному підвищенні заробітної плати та пенсій [22]. Соціально-економічний розвиток значною мірою залежить від

наявності трудових ресурсів, оскільки людський потенціал є головною складовою національного багатства. Людський капітал, поряд з іншими факторами виробництва, значно впливає на результати економічної діяльності [15, 46].

У цьому контексті важливо визначити найбільш оптимальні напрямки розвитку ринку праці в сільській місцевості України з огляду на нові технології, способи виробництва, трудові відносини та інші елементи макросередовища. На жаль, структура і динаміка сільської зайнятості є незадовільними, зокрема через те, що зниження її рівня в аграрному секторі не компенсується зростанням несільськогосподарської зайнятості. Як результат, значна кількість селян вимушено опинилась у секторі низькопродуктивних особистих підсобних господарств, які стали однією з важливих складових стратегії виживання сільського населення.

Очевидно також, що процес реєстрації безробітних у сільській місцевості має циклічний характер, що характеризує агропромислове виробництво як домінуюче джерело зайнятості в сільській місцевості. При цьому чисельність зайнятих в сільськогосподарському секторі постійно скорочується (на 62,3 відсотки протягом 2001-2007 рр.) (табл. 2.2).

Сумська область займає одне з останніх місць за кількістю населення, зайнятого в сільському господарстві в порівнянні з іншими регіонами країни (станом на 2007 р. його кількість складала 96,8 тисяч осіб). В той час як регіони, які межують із Сумською областю (такі як Полтавська, Харківська та Чернігівська області) займають досить високі позицій в плані зайнятості населення в сільськогосподарському виробництві (рис. 2.10). Так, у 2007 р. кількість населення, зайнятого в сільському господарстві Полтавської, Харківської та Чернігівської областей складала відповідно 165,3 тисячі осіб, 183,4 тисячі осіб та 154,8 тисячі осіб.

Проблема зайнятості сільського населення має вирішуватися в комплексі не лише з демографічною політикою, але й з аграрною політикою держави. При сучасній структурі сільськогосподарського виробництва неможливо забезпечити достойний рівень доходів селян. Необхідно забезпечити підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва і формування в галузі

Таблиця 2.2

Динаміка чисельності штатних працівників агропідприємств області та їх фонду заробітної плати за 2001-2007 рр. [97]

Найменування показника	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.		2007 р. 9 місяців
						Всього	9 місяців	
Середньорічна чисельність штатних працівників, зайнятих в сільському господарстві, тис. осіб	103,3	90,5	81,3	71,1	61,2	51,6	47	38,9
+/- до попереднього року (до відповідного періоду минулого року), тис. осіб		-12,8	-9,2	-10,2	-9,9	-9,6	×	-8,1
Із загальної чисельності працювали в режимі неповного робочого дня (тижня), тис. осіб			16,7	15,2	12,2	10,2	×	×
Відсотків до середньорічної чисельності			20,5	21,4	19,9	19,8	×	×
Середньомісячна заробітна плата, грн.	110	155	174	203	271	373	362	466
Фонд заробітної плати штатних працівників, млн. грн.	143,2	174,1	179,3	187,7	216,7	224,3	159,8	168,9
+/- до попереднього року (до відповідного періоду минулого року), млн. грн.		30,9	5,2	8,4	29	7,6	×	9,1

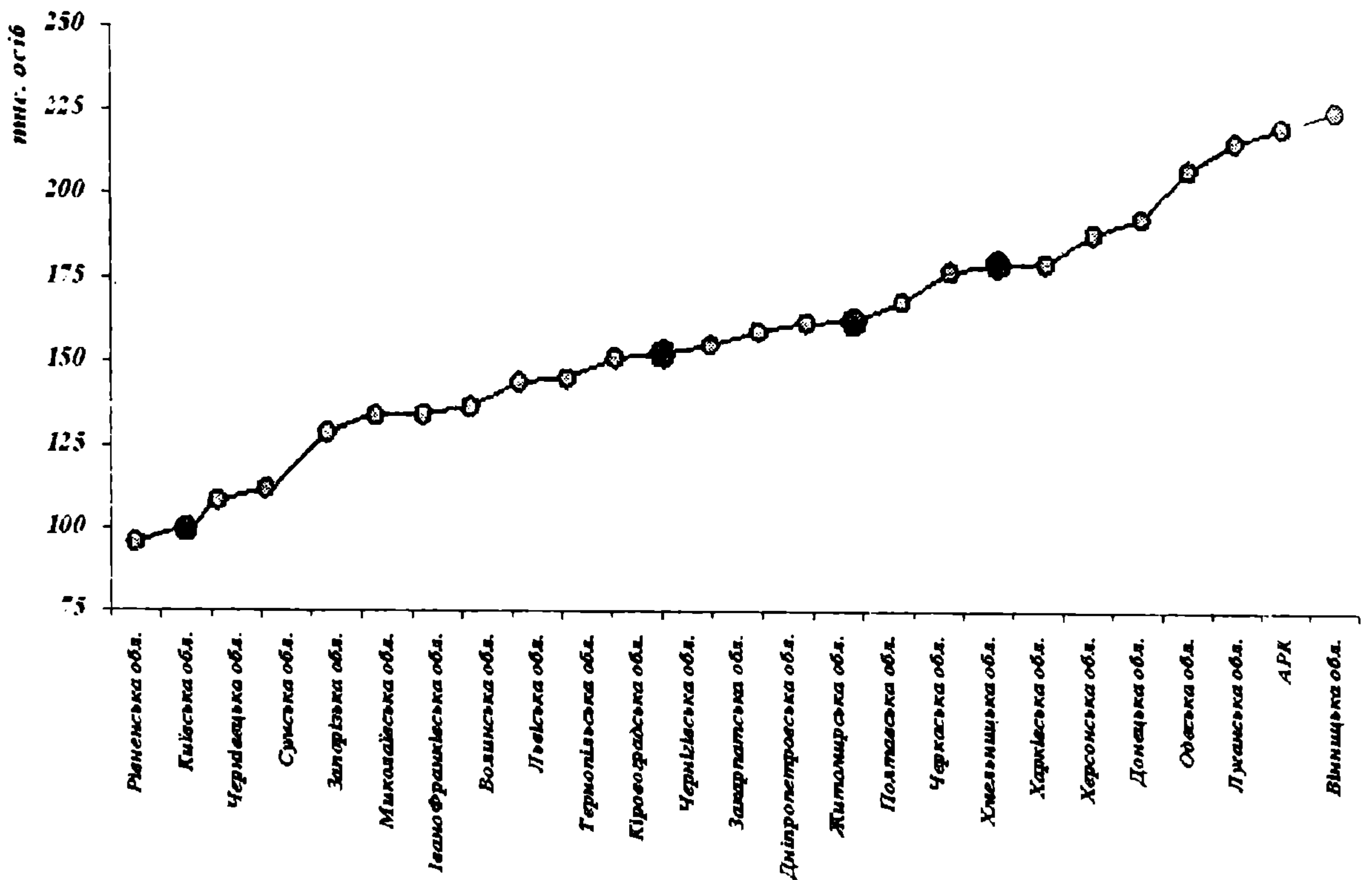


Рис. 2.10. Кількість зайнятого населення в сільському господарстві за регіонами (2007 р.) [97]

висококонкурентних господарських структур, поступового звуження діяльності особистих господарств населення [22].

Однак існуюча структура суб'єктів господарювання в аграрному секторі національної економіки не є сприятливою для технологічного оновлення виробництва на інноваційній основі. В останній час в Україні постійно зростала роль господарств населення у забезпеченні продовольчої безпеки. Починаючи з 1990 р. їх частка у загальному обсязі продукції сільського господарства (у співставних цінах) формувалась під впливом двох різноспрямованих тенденцій, а саме: спаду виробництва у великих сільськогосподарських підприємствах і зростання у приватному секторі. Як результат, і у 2005 р. порівняно з 1990 р. частка приватного сектора більш ніж подвоїлася (у Сумській області вона становила 60,3 відсотка, у т.ч. 53,6 відсотка у рослинництві і 69,8

відсотка у тваринництві) [96]. При цьому виробничі ресурси селянських господарств не відповідають сучасним потребам і вимогам щодо раціонального і ефективного господарювання.

Ступінь використання тракторів в особистих селянських господарствах складав лише 38,4 відсотка їх загальної кількості в сільському господарстві України. В умовах занепаду матеріально-технічної бази великих агропідприємств, скорочення їх кількості та обсягів виробництва, працездатне населення стає все більш відірваним від сучасних технологій і, як результат, втрачає свою кваліфікацію. Господарства населення на невеликих земельних площах, за відсутності необхідних коштів та техніки, в умовах застосування важкої ручної праці не можуть довго стримувати падіння обсягів сільськогосподарського виробництва [119].

Слід зазначити, що аграрний сектор є виробником більшості матеріальних ресурсів, необхідних для його функціонування. Це стосується насіння сільськогосподарських культур, молодняку худоби та птиці, органічних добрив тощо. Особливість сучасного сільського господарства полягає в тому, що виробники, на яких припадає 66 відсотків аграрної продукції, абсолютно неспроможні стати на шлях інноваційного розвитку. На перешкоді технологічного оновлення аграрного виробництва стоїть головна проблема – відсутність фінансових ресурсів і можливостей накопичення капіталу. При цьому зазначимо, що в сучасному інформаційному суспільстві конкурентоспроможність трудових ресурсів визначається їх здатністю ефективно адаптуватися до мінливого соціально-економічного і технологічного середовища.

Очевидно, що якість людського капіталу перетворюється на основний фактор повноцінної участі сільських територій у процесах глобалізації торгівлі, фінансових та інвестиційних потоків. У свою чергу, якість людського капіталу (який стає менш абстрактним, набуваючи конкретних форм) безпосередньо залежить від політики розвитку трудових ресурсів, у т.ч. і самозайнятих, для яких знання сучасних економічних принципів стає такою ж важливою передумовою успіху, як і належні освітньо-кваліфікаційні рівні для найманих працівників, з огляду на неминучу переорієнтацію ринку сільської праці на більш жорсткі виробничі, маркетингові і

управлінські стандарти, із значним зменшенням можливостей для неосвічених, некваліфікованих працівників і підприємців [132]. Так, застосування високопродуктивних технологій в агровиробництві створює попит на працівників відповідної кваліфікації, одночасно збільшуючи їх реальні доходи. Іншим аспектом є підвищення законодавчо встановленого рівня мінімальної заробітної плати, яке по-різному впливає на кваліфікованих і некваліфікованих працівників, роблячи останніх порівняно дорожчими для підприємств, що спричиняє заміщення «неякісного» людського капіталу більш продуктивним людським або іншим капіталом [139].

В сільськогосподарських підприємствах освітній рівень робочої сили зростає досить низькими темпами. Так, за останні дев'ять років, частка працівників з вищою освітою зросла лише на 4,6 відсотка (рис. 2.11).

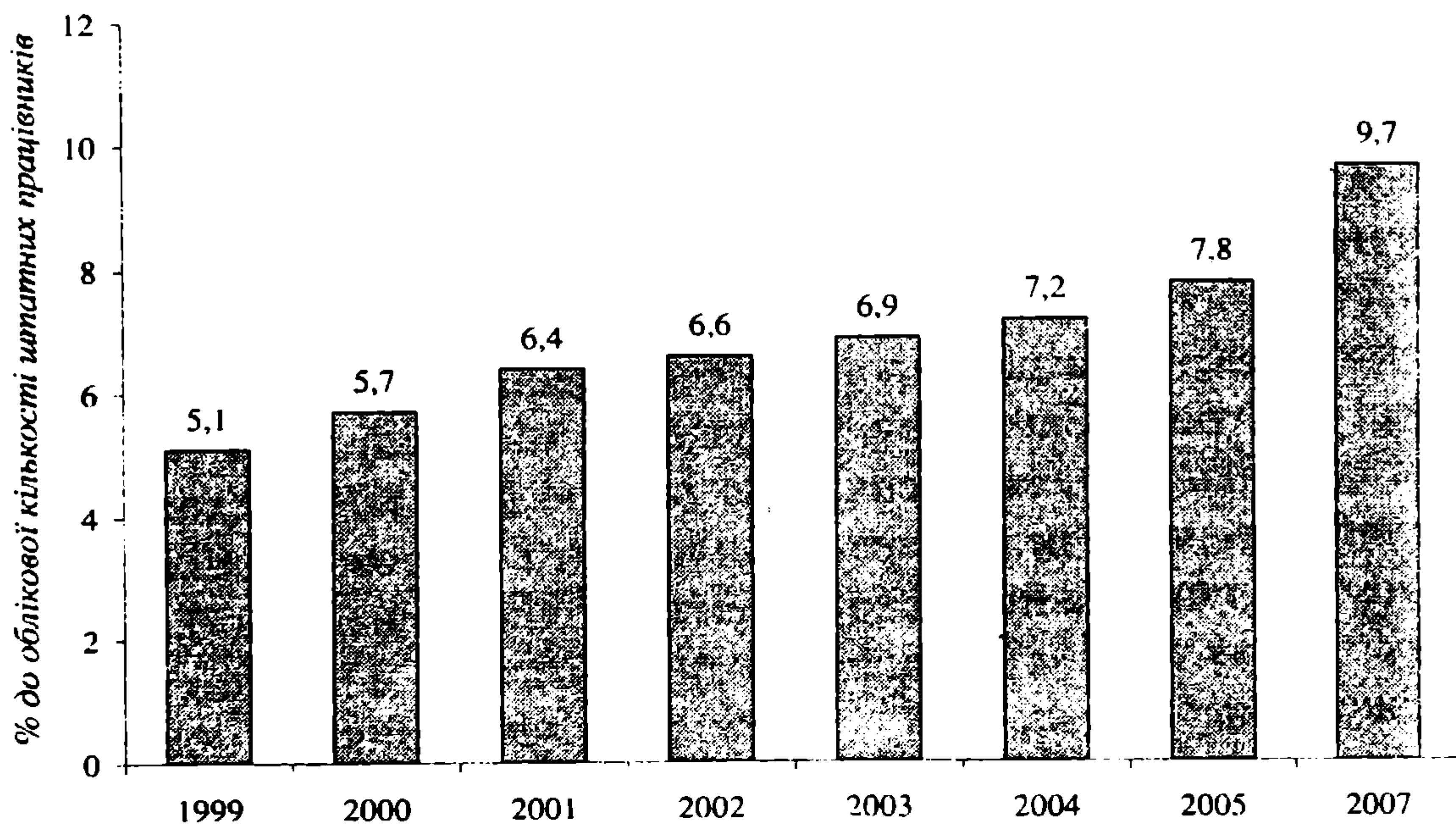


Рис. 2.11. Частка штатних працівників сільськогосподарських підприємств Сумської області, які мають вищу освіту [97]

Розвиток агропромислового комплексу гальмується низкою нерозв'язаних проблем. Перш за все, діючий механізм економічних відносин безпосередньо між галузями комплексу, а також і з іншими

галузями народного господарства має фрагментарний характер, не забезпечуючи рівноправних умов господарювання суб'єктів підприємництва в АПК. Більшість агровиробників відчуває хронічну нестачу фінансових ресурсів, що унеможлиблює техніко-технологічне оновлення галузі [119].

У свою чергу, вихід на інвестиційно-інноваційний шлях розвитку аграрної сфери національної економіки стане можливим лише тоді, коли інновації зможуть відчутно підвищити економічну ефективність сільськогосподарського виробництва, ставши першоджерелом відтворення і нагромадження у ньому капіталу. При цьому слід мати на увазі, що в одній окремо взятій галузі не можна забезпечити інноваційний розвиток без розв'язання загальнодержавних науково-технічних і макроекономічних проблем. Одним із шляхів вирішення проблем інвестиційно-інноваційного забезпечення розвитку сільських територій може стати стимулювання підприємницької діяльності.

З точки зору підприємницького потенціалу сільські території (особливо ті, що розташовані на значній відстані від міст) стоять перед великою кількістю проблем. Процеси трансформації сільської економіки дещо відрізняються від аналогічних процесів у містах, оскільки сільські території характеризуються більш диверсифікованим агроприродним середовищем і менш розвиненою інфраструктурою. Саме тому обмежений місцевий попит (з огляду на низьку щільність населення) ускладнює досягнення економії від масштабу, впливаючи на параметри витрат і пропозиції. Відсутність доступу до ринків та інфраструктури (особливо фінансової), низький рівень людського і соціального капіталів, а також слабка підприємницька культура обмежують економічні можливості сільських домогосподарств, а тому селяни, які мають певний капітал (людський, матеріальний або соціальний), віддають перевагу працевлаштуванню і веденню бізнесу у містах. Відповідно, політика, що є ефективною для розвитку підприємництва у містах, необов'язково дасть ті ж самі позитивні результати поза урбаністичним середовищем.

В сільській місцевості України підприємництво розвивається повільно. Зокрема, в районах з більшою часткою сільського

населення кількість малих підприємств є меншою, тоді як значну частину грошових доходів сільських домогосподарств складають заробітна плата і різноманітні соціальні виплати. Майже нерозвиненим є інститут малого підприємництва в сільських регіонах. Крім того, підприємницька діяльність в селах характеризується низьким ступенем диверсифікації: домінуюча кількість малих підприємств займається сільськогосподарською діяльністю і торгівлею, тоді як інші сфери сільської економіки майже не розвиваються (рис.2.12).

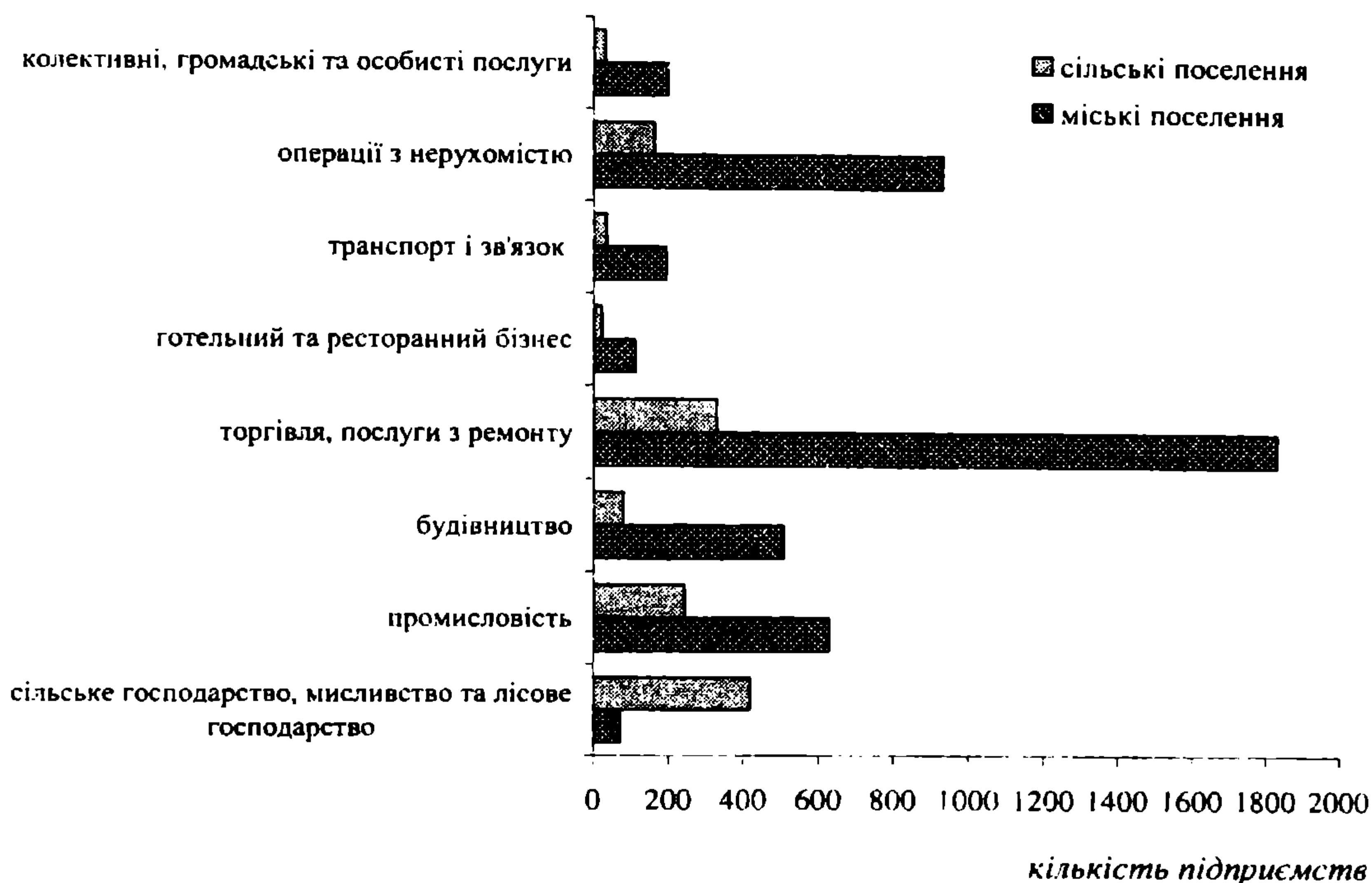


Рис. 2.12. Кількість малих підприємств Сумської області за основними видами економічної діяльності (2007 р.) [97]

Ринок послуг соціальної сфери, який являє собою складну систему обміну суспільних фондів споживання та оплати праці на засоби, необхідні для відтворення робочої сили, є недостатньо розвиненим [82, с. 4]. Сучасний економічний стан села та його ресурсне забезпечення унеможливають покращання сільської соціальної сфери, призводячи до руйнування і закриття її інфраструктури, збільшуючи кількість об'єктів з неукомплектованими штатами. Частина закладів культури, освітніх та медичних установ потребують капітального ремонту і

перебувають в аварійному стані. У багатьох населених пунктах відсутні дошкільні дитячі заклади, загальноосвітні школи. Погіршуються транспортне сполучення і телефонний зв'язок.

Відсутність необхідних підприємств і закладів соціального призначення не дозволяє комплексно розвивати систему розселення, розширювати сферу прикладання праці, підвищувати привабливість сільського способу життя, а отже – сприяти усуненню негативних тенденцій забезпечення агропромислового комплексу трудовими ресурсами.

Збереженню якісних характеристик соціальної сфери перешкоджає істотне уповільнення темпів її розвитку, спричинене ліквідацією пільг на прибуток сільських будівельних організацій, обсяги робіт яких скорочуються внаслідок зниження рівня життя селян, нерозвиненості кредитних механізмів тощо. Згорання мережі об'єктів торгівлі на селі та ресторанного господарства, повне руйнування служб побуту стали закономірною реакцією на стрімке падіння платоспроможного попиту селян. Обсяг реалізованих послуг населенню в сільських регіонах є значно меншим за відповідний показник у містах, а обсяг товарообігу на селі є у 3,5 раза меншим за відповідний показник у містах [83].

Залишається гострою проблема благоустрою житлового фонду, при цьому зберігається розрив між рівнями благоустрою житла в сільській місцевості та містах [15]. Якщо в міських поселеннях водопроводом обладнано 65,4 відсотка загальної площі житла, то в сільській місцевості Сумської області каналізацію мають лише 12,7 відсотка житлових приміщень, центральне опалення – 9,9 відсотка, ванни або душові кімнати – 27,5 відсотка, гаряче водопостачання – 8,9 відсотка. Лише рівень забезпеченості газом (включаючи скраплений) є відносно високим як у містах, так і в сільській місцевості (рис. 2.13). До комунальних органів місцевого самоврядування передано більше 60 відсотків об'єктів соціальної сфери та житлово-комунального господарства. За технічним станом майже 70 відсотків (в основному водопровідних мереж та споруд) відпрацювали амортизаційний термін, а біля 40 відсотків знаходяться в аварійному стані [15].

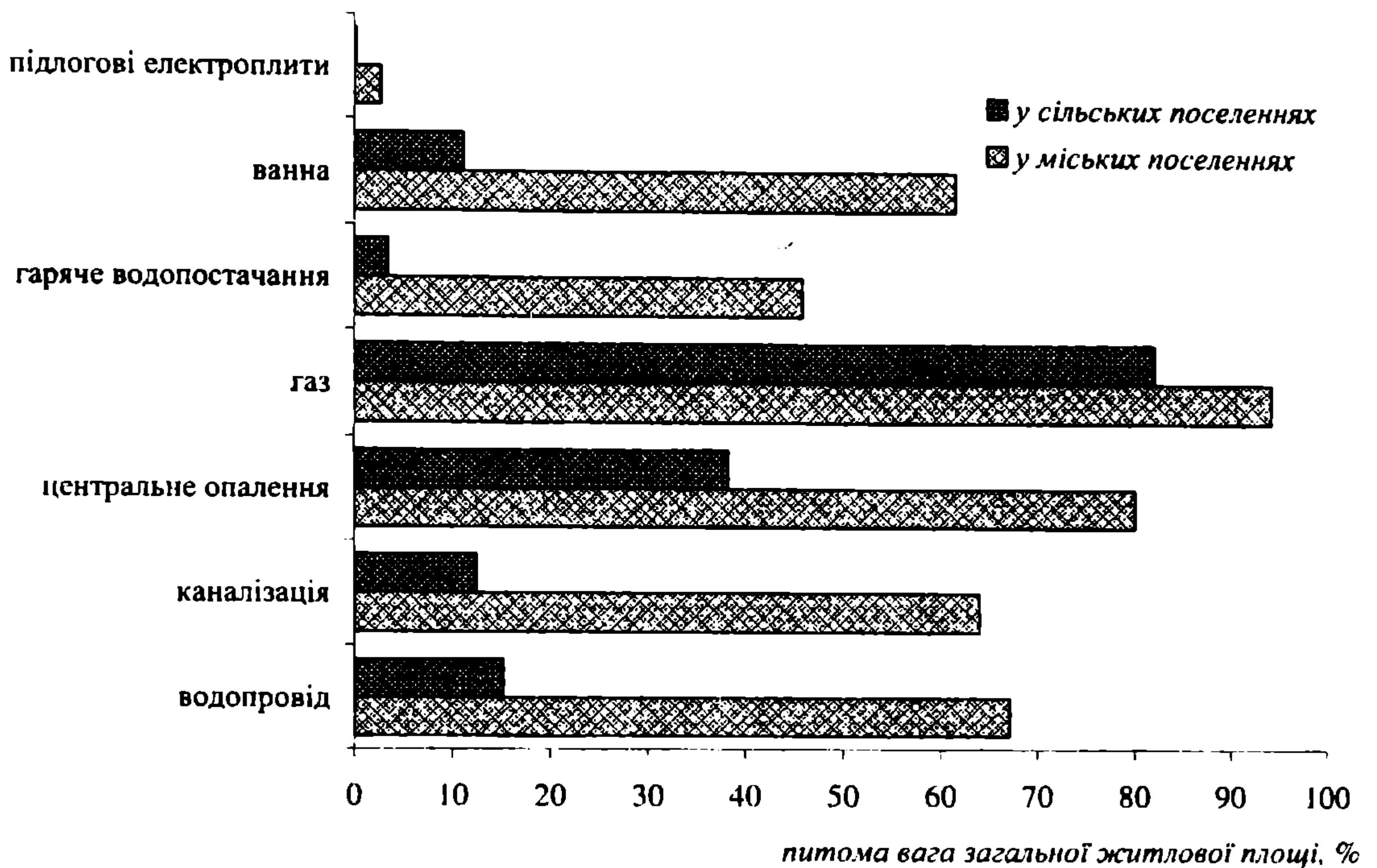


Рис. 2.13. Характеристика житлового фонду в Сумській області (2007 р.) [97]

Поліпшення якості обслуговування сільського житлового фонду сприятиме нарощуванню обсягів індивідуального будівництва, підґрунтям чого стане повноцінне фінансування за рахунок бюджету, державних і недержавних інститутів гарантій і пільг, передбачених для різних категорій забудовників. Останнє створює додатковий стимул для розширення сфери прикладання праці та реалізації ініціативи селян у галузі організації кооперативних і приватних підприємств будівельної промисловості. Інший аспект підвищення комфортності житла полягає в удосконаленні комунального житлового фонду, що надаватиметься малозабезпеченим в оренду.

Рівень доходів та якість життя населення сільської місцевості безпосередньо залежить від стану культурно-освітнього комплексу, що відіграє важливу роль у формуванні та піднесенні інтелектуального рівня, а також професійно-кваліфікаційних характеристик [8]. Село вже зробило свій внесок у скорочення суспільного дошкільного виховання. Це пояснюється збільшенням частки незайнятих працездатних жінок та осіб пенсійного віку,

неплатоспроможністю селян і зростанням вартості послуг, згортанням мережі закладів та браком позабюджетних джерел їх фінансування. З іншого боку, спостерігаються недоліки територіальної організації та незадоволеність попитом [83].

Культурне обслуговування сільських жителів здійснюється клубами, бібліотеками та кіноустановками. Мережа цих установ у сільській місцевості є досить широкою. Клуби є майже у кожному другому, бібліотеки – у кожному третьому, кіноустановки – майже у кожному восьмому сільському населеному пункті. Однак у зв'язку із складним соціально-економічним становищем, клуби не працюють за своїм призначенням у 20 відсотках, бібліотеки – у 50 відсотках сіл, а кіноустановки – у кожному другому селі [15].

На послабленні позицій закладів культури як місця проведення вільного часу селян суттєво позначилася техніко-технологічна відсталість, застарілість більшості форм культурно-просвітницької діяльності, які вже не є цікавими для споживачів; згортання виїзного обслуговування, незадовільна територіальна доступність об'єктів. Недостатніми є темпи оновлення бібліотечного фонду, який вже фізично і морально застарів. Незважаючи на те, що кількість сільських бібліотек майже вдвічі перевищує кількість бібліотек у містах, забезпечення їх книжками та журналами є меншою (рис. 2.14).

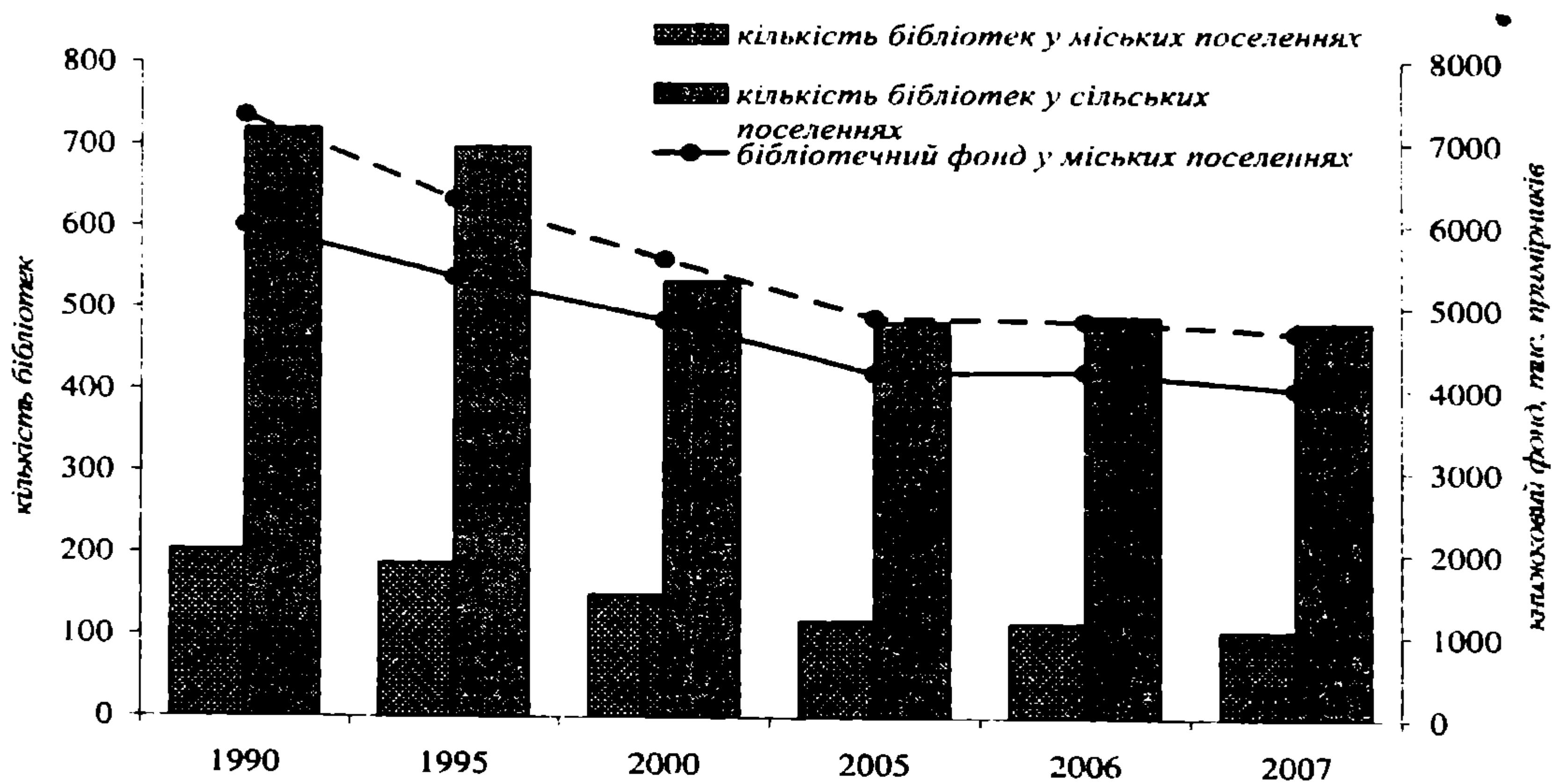


Рис. 2.14. Розвиток мережі бібліотек у Сумській області [97]

Найвищий індекс забезпеченості бібліотеками мають Великописарівський, Тростянецький та Буринський райони [15]. Найнижчий індекс забезпеченості бібліотеками мають Лебединський, Білопільський, Охтирський та Ямпільський райони. Необхідно також відзначити значне скорочення діючої сільської кіномережі за останні роки. Так, протягом 1990-2007 рр. кількість демонстраторів фільмів та кількість відвідувань кіносеансів у сільській місцевості скоротилася майже на 100 відсотків (рис. 2.15).

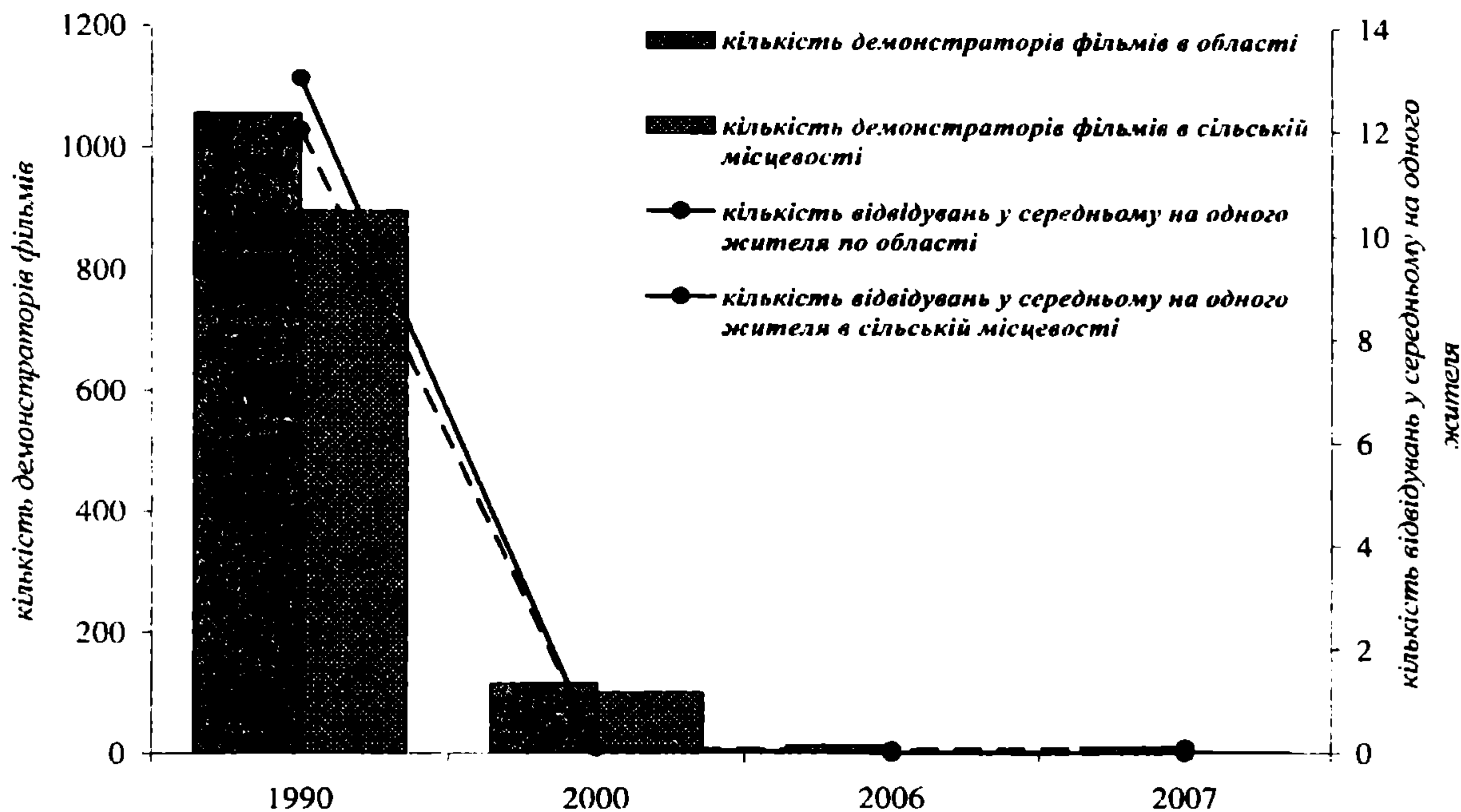


Рис. 2.15. Розвиток мережі кінотеатрів у Сумській області [97]

Сучасне соціальне забезпечення в сільській місцевості Сумської області також характеризується зменшенням мережі закладів культури клубного типу (рис. 2.16).

Найменш забезпеченими закладами культури виявилися малі (до 50 жителів) та середні (50-100 жителів) села. Більші села забезпечені закладами культури значно краще [15]. Так, клубними закладами забезпечені понад 50 відсотків великих сільських населених пунктів, бібліотеками – понад 22 відсотки, а кіноустановки знаходяться майже у кожному п'ятому селі з чисельністю жителів 300-500 осіб; у кожному третьому селі кількість жителів складає від 100 до 500 осіб, а у кожному другому

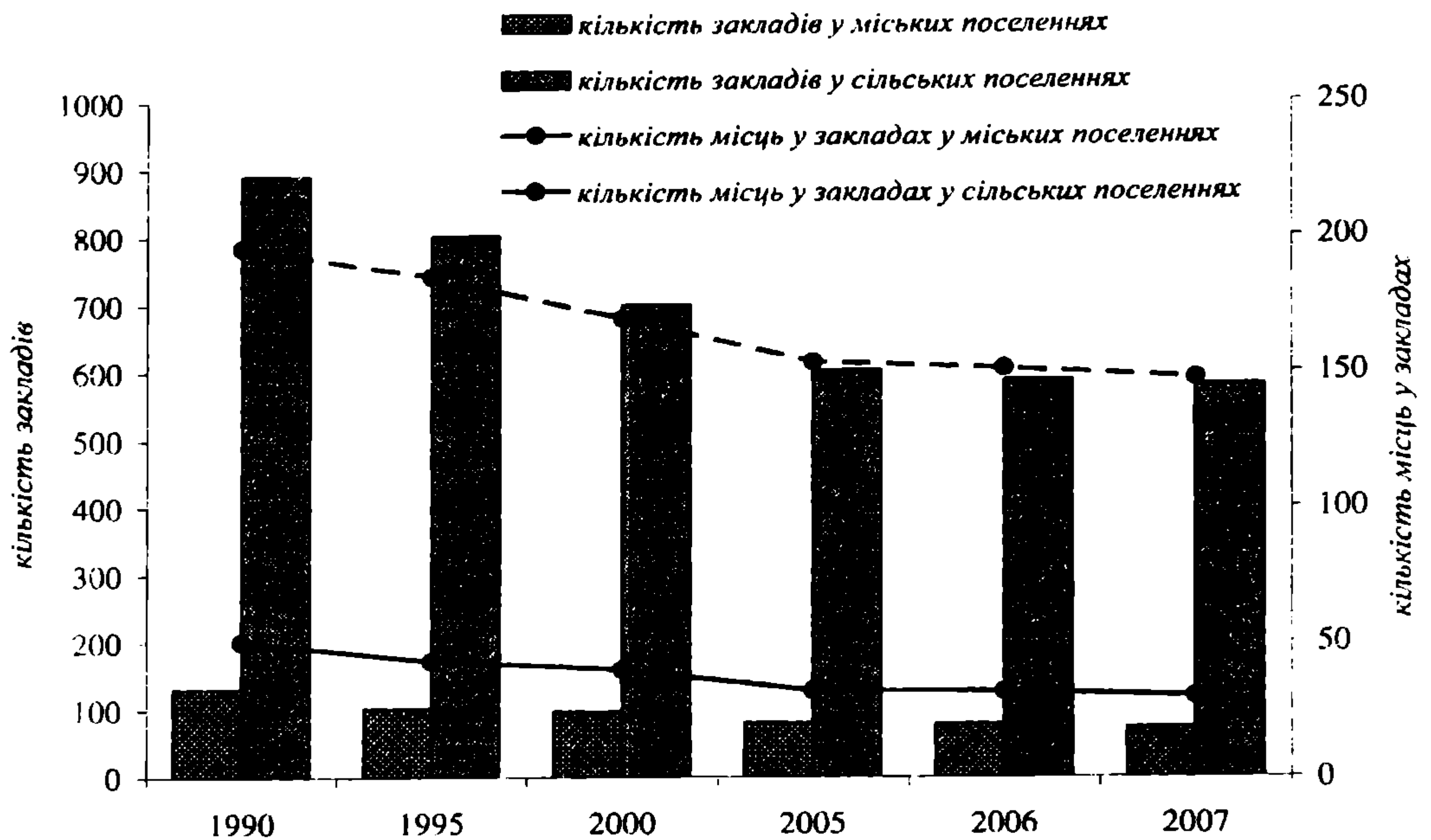


Рис. 2.16. Розвиток мережі культурних закладів клубного типу в Сумській області [97]

селі проживає понад 1000 жителів. В десяти районах області клубних закладів не мають понад половини сіл [15].

Протягом останніх років в сільській місцевості постійно погіршується стан надання освітніх послуг. Сільське населення України характеризується низьким загальним освітнім рівнем (повну вищу освіту мають 6,9 відсотка селян, середню спеціальну та професійно-технічну – 31,2 відсотка), тоді як забезпечення доступу до освіти є базовим принципом при гарантуванні продовольчої безпеки, що зазначається у документах ООН. Понад 22 відсотки сільських шкіл Сумської області потребують капітального ремонту, а 1,2 відсотка знаходяться в аварійному стані; у третині шкіл відсутні комунікації, які забезпечують водопостачання, водовідвід, обігрів тощо).

В Сумській області найменша забезпеченість освітніми закладами характерна для таких районів, як Лебединський (лише 20 відсотків населених пунктів мають школи), Білопільський (25,3 відсотка), Недригайлівський (27,5 відсотка), Путівльський та Ямпільський (близько 29 відсотків). В цілому середні

загальноосвітні заклади знаходяться у відносно великих селах (понад 300 жителів).

Відсутність середніх закладів освіти у багатьох сільських населених пунктах створює додаткові труднощі в організації навчання дітей, оскільки понад третини (36,2 відсотка) сіл віддалені від центр обслуговування на три і більше кілометрів [15]. Чисельність учнів, які проживають на відстані більше трьох кілометрів від навчального закладу і потребують підвезення у сільській місцевості, складає 7335 чоловік (13 відсотків загальної кількості учнів). Сільські школи є недостатньо забезпеченими кадрами, а тому деякі окремі навчальні предмети не викладаються. Незадовільні умови праці, низька заробітна плата, соціальна незахищеність зумовили подальше зростання плинності вчительських кадрів [15].

В сільських регіонах Сумської області постійно знижується кількість дошкільних закладів (табл. 2.3). Так, протягом 1990-2007 рр. даний показник знизився з 780 до 454 закладів (майже на 50 відсотків), причому 22 заклади не працювали через відсутність коштів на утримання та недостатню кількість дітей, а два заклади не працювали через непридатність для цільового використання.

Нарощування обсягів та поліпшення якості послуг не лише акумулюватиме резерви економічно активного населення, а й через удосконалення середовища життєдіяльності сприятиме подальшому розвитку перспективних напрямів підприємництва, зокрема «зеленого» туризму, будівельної галузі, роздрібної торгівлі, служби побуту тощо. Зміцненню кадрового потенціалу сільської місцевості сприятиме удосконалення системи оплати праці, встановлення фахівцям цільових доплат і пільг щодо забезпечення житлом, оплати комунальних послуг, придбання товарів тривалого користування.

Дослідження соціальної сфери сільської місцевості вказує на незадовільний рівень доступності її послуг для широких верств населення, низькі темпи оновлення матеріально-технічної бази та слабку оснащеність об'єктів сучасними технічними засобами, недостатню кваліфікацію значної частини працівників. Соціальна інфраструктура потребує удосконалення територіальної організації та форм роботи, модернізації активної і пасивної частини основних

Таблиця 2.3

Розвиток дошкільних закладів у Сумській області [97]

	1990р.	1995р.	2000р.	2003р.	2004р.	2005р.	2006р.	2007р.
Кількість закладів	780	684	590	420	425	415	414	454
у міських поселеннях	306	257	185	160	158	155	155	156
у сільських поселеннях	474	427	405	260	267	260	259	298
В них місць, тис.	62,8	56,4	28,3	25,2	25,5	25,5	25,6	26,6
у міських поселеннях	44	39,1	20,3	19,1	19,4	19,5	19,5	19,7
у сільських поселеннях	18,8	17,3	8	6,1	6,1	6	6,1	6,9
Кількість дітей у закладах, тис.	71,2	41,9	29,9	28,3	28,5	28,5	29,0	31,0
у міських поселеннях	54,2	32,7	23,2	22,8	23,1	23,1	23,5	24,4
у сільських поселеннях	17	9,2	6,7	5,5	5,4	5,4	5,5	6,6
Охоплення дітей закладами у % до кількості дітей відповідного віку	66	48	49	56	59	58	61	65
у міських поселеннях	71	55	57	69	71	72	74	75
у сільських поселеннях	54	34	33	32	33	33	35	45
Кількість дітей у закладах у розрахунку на 100 місць, осіб	113	75	106	112	112	112	113	117
у міських поселеннях	123	83	114	119	119	118	120	124
у сільських поселеннях	90	51	84	90	89	90	90	95

фондів з орієнтацією на швидке досягнення нормативів і стандартів обслуговування. Вирішення порушених проблем, які поки що негативно позначаються на рівні життя та соціальних настроях населення, будуть тим суттєвим чинником, який допоможе радикально змінити ситуацію з якістю життя в сільській місцевості, створити потенціал сталого розвитку економіки в цілому [83].

Взагалі, одним із показників ефективності соціальної сфери є рівень здоров'я населення. Захворюваність можна вважати найбільш чутливим показником впливу середовища існування на людину [15]. На сучасному етапі не всі сільські населені пункти Сумської області мають лікарняні заклади. Найбільш розповсюдженими є фельдшерсько-акушерські (акушерські) пункти – вони є в 583 (38,9 відсотка) сільських населених пунктів. Лікарні розміщені в 53 селах, де в основному проживають 300 і більше жителів, тобто лише в 3,5 відсотка сільських населених пунктах. П'ять з половиною відсотків сільських населених пунктів мають амбулаторії, які розташовані, в основному, в селах з чисельністю населення 200 і більше осіб [15]. Найкраща забезпеченість амбулаторіями спостерігається у Великописарівському, Краснопільському, Роменському, Шосткинському та Кролевецькому районах.

Найменш забезпеченими виявилися малі села, де першу медичну допомогу на місці можуть отримати лише жителі 1,1 відсотка сіл. Не набагато кращим є становище в групі середніх сіл – у 20,6 відсотка їх загальної кількості розташовані медичні заклади. Краща ситуація спостерігається у селах, де кількість жителів перевищує 300 осіб, 90 відсотків яких мають медичні заклади [15].

Скорочення кількості лікарень та зосередження їх у більших селах призвело до погіршення можливостей отримання медичної допомоги для сільських жителів. В сільській місцевості відсутнє регулярне транспортне сполучення, а для того, щоб отримати медичну допомогу, жителі 396 сіл (49,1 відсотка з числа тих, що не мають лікарняних закладів) мають долати відстань від 3 до 10 км до найближчого медичного закладу, а 109 (13,5 відсотка) сільських населених пунктів – більше десяти кілометрів [15]. Технічний стан сільських медичних закладів є незадовільним, оскільки майже всі вони потребують поточного ремонту, а кожному п'ятому з них

необхідний капітальний ремонт [15]. Брак коштів призвів до скорочення станцій (відділень) швидкої допомоги (на 29,1 відсотка), що, в свою чергу, вплинуло на кількість осіб, яким була надана допомога при виїздах швидкої медичної допомоги [15]. Сучасний стан медичного обслуговування сільських жителів не можна вважати достатнім; до того ж, продовжується процес згортання існуючої системи медичного обслуговування [15].

Для виходу з кризової ситуації, в якій опинилася система охорони здоров'я, необхідно створити ефективний механізм перерозподілу фінансових потоків, в якій державна підтримка результативних та перспективних напрямів розвитку системи охорони здоров'я та сфери медичної допомоги забезпечувала б її динамічний розвиток [15]. Метою реформування сфери охорони здоров'я має стати забезпечення якісної і доступної медичної допомоги. Для вирішення зазначених завдань і перетворення агропромислового комплексу України, передусім сільського господарства, у високорозвинений сектор економіки держава має виконати в повному обсязі свої конституційні функції – створити ефективну цілісну систему державних і ринкових економічних регуляторів [120]. Враховуючи сучасне становище матеріально-технічної бази аграрного сектора національної економіки, а також обмежені фінансові можливості суб'єктів господарювання щодо покращання ситуації, необхідно використати в повному обсязі накопичений потенціал ринкових реформ з одночасним посиленням державного регулювання.

Розподіл доходів у Сумській області характеризується значною нерівномірністю, посилюються процеси поляризації. При цьому в групах з найнижчим рівнем доходу частка сільського населення є домінуючою. Це пояснюється тим, що доходи більшості сільського населення є значно нижчими за середні доходи міського населення.

Проблему підвищення доходів сільського населення можна вирішити лише за умови вирішення проблеми сільської зайнятості. Якщо кількість робочих місць та їх структура залишатимуться незмінними, то забезпечити відповідний рівень добробуту сільського населення не вдасться навіть при багатократному підвищенні заробітної плати та пенсій. У цьому контексті важливо визначити

найбільш оптимальні напрямки розвитку ринку праці в сільській місцевості України з огляду на нові технології, способи виробництва, трудові відносини та інші елементи макросередовища.

На жаль, структура і динаміка сільської зайнятості є незадовільними, зокрема через те, що зниження її рівня в аграрному секторі не компенсується зростанням несільськогосподарської зайнятості. Як результат, значна кількість селян вимушено опинилась у секторі низькопродуктивних особистих підсобних господарств, які стали однією з важливих складових стратегії виживання сільського населення.

2.2. Вплив ефективності агровиробництва на рівень зайнятості в сільській місцевості

Підвищення доходів селян є неможливим без забезпечення зростання сільської економіки і зайнятості. У цьому контексті важливо визначити найбільш оптимальні напрямки розвитку ринку праці в сільській місцевості з огляду на нові технології, способи виробництва, трудові відносини та інші елементи макросередовища. На жаль, структура і динаміка сільської зайнятості є незадовільними, зокрема через те, що зниження її рівня в аграрному секторі не компенсується зростанням несільськогосподарської зайнятості [37]. Як результат, значна кількість селян вимушено опинилась у секторі низькопродуктивних особистих підсобних господарств, які стали однією з важливих складових стратегії виживання сільського населення [41].

Багато вчених [29, 130, 152] вважають, що основним фактором, який сприяє зростанню безробіття в сільських регіонах, є вивільнення надлишкової робочої сили з сільськогосподарського сектора внаслідок підвищення ефективності агровиробництва. Очевидно, що модернізація сільського господарства може бути причиною вивільнення значної кількості працівників з аграрного сектора. Згідно опитування FAO (Food and Agriculture Organization of UN), сільськогосподарські підприємства України втратили роль основних роботодавців в сільській місцевості. Лише для 20 відсотків

сільського населення основним місцем роботи є агропідприємство (порівняно з 67 відсотками у 1996 р.). Більшість селян займаються особистим підсобним господарством або несільськогосподарською діяльністю [61]. Таким чином, лише третина сільського населення України працює на сільськогосподарських підприємствах або є їх пасивними акціонерами.

В той же час невідомо, чи було зростання ефективності сільськогосподарського виробництва причиною вивільнення робочої сили з аграрного сектора; саме тому необхідно глибше дослідити причини зниження зайнятості в сільськогосподарському секторі. В Україні зростання обсягу агровиробництва та рентабельності сільськогосподарських підприємств супроводжувалося постійним зниженням зайнятості в сільськогосподарському секторі. Так, виробництво сільськогосподарської продукції як в індивідуальних господарствах, так і на підприємствах збільшилося майже на 30 відсотків, тоді як чисельність працівників, зайнятих в сільському господарстві, знизилась на 88 відсотків [95].

Зниження зайнятості в сільському господарстві також спостерігається і в Сумській області. У 2001-2007 рр. середньорічна чисельність штатних працівників, зайнятих в сільському господарстві, зменшилась на 62,3 відсотка, досить слабким ростом характеризується і рентабельність сільськогосподарського виробництва (рис. 2.17).

Варто також звернути увагу на те, що Сумська область займає сьоме місце за кількістю сільськогосподарських підприємств в Україні. Якщо порівняти аналогічні показники в регіонах, які межують із Сумською областю (Полтавська, Харківська, Чернігівська області), то лише в Полтавській області кількість сільськогосподарських підприємств є дещо вищою (439 одиниць) (рис. 2.18).

Однак, якщо порівняти питому вагу регіонів у загальному обсязі валової продукції сільського господарства, то даний показник є досить низьким для Сумської області (3,5 відсотка), тоді як для Полтавської та Харківської областей він є значно вищим (4 та 5,1 відсотка відповідно) (рис. 2.18).

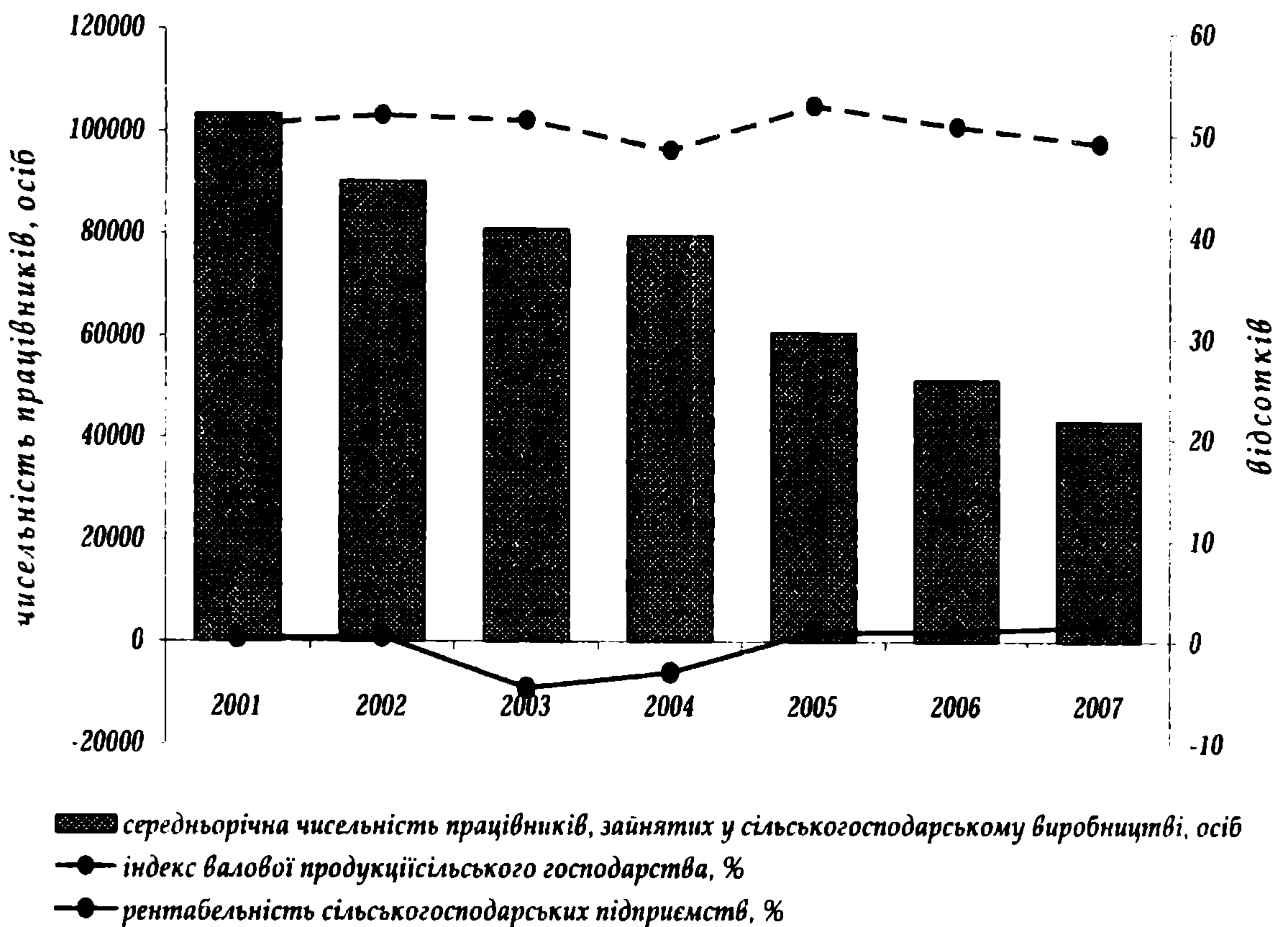


Рис. 2.17. Основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств Сумської області (2001-2007 рр.) [97]

Проаналізовані дані свідчать, що реорганізацію сільськогосподарських підприємств та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва можна розглядати як причину зменшення зайнятості в сільському господарстві. Для того, щоб підтвердити дане припущення, необхідно проаналізувати взаємозв'язок зміни ефективності сільськогосподарського виробництва та скорочення зайнятості в сільському господарстві.

Ми розробили багатofакторну регресійну модель, що описує зв'язок між чисельністю штатних працівників, зайнятих у сільськогосподарському секторі Сумської області, та зміною певних показників ефективності сільськогосподарського виробництва: вартості валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь та рентабельності агровиробництва.

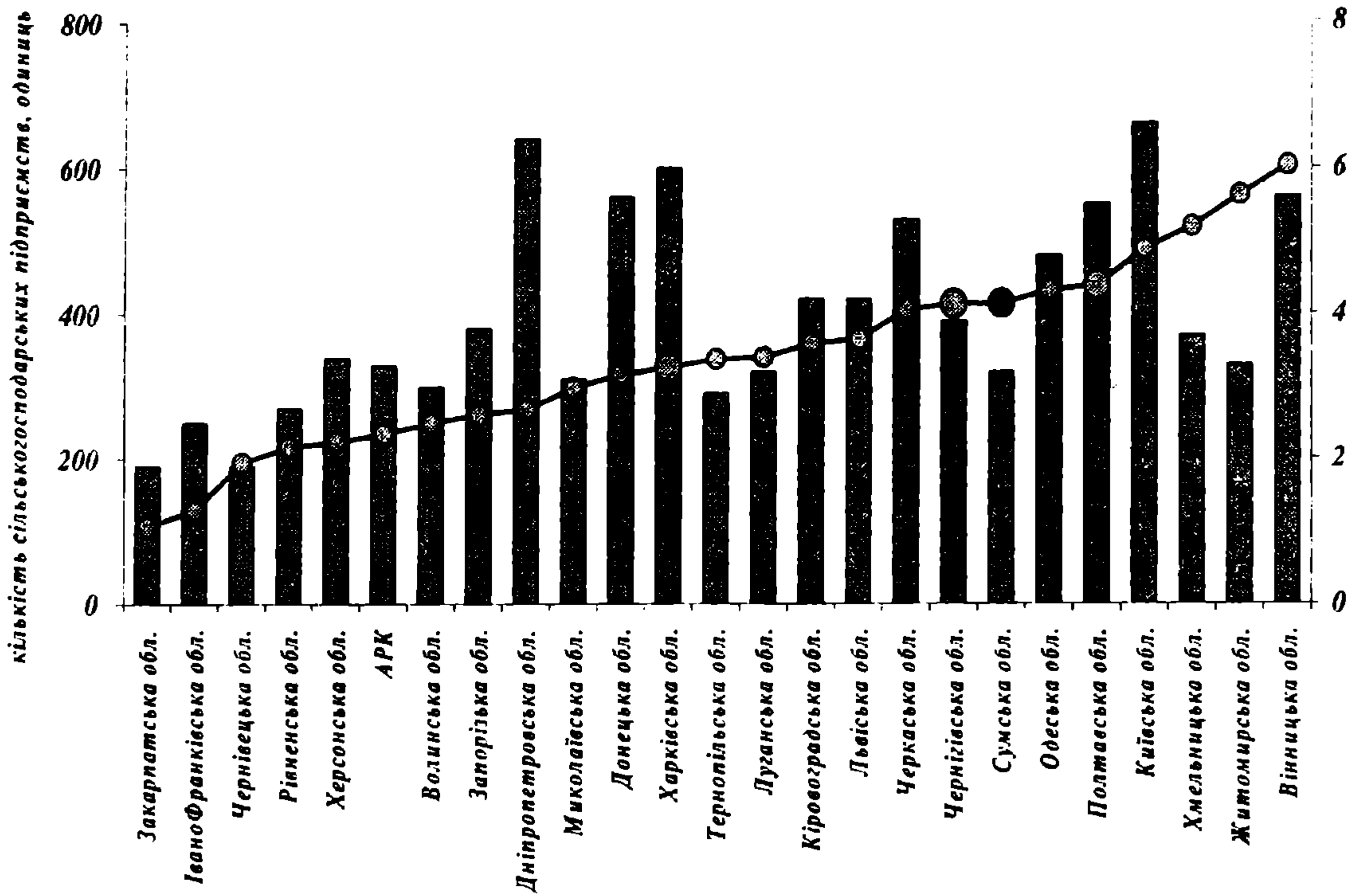


Рис. 2.18. Кількість підприємств за регіонами та питома вага регіонів у загальному обсязі валової продукції сільського господарства (2007 р.) [95]

Підставивши розрахункові дані (додаток А) в систему рівнянь, ми обчислили параметри рівняння регресії за допомогою методу найменших квадратів:

$$\left\{ \begin{array}{l} \sum y = na_0 + a_1 \sum x_1 + a_2 \sum x_2 + \dots + a_n \sum x_n \\ \sum yx_1 = a_0 \sum x_1 + a_1 \sum x_1^2 + a_2 \sum x_1x_2 + \dots + a_n \sum x_1x_n \\ \sum yx_2 = a_0 \sum x_2 + a_1 \sum x_1x_2 + a_2 \sum x_2^2 + \dots + a_n \sum x_2x_n^2 \\ \dots \\ \sum yx_n = a_0 \sum x_n + a_1 \sum x_1x_n + a_2 \sum x_2x_n + \dots + a_n \sum x_n^2 \end{array} \right. \quad (1)$$

отримавши наступні розрахунки:

$$\left\{ \begin{array}{l} 494 = 8a_0 + 17,8a_1 + 7,35a_2 \\ 1097,26 = 17,8a_0 + 41,26a_1 + 10,45a_2 \\ 1271,95 = 7,35a_0 + 10,45a_1 + 720,83a_2 \end{array} \right.$$

Розв'язавши дану систему рівнянь, ми отримали значення параметрів: $a_0 = 53,95$; $a_1 = 3,02$; $a_2 = 1,17$. Відповідно, рівняння множинної регресії, яке характеризує залежність між ефективністю аграрного виробництва та скороченням зайнятості в сільському господарстві, матиме наступний вигляд:

$$y_x = 53,95 + 3,02 \cdot x_1 + 1,17 \cdot x_2 \quad (2)$$

Розраховані коефіцієнти показують, наскільки зміниться чисельність штатних працівників, зайнятих в агровиробництві при зміні відповідного фактора на одиницю (при умові, що другий фактор, включений у рівняння, має середнє значення). Підставивши у рівняння множинної регресії фактичні значення змінних x за кожен рік, ми розраховали теоретичні значення чисельності працівників сільського господарства.

Для того, щоб проаналізувати ступінь впливу факторних ознак на зайнятість у сільському господарстві, ми визначили тісноту даного зв'язку [25]. Показниками тісноти зв'язку при множинній кореляції є парні, часткові та множинні (сукупні) коефіцієнти кореляції, а також множинний коефіцієнт детермінації. У нашому прикладі множинний коефіцієнт детермінації (що показує, яка частка варіації досліджуваного результативного показника зумовлена впливом факторів, включених у рівняння множинної регресії) дорівнює:

$$R^2 = \frac{\sigma_{обч.}^2}{\sigma_y^2} \quad (3)$$

де $\sigma_{обч.}^2$ – дисперсія результативного показника;

σ_y^2 – загальна дисперсія результативного показника. (4)

$$\sigma_{обч.}^2 = y_x^2 - \bar{y}^2 = 3934,711 - 61,75^2 = 121,65$$

$$\sigma_y^2 = y^2 - \bar{y}^2 = 4601 - 61,75^2 = 787,94 \quad (5)$$

Коефіцієнт детермінації становить:

$$R^2 = \frac{121,65}{787,94} = 0,15$$

або 15%

Коефіцієнт множинної детермінації показує, що 15 відсотків варіювання чисельності працівників, зайнятих у

сільськогосподарському виробництві, пов'язане із включеними у кореляційну модель факторами: вартістю валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь та рентабельністю агропідприємств. Решта коливання (85 відсотків) зумовлена іншими факторами (розвитком несільськогосподарської зайнятості, старінням сільського населення тощо).

Важливими показниками зв'язку при множинній кореляції є коефіцієнти парної кореляції. У даній моделі вони дорівнюватимуть:

- між чисельністю штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, та вартістю валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь:

$$r_{yx_1} = \frac{\overline{x_1 y} - \bar{x}_1 \cdot \bar{y}}{\sqrt{(\overline{x_1^2} - \bar{x}_1^2)(\overline{y^2} - \bar{y}^2)}} \quad (6)$$

$$r_{yx_1} = \frac{137,16 - 2,23 \cdot 61,75}{\sqrt{(5,16 - 2,23^2)(4601 - 61,75^2)}} = -0,02$$

- між чисельністю штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, та рентабельністю сільськогосподарських підприємств:

$$r_{yx_2} = \frac{\overline{x_2 y} - \bar{x}_2 \cdot \bar{y}}{\sqrt{(\overline{x_2^2} - \bar{x}_2^2)(\overline{y^2} - \bar{y}^2)}} \quad (7)$$

$$r_{yx_2} = \frac{158,99 - 2,23 \cdot 61,75}{\sqrt{(90,1 - 0,92^2)(4601 - 61,75^2)}} = 0,08$$

- між вартістю валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар угідь та рентабельністю сільськогосподарського виробництва:

$$r_{x_1 x_2} = \frac{\overline{x_1 x_2} - \bar{x}_1 \cdot \bar{x}_2}{\sqrt{(\overline{x_1^2} - \bar{x}_1^2)(\overline{x_2^2} - \bar{x}_2^2)}} \quad (8)$$

$$r_{x_1 x_2} = \frac{1,3 - 2,23 \cdot 0,92}{\sqrt{(5,16 - 2,23^2)(90,1 - 0,92^2)}} = -0,17$$

Кореляційний зв'язок між факторами в рівнянні множинної регресії часто ускладнює вивчення впливу окремих факторів на

результативну ознаку, оскільки взаємодія колінеарних факторів у моделі подвоюється і спотворює результати. Саме тому, чим вищою є колінеарність, тим менш надійними будуть показники впливу окремих факторів. Розраховані коефіцієнти парної кореляції задовольняють умови допустимої мультиколінеарності, оскільки $r_{yx_1} > r_{x_1} r_{x_2}$ ($-0,02 > -0,17$) та $r_{yx_2} > r_{x_1} r_{x_2}$ ($0,08 > -0,17$).

У даному випадку колінеарність не є високою, а тому для підвищення достовірності отриманих результатів необхідно глибше вивчити зв'язок між вартістю сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь та зайнятістю в сільському господарстві. Для цього необхідно проаналізувати зв'язок між показниками y та x_1 без урахування впливу ознаки x_2 , тобто визначити частковий коефіцієнт кореляції:

$$r_{yx_1} = \frac{r_{yx_1} - r_{yx_2} \cdot r_{x_1x_2}}{\sqrt{(1 - r_{yx_2}^2) \cdot (1 - r_{x_1x_2}^2)}} = \frac{-0,02 - 0,08 \cdot (-0,17)}{\sqrt{(1 - 0,08^2) \cdot (1 - (-0,17)^2)}} = -0,007 \quad (9)$$

Таким чином, коефіцієнт парної кореляції між показниками y та x_1 ($r_{yx_1} = -0,007$) є наближеним до значення часткового коефіцієнта кореляції ($r_{yx_1} = -0,02$). Саме тому ми робимо припущення про достовірність отриманих результатів моделі.

Коефіцієнт множинної кореляції, який є основним показником тісноти зв'язку при множинній кореляції, у даному випадку є відносно високим, що свідчить про наявність зв'язку між досліджуваними показниками:

$$R = \sqrt{\frac{\sigma_{обч.}^2}{\sigma_y^2}} = \sqrt{0,15} = 0,4; \quad R \Rightarrow 1 \quad (10)$$

При оцінці даної моделі також необхідно враховувати, що коефіцієнти регресії, маючи різний фізичний зміст і одиниці вимірювання, не дають чіткого уявлення про те, які фактори мають найбільший вплив на результативну ознаку, тобто коефіцієнти регресії не можна безпосередньо порівнювати між собою. Саме тому у нашому випадку доцільно розрахувати коефіцієнти еластичності, які показують на скільки відсотків змінюється результативна ознака при зміні факторної ознаки на один відсоток:

$$E_i = a_i \frac{\bar{x}_i}{\bar{y}} \quad (11)$$

де a_i – коефіцієнт регресії при i -тому факторі;

\bar{x}_i – середнє значення i -того фактора;

\bar{y} – середнє значення результативної ознаки.

Розглянемо коефіцієнти еластичності для даної моделі:

- коефіцієнт еластичності між чисельністю штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, та вартістю валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь: $E_1 = 3,02 \frac{2,23}{61,75} = 0,11$

- коефіцієнт еластичності між чисельністю штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, та рентабельністю сільськогосподарських підприємств: $E_2 = 1,17 \frac{0,92}{61,75} = 0,02$.

Обчислені коефіцієнти показують, що при підвищенні на один відсоток вартості валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь чисельність штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, зменшується на 11 відсотків. Підвищення ж рентабельності сільськогосподарських підприємств на один відсоток може спричинити зростання чисельності штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, на 2 відсотки.

Іншим способом порівняння коефіцієнтів регресійної моделі є визначення β -коефіцієнтів, які показують на скільки середніх квадратичних відхилень змінюється результативний показник при зміні відповідного фактора на одне значення середньоквадратичного відхилення:

$$\beta_i = a_i \frac{\sigma_{x_i}}{\sigma_y} \quad (12)$$

де a_i – коефіцієнт регресії при i -тому факторі;

σ_{x_i} – середнє квадратичне відхилення i -того фактора;

σ_y – середнє квадратичне відхилення результативної ознаки.

Для даної моделі середні квадратичні відхилення ознак дорівнюють:

- чисельності штатних працівників у сільському господарстві:

$$\sigma_y = \sqrt{\bar{y}^2 - \bar{y}^2} = \sqrt{4601 - 61,75^2} = 28,07 \quad (13)$$

- вартості валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь:

$$\sigma_{x_1} = \sqrt{\bar{x}_1^2 - \bar{x}_1^2} = \sqrt{5,16 - 2,23^2} = 0,46 \quad (14)$$

- рентабельності сільськогосподарських підприємств:

$$\sigma_{x_2} = \sqrt{\bar{x}_2^2 - \bar{x}_2^2} = \sqrt{90,1 - 0,92^2} = 9,45 \quad (15)$$

Відповідно, β -коефіцієнти для даної моделі становлять:

- між чисельністю штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, та вартістю валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь:

$$\beta_1 = \frac{3,02 \cdot 0,46}{28,07} = 0,05;$$

- між чисельністю штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, та рентабельністю сільськогосподарських підприємств: $\beta_2 = \frac{1,17 \cdot 9,45}{28,07} = 0,39$.

Обчислені β -коефіцієнти показують, що при підвищенні на одне середньоквадратичне відхилення вартості валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь, чисельність штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, зменшиться на 0,05 середньоквадратичного відхилення, а при відповідному підвищенні рентабельності сільськогосподарських підприємств чисельність штатних працівників, зайнятих в агровиробництві, зростає на 0,39 середньоквадратичного відхилення.

Розкладання загальної варіації зайнятості в сільському господарстві свідчить, що жоден з показників не має вагомого впливу на динаміку штатних працівників в аграрному секторі: від вартості валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь залежить лише 0,1 відсотка

коливання зайнятості, а від впливу рентабельності сільськогосподарського виробництва лише 3,1 відсотка (табл. 2.4).

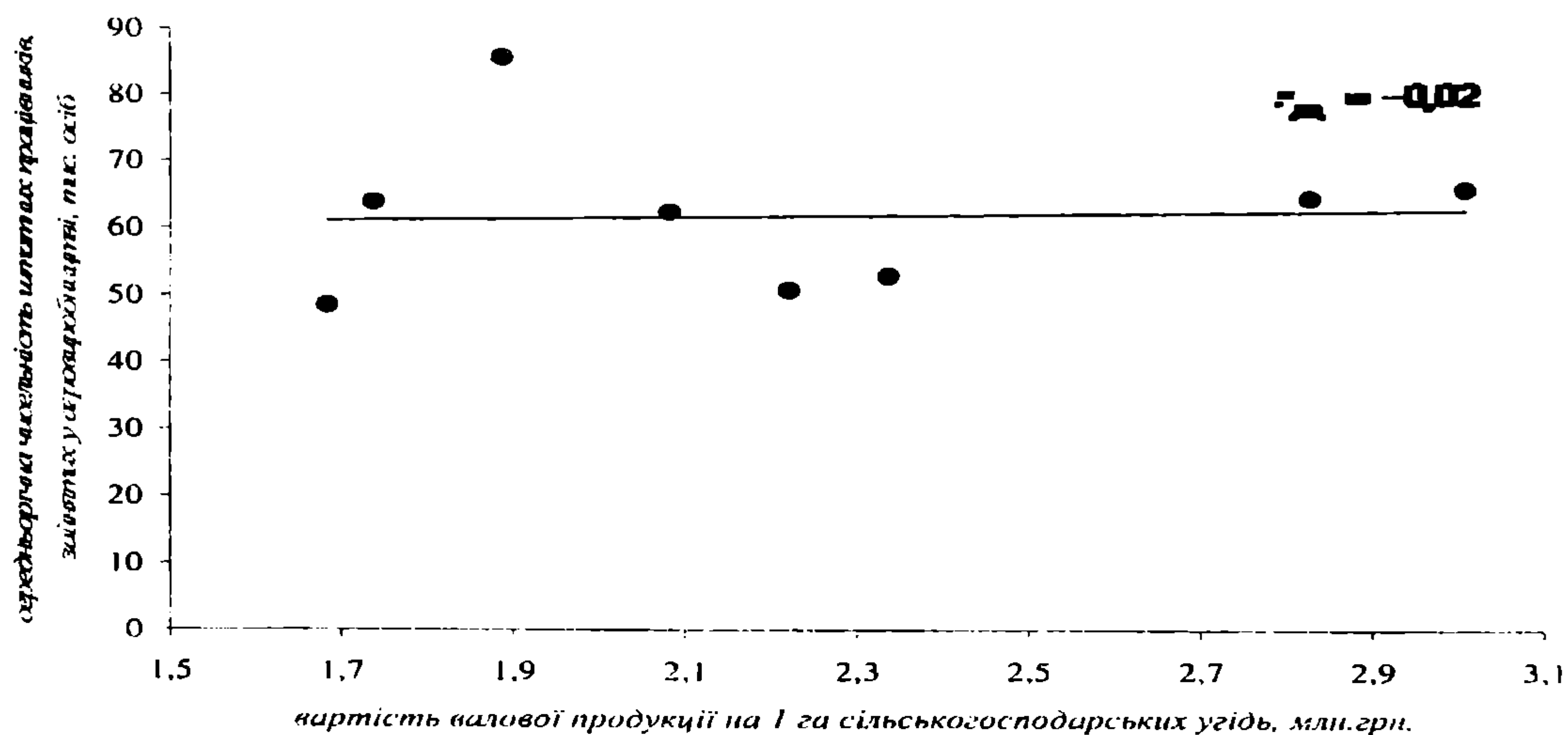
Таблиця 2.4

Розкладання загальної варіації результативного показника (зайнятості в сільському господарстві) на фактори

Фактор	r_{yx_i}	β_i	Коефіцієнт	Відсоток
Вартість валової продукції на одиницю площі	-0,02	0,05	0,001	0,1
Рентабельність сільськогосподарських підприємств	0,08	0,39	0,031	3,1

Проведені розрахунки свідчать, що чисельність штатних працівників сільськогосподарських підприємств не знаходиться в тісному зв'язку з таким показником ефективності, як вартість валової продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь ($r_{yx_1} = -0,02$).

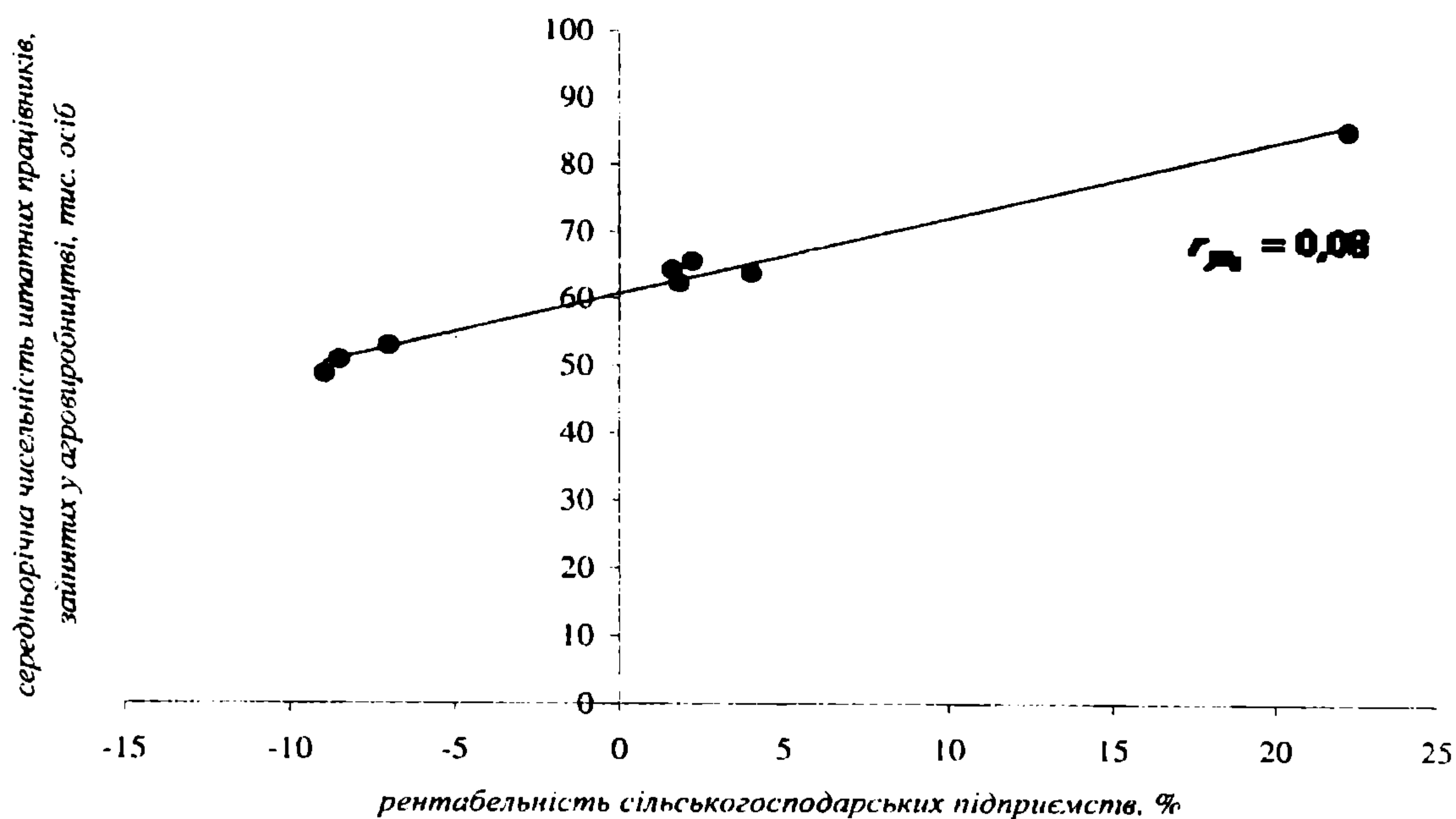
Залежність обсягів виробництва валової продукції в сільському господарстві на 1 га від рівня зайнятості в сільській місцевості представлена графічно на рис. 2.19.



Джерело: власні розрахунки на основі даних Головного управління статистики в Сумській області

Рис. 2.19. Взаємозв'язок зміни вартості сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь та зайнятістю в аграрному секторі Сумської області (2000-2007 рр.)

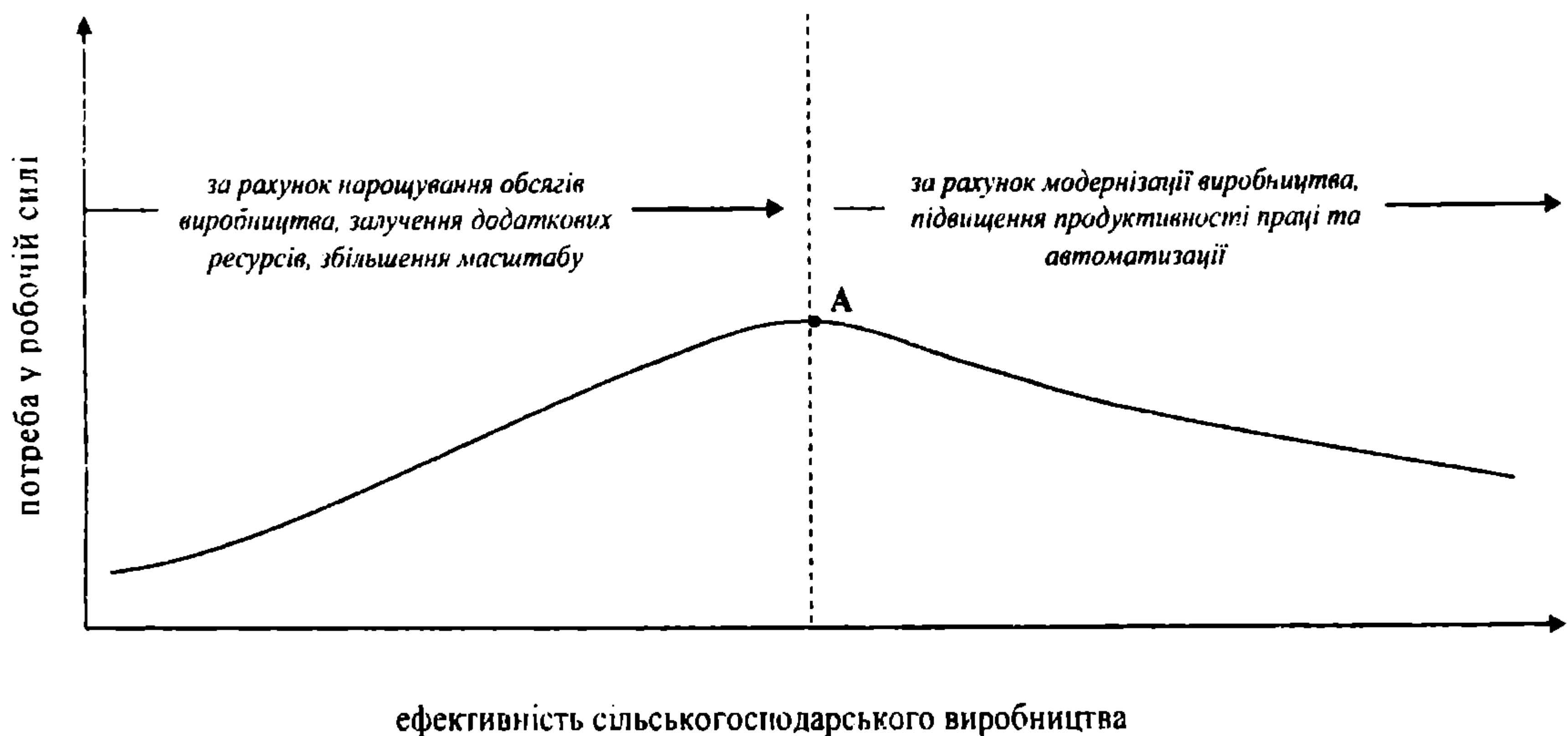
Розглянемо характеристики зв'язку між чисельністю працівників сільського господарства та рентабельністю агровиробництва. Згідно проведених розрахунків, тіснота зв'язку між даними ознаками є низькою ($r_{yx_2} = 0,08$), при цьому даний зв'язок є прямим ($a_2 = 1,17$) (рис. 2.20).



Джерело: власні розрахунки на основі даних Головного управління статистики в Сумській області

Рис. 2.20. Взаємозв'язок рентабельності агропідприємств та зайнятості в аграрному секторі Сумської області (2000-2007 рр.)

Дані результати спростовують наше твердження щодо впливу ефективності сільськогосподарського виробництва на зайнятість в аграрному секторі. Однак, на нашу думку, отримані результати пояснюються тим, що зростання ефективності сільськогосподарського виробництва в Сумській області відбувається досить низькими темпами. Модернізація сільського господарства ще не досягла такого рівня, при якому внаслідок підвищення продуктивності праці та автоматизації виробничого процесу можливе зменшення кількості необхідної робочої сили (рис. 2.21).



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 2.21. Динаміка попиту на робочу силу із зростанням ефективності сільськогосподарського виробництва

Таким чином, ефективність сільськогосподарського виробництва в Україні знаходиться на досить низькому рівні. Вона є значно нижчою порівняно з аналогічним показником в країнах ЄС. Так, врожайність в Україні становить лише 20-70 відсотків урожайності в країнах ЄС (табл. 2.5). Більш того, врожайність в Україні є нижчою порівняно з показниками нових країн-членів ЄС (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) [61].

На основі результатів проведеного аналізу можна зробити висновок, що збільшення кількості прибуткових сільськогосподарських підприємств та нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в Україні, на жаль, мало пов'язані з підвищенням реальної ефективності сільськогосподарського виробництва.

Саме тому, на нашу думку, скорочення зайнятості в сільських регіонах України (зокрема і в Сумській області) пов'язане не стільки з інтенсифікацією та модернізацією виробництва, скільки з неконкурентною заробітною платою, віковою структурою робочої сили, відсутністю мотивації тощо.

Урожайність в Україні порівняно з країнами ЄС [61]

Культура	Врожайність в Україні порівняно з 15 країнами ЄС (ЄС-15=100 %)*	Місце України порівняно з новими країнами ЄС ** (1 – найкращий, 5 – найгірший)
Ячмінь	49	5
Зернові	45	5
Виноград	61	4
Кукурудза	40	5
Картопля	31	5
Цукровий буряк	33	5
Соняшник	67	5
Помідори	19	5
Пшениця	46	5

* середнє значення врожайності в ЄС-15

** включають Угорщину, Польщу, Чеську Республіку, Словаччина

Дане припущення також підтверджується відсутністю попиту на кваліфіковану робочу силу в сільських регіонах. Так, згідно дослідження FAO потреба у некваліфікованій робочій силі перевищує потребу в кваліфікованих працівниках як для агропідприємств, так і для фермерських господарств (хоча деякі агропідприємства і визнають брак кваліфікованої робочої сили) [61]. На сучасному етапі в сільських регіонах України не спостерігається зміна структури зайнятості під впливом модернізації сільського господарства; це пояснюється тим, що з підвищенням ефективності сільськогосподарського виробництва зростає потреба в кваліфікованих працівниках.

Важливим фактором, який також обмежує можливості найму кваліфікованих працівників, є неконкурентоспроможна заробітна плата в сільському господарстві. Рівень заробітної плати в

аграрному секторі залишається найнижчим порівняно з іншими секторами економіки (рис. 2.22).

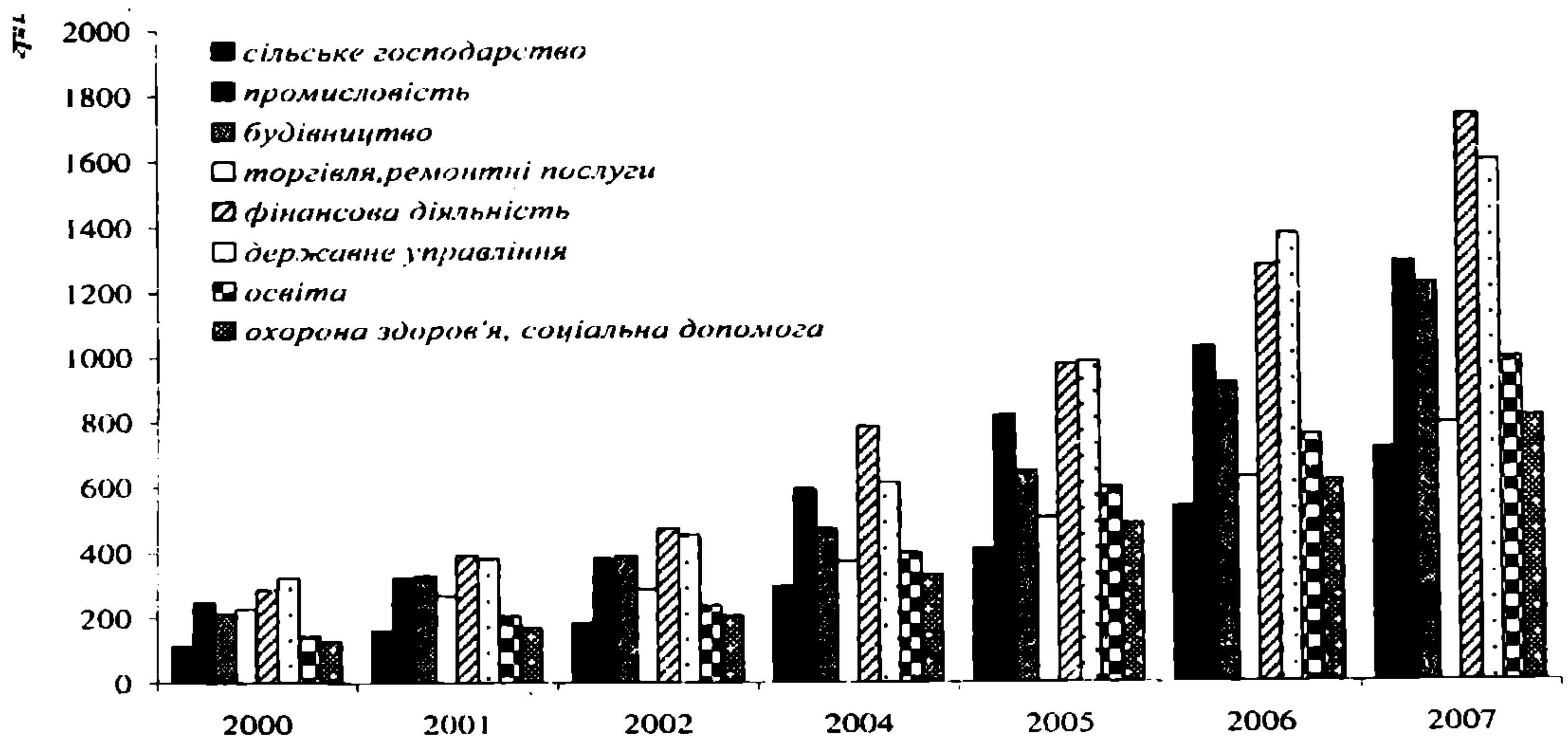


Рис. 2.22. Заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності (Сумська область) [97]

Найнижчий рівень оплати сільськогосподарської праці порівняно з іншими галузями економіки є результатом, насамперед, відмови держави від регулювання зарплати в умовах, коли різні виробництва входять у ринкові умови з далеко не однаковими стартовими можливостями. Внаслідок низької продуктивності праці в сільському господарстві стає необхідним спеціальне дотування оплати праці підприємств, які відновлюють і розвивають не вигідне виробництво. Передача повноважень щодо організації оплати праці підприємствам ще не усвідомлена їх керівниками і спеціалістами. Втрачена мотиваційна функція зарплати. Не можна далі відкладати реформування оплати в кожному господарстві, яке має бути проведене з урахуванням умов роботи в галузях і підрозділах та із застосуванням різноманітних методів стимулювання ефективної діяльності. Загальними принципами реформ мають стати забезпечення гідних заробітків з подоланням залишкового принципу формування фонду оплати, демократизація процесів нарахування оплати і преміювання, стабільність і спрощення умов оплати. Значна частина повноважень підприємства має бути делегована бригадам,

первинним колективам виробничих і обслуговуючих підрозділів [31].

Неконкурентна заробітна плата та вікова структура працівників частково пояснюють вивільнення робочої сили з сільськогосподарського сектора. Однак очевидно, що швидкі темпи зростання безробіття характерні не лише для аграрного сектора, а й для сільської економіки в цілому. На нашу думку, причиною зменшення зайнятості в сільських регіонах є залежність сільського населення від сільськогосподарського виробництва, а також відсутність альтернативних джерел зайнятості. Так, дослідження FAO (проведене у 2005 р.) показало, що досить незначна частка доходів сільського населення в Україні була отримана з несільськогосподарських джерел зайнятості [61]. З табл. 2.6 очевидно, що лише 13 відсотків доходу фермерів та 28 відсотків доходу найманих працівників були отримані в результаті несільськогосподарської зайнятості (сільські господарства у більшості країн, що розвиваються, як правило, отримують 30-35 відсотків свого сукупного доходу з несільськогосподарських джерел).

Таблиця 2.6

Структура сімейного грошового доходу сільського населення (2007 р.) [61]

	Фермери	Наймани працівники
Продаж сільськогосподарської продукції, %	87	31
Продаж послуг, %	2	2
Несільськогосподарський бізнес, дохід від власності, %	0	4
Заробітна плата, %	7	41
Соціальні трансферти, %	3	21
Допомога родичів, %	0	1
Продаж активів, %	1	0
Інше, %	0	0
Загальний дохід, %	100	100

У розвинених країнах несільськогосподарська діяльність, як правило, є додатковою складовою сільськогосподарського виробництва. Розвиток несільськогосподарської зайнятості є ключовим фактором забезпечення високого рівня життя в сільських регіонах. Наприклад, з 1999 р. по 2003 р. джерелом для 85-95 відсотків доходу середнього господарства США була несільськогосподарська діяльність [61, 161]. Брак можливостей для розвитку несільськогосподарської зайнятості в сільських регіонах є практично найбільшою перешкодою для підвищення доходів сільського населення. Агропідприємства та селянські фермерські господарства також, в основному, займаються сільськогосподарським виробництвом (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Диверсифікація між сільськогосподарською та несільськогосподарською діяльністю (відсоток господарств) [61]

	Агропідприємства	Селянські фермерські господарства
Лише сільськогосподарська діяльність	74	87
Лише несільськогосподарська діяльність	15	11
Два види несільськогосподарської діяльності	6	1
Більше двох видів несільськогосподарської діяльності	5	1

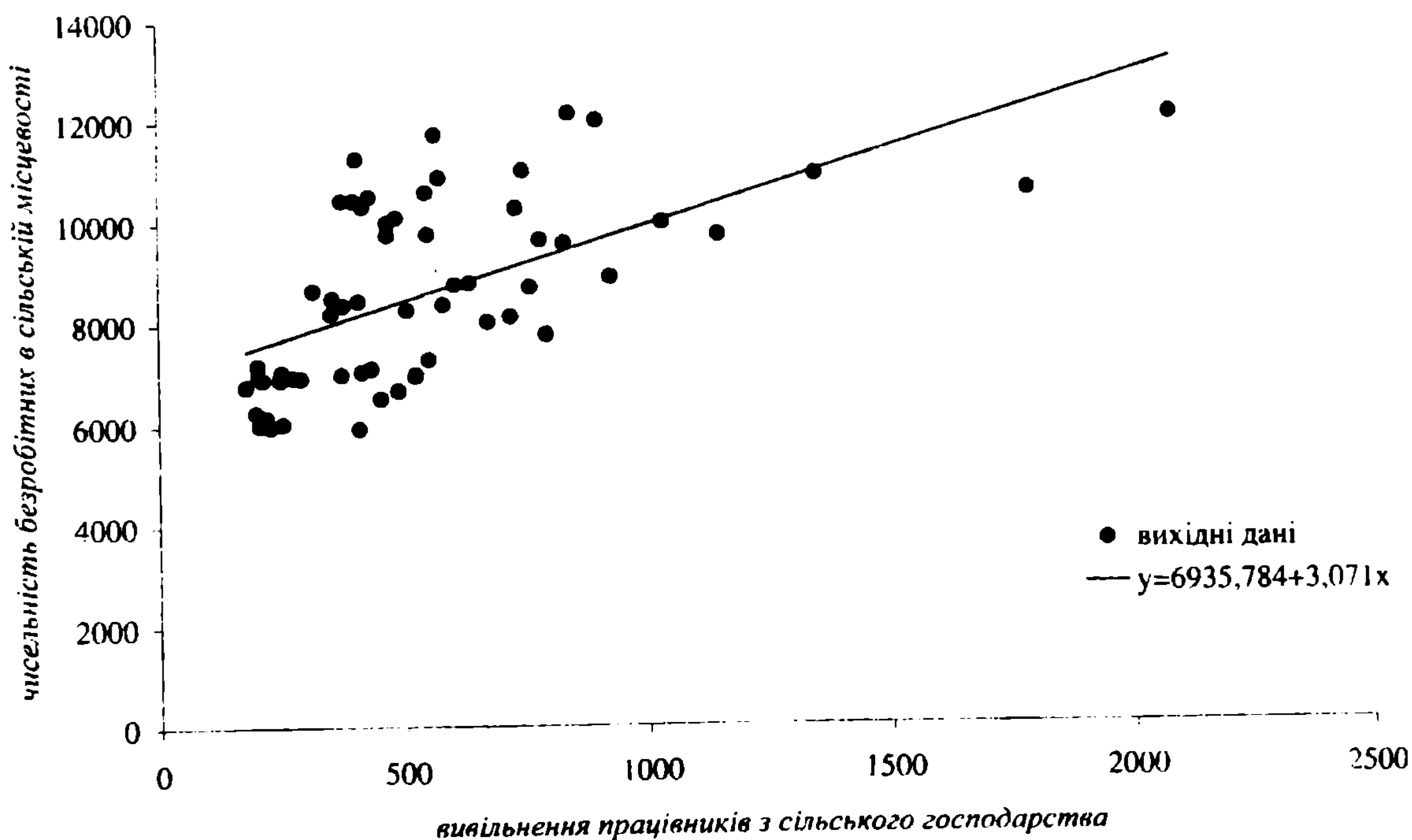
Таким чином, робоча сила, яка вивільняється з сільськогосподарського сектора, не може бути абсорбована іншими секторами сільської економіки, що сприяє зниженню економічної безпеки сільського населення та підвищенню ризиків. Дане припущення підтверджується результатами аналізу взаємозв'язку між вивільненням працівників з сільського господарства та збільшенням сільського безробіття.

Для того, щоб дослідити залежність між вказаними величинами, ми побудували просту кореляційну модель. Згідно проведених розрахунків (додаток Б), параметри рівняння регресії a_0 і a_1 становлять, відповідно, 6935,784 та 3,071. Оскільки коефіцієнт a_1 має додатне значення, то зв'язок між корелюючими ознаками є прямим (рис. 2.23). Рівняння регресії, що характеризує залежність, матиме наступний вигляд:

$$y_x = 6935,784 + 3,071x$$

Коефіцієнт кореляції ($r = 0,605$) свідчить, що зв'язок між аналізованими величинами є середнім.

Оскільки кількісні показники були визначені за вибірковими даними, то ми встановили їх відповідність показникам зв'язку у генеральній сукупності. Для цього ми статистично оцінили коефіцієнти регресії та кореляції, тобто обчислили надійний інтервал випадкових коливань показників зв'язку у генеральній сукупності.



Джерело: власні розрахунки на основі даних Головного управління статистики в Сумській області

Рис. 2.23. Взаємозв'язок вивільнення робочої сили з аграрного сектора та зростання сільського безробіття

Використовуючи параметри рівняння регресії та дані розрахунків (додаток В), ми визначили суму залишкової дисперсії:

$$\sigma_{\text{зал.}}^2 = \frac{\sum y^2 - a_0 \sum y - a_1 \sum xy}{n} = \frac{4670847679 - 6935,784 \cdot 518137 - 3,017 \cdot 310248631}{60} = 2075680,597 \quad (16)$$

Ми скорегували залишкову дисперсію на втрату ступенів свободи варіації:

$$S^2 = \sigma_{\text{зал.}}^2 \cdot \frac{n}{n - K} = 2075680,597 \cdot \frac{60}{60 - 2} = 2147255,79 \quad (17)$$

де $\sigma_{\text{зал.}}^2$ – залишкова дисперсія;

n – чисельність вибірки;

K – кількість параметрів рівняння регресії (при парній лінійній залежності $K=2$).

Сума квадратів відхилень незалежної змінної:

$$W = \sum (x - \bar{x})^2 = \sum x^2 - n\bar{x}^2 = 26011872 - 60 \cdot 553,6^2 = 7623494,4 \quad (18)$$

Середня помилка коефіцієнта регресії:

$$m = \sqrt{\frac{S^2}{W}} = \sqrt{\frac{2147255,79}{7623494,4}} = 0,531 \quad (19)$$

Фактичне значення нормованого відхилення t :

$$t_{\phi} = \frac{a_1}{m} = \frac{3,071}{0,531} = 5,786 \quad (20)$$

Вірогідність вибіркового коефіцієнта регресії, тобто вірогідність існування зв'язку між вивільненням робочої сили з сільськогосподарського сектора та зростанням безробіття в сільських регіонах, є можливим за умови, якщо $t_{\phi} > t_m$ (t_m – значення критерію Стюдента при встановлених рівнях істотності та відповідній кількості ступенів варіації).

Якщо ж $t_{\phi} < t_m$, то приймається нульова гіпотеза (згідно якої зв'язок між досліджуваними показниками відсутній) та робиться висновок про те, що значення вибіркового коефіцієнта регресії не є істотним, випадковим. Значення критерію Стюдента при рівнях істотності 0,05 та восьми ступенях свободи варіації ($n-K = 10-2$)

дорівнює 2,307. Оскільки $t_{\phi} > t_{0,05}$ ($5,789 > 2,307$), то слід відмовитися від нульової гіпотези про те, що зв'язок між вивільненням робочої сили з сільськогосподарського сектора та зростанням безробіття в сільських регіонах у генеральній сукупності ($a_i = 0$) відсутній. Вибірковий коефіцієнт регресії ($a_i = 3,071$) є істотним.

Гранична помилка вибіркового коефіцієнта регресії дорівнює:

$$\Delta = tm = 2,307 \cdot 0,531 = 1,224 \quad (21)$$

У результаті ми отримали такий інтервал, в якому із встановленим рівнем істотності коефіцієнт регресії знаходиться у генеральній сукупності $A = a_1 \pm \Delta = 3,071 \pm 1,224$, або $1,846 \leq a_1 \leq 4,295$. Значення коефіцієнта регресії a_1 , що характеризує зв'язок між вивільненням робочої сили з сільськогосподарського сектора та зростанням безробіття в сільських регіонах, знаходиться в межах від 1,846 до 4,295.

Таким чином, скорочення зайнятості в аграрному секторі має істотний вплив на підвищення загального рівня безробіття в сільських регіонах. Можна зробити висновок про те, що робоча сила, яка вивільняється із сфери сільського господарства, не абсорбується іншими галузями сільської економіки. Темпи вивільнення надлишкової робочої сили майже пропорційні темпам зростання безробіття в сільських регіонах.

Більш того, сезонні коливання на ринку праці в сільській місцевості свідчать про те, що основним джерелом зайнятості в сільській місцевості залишається аграрний сектор та пов'язана з ним діяльність.

Про відсутність альтернативних джерел зайнятості в сільських регіонах свідчить також і досить низький рівень працевлаштування. У 2007 р. рівень працевлаштування безробітних в сільській місцевості становив лише 22,7 відсотка, що майже вдвічі нижче за рівень працевлаштування в містах (46,5 відсотка).

Диверсифікація економічної активності в сільській місцевості виступає основною передумовою успішної модернізації аграрного сектора, оскільки підвищення конкурентоспроможності агровиробництва є неможливим без розвитку інших видів

економічної активності в сільській місцевості. По мірі інтеграції вітчизняного сільського господарства у глобальне економічне середовище зменшуватиметься не лише потреба у працівниках, а й потенціал даного сектора у плані створення та підтримки усталеного середовища проживання в сільській місцевості з відповідною інфраструктурою.

У перспективі без створення нових робочих місць модернізація сільського господарства чинитиме тиск не лише на сільські території, а й на міста, погіршуючи соціальну ситуацію. Крім того, з огляду на доцільність зменшення особистих і суспільних витрат, пов'язаних з переміщенням, бажано, щоб якомога більша кількість цих робочих місць розміщувалися в сільській місцевості. Згідно Х. Бердега [130], несільськогосподарська зайнятість може частково вирішити найголовніші проблеми сільських територій. По-перше, несільськогосподарська зайнятість є складовою стратегії отримання стабільного заробітку для сільського населення. Це важливо для сільської місцевості та агровиробництва, оскільки одне з найбільш складних перетворень, перед яким стоїть сільське господарство України, полягає у необхідності зменшення прихованого безробіття та переходу до кращого управління та ефективнішого використання капіталу та трудових ресурсів [152].

Несільськогосподарська зайнятість сприяє урбанізації сільських територій. Сільські території України традиційно асоціюються з низьким рівнем економічного розвитку та відсталістю. Несільськогосподарська зайнятість може запропонувати альтернативи для розвитку робочої сили або професійного розвитку. Розвиток торгівлі, транспортних мереж, сфери послуг, орієнтованих на виробничі та споживчі потреби, підвищення рівня соціального забезпечення покращують зв'язки між містами та сільськими регіонами. Таким чином, розвиток несільськогосподарської зайнятості не лише надає жителям сільських територій кращі економічні можливості, а й зменшує розрив у якості життя між селом та містом [130].

Створення нових робочих місць з нормальними умовами праці, будівництво житла та об'єктів соціально-культурного і

побутового призначення при наявності реальних джерел фінансування будівельно-монтажних робіт сприяють стабілізації трудових колективів і закріпленню молоді на селі [29, 103]. При цьому не слід забувати і про диверсифікацію самого сільського господарства, що підвищить його глобальну конкурентоспроможність, одночасно формуючи базис для усталеного зростання сільської економіки [38].

Сучасне ефективне сільське господарство інтенсивно використовує фактори виробництва, послуги та комерційні зв'язки. Для успішної трансформації сільського господарства необхідно покращити взаємодію з системами постачання факторів виробництва, переробкою сільськогосподарської продукції та системами її розповсюдження. Сучасне сільське господарство вимагає тісної взаємодії з агропромисловим комплексом для забезпечення відповідності вимогам щодо стандартів якості та безпеки, які існують на світових ринках. Аграрний сектор також потребує доступу до управлінських, адміністративних і дорадчих послуг [152]. Зростає роль диверсифікації як у вторинному (переробка, агропромисловість тощо), так і в третинному секторах (технічні, комерційні і транспортні послуги).

Одним із ефективних шляхів підвищення рівня зайнятості сільського населення також є поглиблення агропромислової інтеграції, коли сферою використання праці звільнених працівників стають допоміжні і підсобні цехи, переробні та промислові виробництва, що створюються безпосередньо в селі [103]. Вони можуть функціонувати як у складі вже існуючих організаційно-господарських структур, так і як самостійні кооперативи та малі підприємства [29, 103].

Очевидні вигоди від розширення несільськогосподарської зайнятості (зокрема, у плані зменшення частки нерегулярної зайнятості і підвищення доходів) обумовлюють необхідність розробки і впровадження механізмів забезпечення її усталеного розвитку. Оскільки структура економічної активності в окремому регіоні визначатиметься специфічними локальними умовами, то розробка ефективної стратегії сільського розвитку є можливою за умови впровадження механізмів належного інформаційного

забезпечення учасників відповідних децентралізованих процесів. У той же час, децентралізація сільського розвитку не повинна загрожувати справедливому розподілу вигод від нього в рамках окремих регіонів і територіальних громад, з огляду на ризик домінування інтересів місцевої еліти над потребами решти населення. У цьому зв'язку основне завдання органів центральної влади вбачається у здійсненні моніторингу соціального впливу сільського розвитку з метою визначення напрямків можливого корегування відповідних стратегій. Інші види державного втручання можуть визначатися науково обґрунтованими видами економічної активності та інфраструктури сільської місцевості, здатними значно розширити сферу зайнятості. Державні інвестиції у відповідні проекти та інститути можуть бути критично важливими для забезпечення ефективного (у соціальному, економічному та екологічному аспектах) сільського розвитку [73]. Крім того, не слід недооцінювати значення неформального ринку праці, щонайменше у короткостроковій перспективі, оскільки він є своєрідним соціальним буфером при переході до диверсифікованої сільської економіки, особливо з огляду на неспроможність системи соціального забезпечення гарантувати мінімально необхідний рівень життя селянам.

Одним із дієвих факторів диверсифікації економічної діяльності в сільських регіонах є підприємництво. У розвинених країнах фермери та інші сільські жителі вважаються найбільш підприємливими особами [124]. Аналіз структури зайнятості в сільській місцевості України показує, що підприємці і самозайняті складають лише незначну частину всього сільського населення (табл. 2.8).

З точки зору підприємницького потенціалу сільські території (особливо ті, що розташовані на значній відстані від міст) стоять перед великою кількістю проблем. Обмежений місцевий попит (з огляду на низьку щільність населення) ускладнює досягнення економії від масштабу, впливаючи на параметри витрат і пропозиції. Відсутність доступу до ринків та інфраструктури (особливо фінансової), низький рівень людського і соціального капіталів, а також слабка підприємницька культура обмежують економічні

Структура сільського населення за видами зайнятості (2007 р.) [70]

Група населення	Відсотків до загальної кількості
Наймані працівники	26,44
Підприємці	0,16
Самозайняті	2,35
Робота в особистому підсобному господарстві	0,07
Незайняті (пенсіонери, школярі, студенти, безробітні, діти тощо)	70,96

можливості сільських домогосподарств, а тому селяни, які мають певний капітал (людський, матеріальний або соціальний), віддають перевагу працевлаштуванню і веденню бізнесу у містах.

Обмежені економічні можливості стають основною причиною того, що молоді люди (15-35 років) не зацікавлені працювати в сільському господарстві та в сільській місцевості (рис.2.24).

Таким чином, політика, що є ефективною для розвитку підприємництва у містах, необов'язково дасть ті ж позитивні результати поза урбанізованим середовищем. Створення сприятливого підприємницького клімату в сільській місцевості вимагає, перш за все, формування механізмів підвищення і реалізації підприємницького потенціалу певної території [40]. Розвиток підприємницького потенціалу в сільській місцевості України потребує застосування системних підходів з урахуванням конкретних соціально-економічних обставин у певному регіоні (структура доходів селян, рівень безробіття, демографічна ситуація тощо), для чого доцільно забезпечити певні фінансові і фіскальні стимули для сільських підприємців, оскільки проблематичність отримання кредитів через значні трансакційні витрати і ризики є однією з основних перешкод для розвитку сільського підприємництва. Все це зумовлює необхідність впровадження

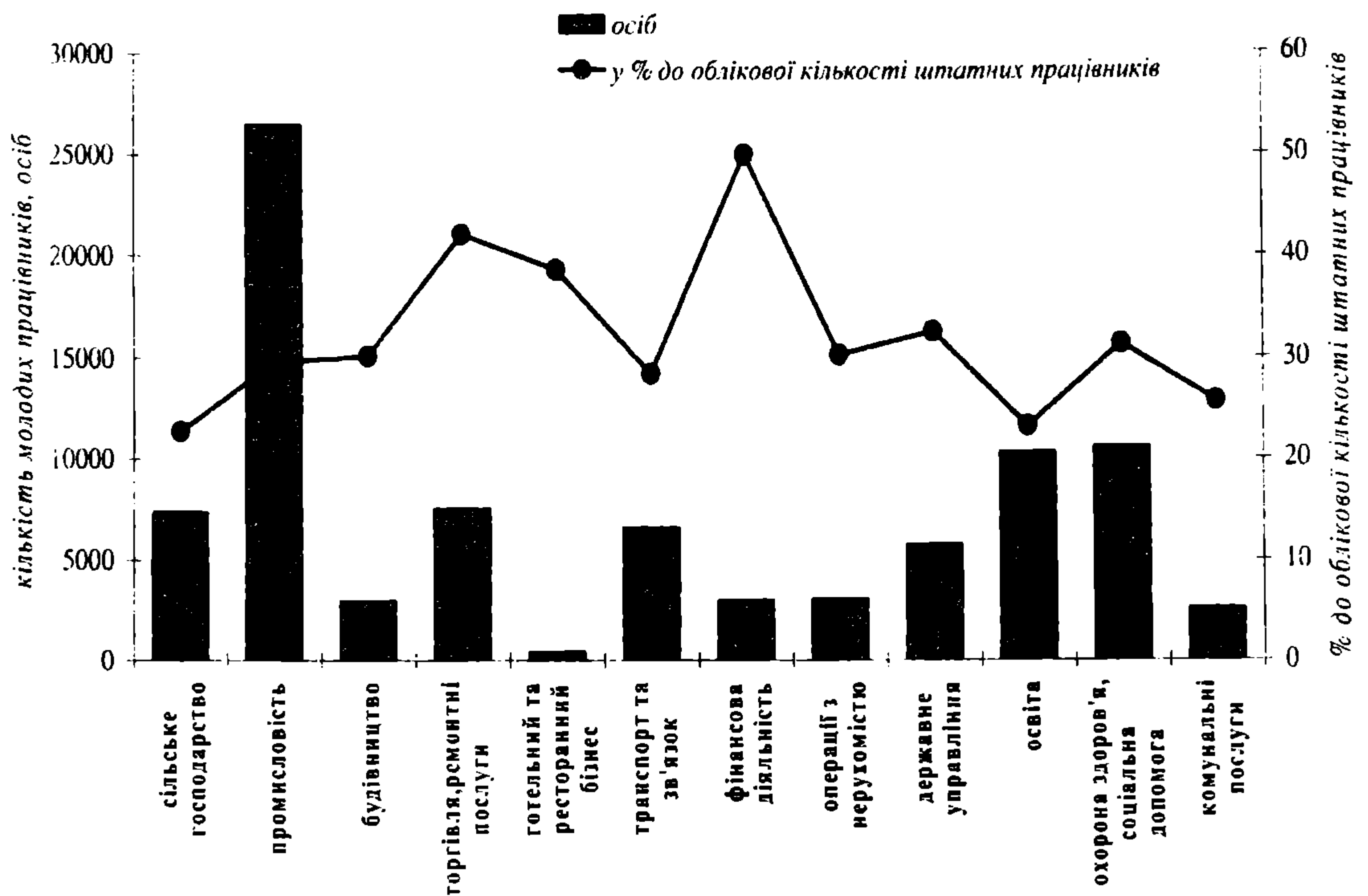


Рис. 2.24. Зайнятість молоді в основних сферах економіки Сумської області у 2007 р. [97]

простих і прозорих схем мікрокредитування, при цьому в якості застави доцільно використовувати елементи соціального капіталу.

Важлива роль у цих процесах має відводитися різноманітним фінансовим установам, які, на жаль, часто не бажають інвестувати в сільську економіку з огляду на значні трансакційні витрати і ризики. Взагалі, обмежений доступ селян до фінансових інститутів перетворився на основний бар'єр для успішного, інноваційно орієнтованого сільського розвитку. Саме тому, для покращання ситуації необхідно, перш за все, відійти від стандартного підходу до надання фінансових послуг сільським домогосподарствам, в рамках якого ігнорується їх попит на фінансові продукти, спрямовані на поліпшення споживання, отримання освіти і т.п., що з іншого боку можна розглядати як інвестиції в людський капітал. Крім того, ефективність політики сільського розвитку визначається ступенем соціальної мобілізації селян в рамках розширення сфери

несільськогосподарської зайнятості і диверсифікації відповідного соціально-економічного базису, що є неможливим без створення відповідного інституціонального та інфраструктурного середовища.

Усвідомлення критичного значення підприємницьких мереж (формальних і неформальних) для формування сприятливого підприємницького середовища висвітлює одну з основних проблем розвитку сільського підприємництва – відносно невелику кількість підприємців, нерозвиненість відповідної інфраструктури і культури. Незважаючи на очевидні соціально-економічні вигоди від таких мереж, їх підтримка є непростю – вони будуть успішними, якщо створюватимуться за ініціативою самих підприємців, а не в рамках державних програм [116]. І хоча це не означає, що державний сектор не може відігравати цінну роль у підтримці цих мереж, все ж основним їх рушієм мають виступати підприємці [165].

В Україні ще слід багато зробити для удосконалення політики зайнятості сільського населення. Основним механізмом вирішення відповідних проблем має стати комплексний підхід до проблем сільської зайнятості, що передбачає удосконалення нормативно-правової бази, розвиток інфраструктури, фінансово-кредитну та інвестиційну підтримку. Важливо також забезпечити позитивний зв'язок між рівнями сільської зайнятості і продуктивності агровиробництва, який є можливим, якщо зростання останньої супроводжується адаптацією селян до нових можливостей, зокрема у несільськогосподарському секторі. У контексті даного питання особливу увагу слід приділити несільськогосподарському підприємництву, для чого доцільно розробити суміжні програми розвитку переробних галузей, системи маркетингу агропродукції, підвищення конкурентоспроможності і розвитку експортного потенціалу, а також здійснювати моніторинг їх ефективності. Диверсифікації економічної активності в сільській місцевості також сприятиме розвиток зеленого туризму і народних промислів, для чого у розвинених країнах реалізуються відповідні програми.

Проведені дослідження спростовують твердження щодо впливу ефективності сільськогосподарського виробництва на зайнятість в аграрному секторі Сумської області. Отримані результати частково пояснюються тим, що зростання ефективності сільськогосподарського

виробництва в Сумській області відбувається досить низькими темпами.

Дане припущення також підтверджується відсутністю попиту на кваліфіковану робочу силу в сільських регіонах. Так, потреба у некваліфікованій робочій силі перевищує потребу в кваліфікованих працівниках як для агропідприємств, так і для фермерських господарств. На сучасному етапі в сільських регіонах України не спостерігається зміна структури зайнятості під впливом модернізації сільського господарства; це пояснюється тим, що з підвищенням ефективності сільськогосподарського виробництва зростає потреба в кваліфікованих працівниках.

Розвиток несільськогосподарської зайнятості не лише надає жителям сільських територій кращі економічні можливості, а й зменшує розрив у якості життя між селом та містом. Несільськогосподарська зайнятість може частково вирішити три найголовніші проблеми сільських територій. По-перше, несільськогосподарська зайнятість є складовою стратегії отримання стабільного заробітку для сільського населення. По-друге, несільськогосподарська зайнятість сприяє урбанізації сільських територій. По-третє, несільськогосподарська зайнятість може запропонувати альтернативи для розвитку робочої сили або професійного розвитку. Розвиток торгівлі, транспортних мереж, сфери послуг, орієнтованих на виробничі та споживчі потреби, підвищення рівня соціального забезпечення покращують зв'язки між містами та сільськими регіонами.

Одним із дієвих факторів диверсифікації економічної діяльності в сільських регіонах є підприємництво. У розвинених країнах фермери та інші сільські жителі вважаються найбільш підприємливими особами. Однак в сільській місцевості України підприємництво розвивається повільно. З точки зору підприємницького потенціалу сільські території (особливо ті, що розташовані на значній відстані від міст) стоять перед великою кількістю проблем. Процеси трансформації сільської економіки дещо відрізняються від аналогічних процесів у містах, оскільки сільські території характеризуються менш розвиненою інфраструктурою та обмеженим місцевим попитом. Крім того, підприємницька діяльність в селах характеризується низьким ступенем

диверсифікації: домінуюча кількість малих підприємств займається сільськогосподарською діяльністю і торгівлею, тоді як інші сфери сільської економіки майже не розвиваються.

2.3. Аналіз факторів, що впливають на коливання доходів сільського населення

Ринкова трансформація в Україні супроводжувалася значним зниженням доходів сільського населення [22]. За межею бідності опинилася більшість сільських домогосподарств, набуло поширення масове безробіття серед селян, які втратили свої робочі місця внаслідок банкрутства більшості підприємств АПК. Ці процеси підірвали трудовий потенціал сільського населення та сприяли виникненню проблем у сфері соціально-економічного розвитку. На думку П.М. Гарасима, проблему зменшення доходів сільського населення в умовах перехідної економіки неможливо вирішити, використовуючи економічні механізми, характерні як для планово-централізованої економіки, так і для розвиненої ринкової економіки [22]. Цю проблему можна вирішити лише за допомогою нетрадиційних підходів, розробивши стратегію забезпечення комплексного розвитку сільських територій, розширеного відтворення сільського життєвого середовища [19].

В умовах соціально-економічної кризи найбільш невідкладним завданням є забезпечення хоча б мінімального рівня доходів в сільських регіонах [22]. Таким мінімальним доходом слід вважати прожитковий мінімум, що має розраховуватися на основі норм споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг [22]. Саме при таких доходах сільських жителів можна розраховувати на їх залучення у ринкові процеси, пожвавлення агропродовольчого ринку та ринків промислових товарів, розвиток соціальної інфраструктури села, зростання інвестицій, відновлення інноваційного шляху розвитку АПК та всієї економіки, припинення потужного потоку трудової міграції [22].

У даному контексті важливо визначити фактори, які безпосередньо впливають на рівень грошових доходів сільського населення. Ми розробили багатофакторну регресійну модель, яка

описує взаємозв'язок грошових доходів сільського населення Сумської області та зміни ефективності сільськогосподарського виробництва, кваліфікаційно-освітнього рівня працівників та рівня заробітної плати в аграрному секторі Сумської області.

Взаємозв'язок між даними факторами відображається у наступній системі рівнянь:

$$\begin{cases} \sum y = na_0 + a_1 \sum x_1 + a_2 \sum x_2 + \dots + a_n \sum x_n \\ \sum yx_1 = a_0 \sum x_1 + a_1 \sum x_1^2 + a_2 \sum x_1x_2 + \dots + a_n \sum x_1x_n \\ \sum yx_2 = a_0 \sum x_2 + a_1 \sum x_1x_2 + a_2 \sum x_2^2 + \dots + a_n \sum x_2x_n \\ \dots \\ \sum yx_n = a_0 \sum x_n + a_1 \sum x_1x_n + a_2 \sum x_2x_n + \dots + a_n \sum x_n^2 \end{cases} \quad (22)$$

Дану систему рівнянь, яка описує взаємозв'язок, що містить три факторні ознаки, можна записати у матричній формі:

$$A = \begin{pmatrix} n & \sum x_1 & \sum x_2 & \sum x_3 \\ \sum x_1 & \sum x_1^2 & \sum x_1x_2 & \sum x_1x_3 \\ \sum x_2 & \sum x_1x_2 & \sum x_2^2 & \sum x_2x_3 \\ \sum x_3 & \sum x_1x_3 & \sum x_2x_3 & \sum x_3^2 \end{pmatrix}; \quad B = \begin{pmatrix} \sum y \\ \sum y \cdot x_1 \\ \sum y \cdot x_2 \\ \sum y \cdot x_3 \end{pmatrix}; \quad X = \begin{pmatrix} a_0 \\ a_1 \\ a_2 \\ a_3 \end{pmatrix} \quad (23)$$

де $A \cdot X = B$, відповідно $X = A^{-1} \cdot B$, де A, X та B – назви матриць для розрахунків.

Підставивши розрахункові дані в матрицю A , ми отримали, наступні розрахунки:

$$A = \begin{pmatrix} 9 & 2004 & 63,4 & 2719,2 \\ 2004 & 535412 & 13447,1 & 484496,6 \\ 63,4 & 13447,1 & 461,4 & 21357,19 \\ 2719,2 & 484496,6 & 21357,19 & 1174480,42 \end{pmatrix}; \quad B = \begin{pmatrix} 5412,7 \\ 972323,4 \\ 42641,5 \\ 2351267,18 \end{pmatrix}$$

Визначимо обернену матрицю A^{-1} :

$$A^{-1} = \begin{pmatrix} 26,08204 & 0,00228 & -5,12781 & 0,03191 \\ 0,00228 & 0,00002 & -0,00199 & 0,00002 \\ -5,12781 & -0,00199 & 1,11977 & -0,00766 \\ 0,03191 & 0,00002 & -0,00766 & 0,00005 \end{pmatrix}$$

Визначимо параметри рівняння множинної регресійної моделі:

$$X = \begin{pmatrix} a_0 \\ a_1 \\ a_2 \\ a_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 26,08204 & 0,00228 & -5,12781 & 0,03191 \\ 0,00228 & 0,00002 & -0,00199 & 0,00002 \\ -5,12781 & -0,00199 & 1,11977 & -0,00766 \\ 0,03191 & 0,00002 & -0,00766 & 0,00005 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 5412,7 \\ 972323,4 \\ 42641,5 \\ 2351267,18 \end{pmatrix} \quad (24)$$

Згідно проведених розрахунків, параметри рівняння регресії дорівнюватимуть: $a_0 = -215,38$; $a_1 = 0,22$; $a_2 = 25,86$; $a_3 = 1,94$. Відповідно, рівняння регресії, яке описує залежність між грошовими доходами сільського населення Сумської області та зміною ефективності сільськогосподарського виробництва, кваліфікаційно-освітнього рівня працівників та рівня заробітної плати в аграрному секторі матиме наступний вигляд:

$$y_x = -215,38 + 0,22 \cdot x_1 + 25,86 \cdot x_2 + 1,94 \cdot x_3$$

Для того, щоб проаналізувати ступінь впливу факторних ознак на рівень грошових доходів сільського населення, необхідно визначити тісноту даного зв'язку. Так, множинний коефіцієнт детермінації, що показує, яка частка варіації досліджуваного результативного показника зумовлена впливом факторів, включених у рівняння множинної регресії, дорівнює:

$$R^2 = \frac{\overline{y_x^2} - \bar{y}^2}{\overline{y^2} - \bar{y}^2} = \frac{523486,9 - 601,41^2}{525499,44 - 601,41^2} = 0,988 \quad (25)$$

Коефіцієнт детермінації становить 0,99, або 99 відсотків, тобто варіювання грошових доходів сільського населення практично повністю залежить від вказаних факторів (кількість прибуткових сільськогосподарських підприємств, освітній рівень працівників та рівень заробітної плати в аграрному секторі), і лише 0,1 відсотка коливання зумовлене іншими факторами. Про досить тісний зв'язок між досліджуваними показниками також свідчить коефіцієнт множинної кореляції (основний показник тісноти зв'язку при множинній кореляції), який у даній моделі є наближеним до 1:

$$R = \sqrt{\frac{\sigma_{обч.}^2}{\sigma_3^2}} = \sqrt{0,988} = 0,994 ; \quad R \Rightarrow 1 \quad (26)$$

Визначимо взаємозв'язок динаміки грошових доходів сільського населення та кожної з досліджуваних ознак. Для цього

розрахуємо парні коефіцієнти кореляції. У даній моделі вони дорівнюватимуть:

- між грошовими доходами сільського населення та кількістю прибуткових сільськогосподарських підприємств:

$$r_{yx_1} = \frac{\bar{x}_1 \bar{y} - \bar{x}_1 \cdot \bar{y}}{\sqrt{(\bar{x}_1^2 - \bar{x}_1^2)(\bar{y}^2 - \bar{y}^2)}} \quad (27)$$

$$r_{yx_1} = \frac{108035,93 - 222,67 \cdot 601,41}{\sqrt{(59490,22 - 222,67^2)(525499,44 - 601,41^2)}} = -0,642$$

- між грошовими доходами сільського населення та рівнем освіти працівників аграрного сектора:

$$r_{yx_2} = \frac{\bar{x}_2 \bar{y} - \bar{x}_2 \cdot \bar{y}}{\sqrt{(\bar{x}_2^2 - \bar{x}_2^2)(\bar{y}^2 - \bar{y}^2)}} \quad (28)$$

$$r_{yx_2} = \frac{4737,94 - 7,04 \cdot 601,41}{\sqrt{(51,27 - 7,04^2)(525499,44 - 601,41^2)}} = 0,967$$

- між грошовими доходами сільського населення та рівнем заробітної плати в аграрному секторі:

$$r_{yx_3} = \frac{\bar{x}_3 \bar{y} - \bar{x}_3 \cdot \bar{y}}{\sqrt{(\bar{x}_3^2 - \bar{x}_3^2)(\bar{y}^2 - \bar{y}^2)}} \quad (29)$$

$$r_{yx_3} = \frac{261251,91 - 302,13 \cdot 601,41}{\sqrt{(130497,82 - 302,13^2)(525499,44 - 601,41^2)}} = 0,993$$

Середня помилка вибіркового коефіцієнта множинної кореляції дорівнює:

$$m_R = \frac{1 - R^2}{\sqrt{n - m - 1}} = \frac{1 - 0,988}{\sqrt{9 - 3 - 1}} = 0,005 \quad (30)$$

n – кількість спостережень, m – кількість факторів.

Відповідно, фактичне значення t -критерію дорівнює:

$$t_\phi = \frac{R}{m_R} = \frac{0,994}{0,005} = 198,8 \quad (31)$$

Табличне значення t -критерію при рівні імовірності 0,05 і трьох ступенях свободи дорівнює 3,1825. Фактичне значення t значно перевищує табличне, а тому можна зробити висновок про

вірогідність коефіцієнта множинної кореляції. Розрахуємо коефіцієнти еластичності, які показують, на скільки відсотків змінюється результативна ознака при зміні факторної ознаки на один відсоток:

$$E_i = a_i \frac{\bar{x}_i}{\bar{y}} \quad (32)$$

де a_i – коефіцієнт регресії при i -му факторі;

\bar{x}_i – середнє значення i -того фактора;

\bar{y} – середнє значення результативної ознаки.

Розглянемо коефіцієнти еластичності для даної моделі:

- коефіцієнт еластичності між зміною кількості прибуткових сільськогосподарських підприємств та динамікою грошових доходів сільського населення:

$$E_1 = 0,2161 \frac{222,67}{601,41} = 0,08;$$

- коефіцієнт еластичності між зміною кількості кваліфікованих працівників в аграрному секторі та динамікою грошових доходів сільського населення:

$$E_2 = 25,86 \frac{7,04}{601,41} = 0,3;$$

- коефіцієнт еластичності між зміною обсягу середньомісячної заробітної плати в аграрному секторі та динамікою грошових доходів сільського населення:

$$E_3 = 1,94 \frac{302,13}{601,41} = 0,97.$$

Обчислені коефіцієнти показують, що при підвищенні частки кваліфікованих працівників та заробітної плати в аграрному секторі на один відсоток грошові доходи населення зростають, відповідно, на 0,3 та 0,97 відсотка, а при підвищенні на один відсоток кількості прибуткових сільськогосподарських підприємств грошові доходи населення зростають на 0,08 відсотка.

Іншим способом порівняння коефіцієнтів регресійної моделі є визначення β -коефіцієнтів, які показують, на скільки середніх квадратичних відхилень змінюється результативний показник при зміні відповідного фактора на одне значення середньоквадратичного відхилення:

$$\beta_i = a_i \frac{\sigma_{x_i}}{\sigma_y} \quad (33)$$

де a_i – коефіцієнт регресії при i -тому факторі;

σ_{x_i} – середнє квадратичне відхилення i -того фактора;

σ_y – середнє квадратичне відхилення результативної ознаки.

Для даної моделі середні квадратичні відхилення ознак дорівнюють:

- грошових доходів населення:

$$\sigma_y = \sqrt{\overline{y^2} - \bar{y}^2} = \sqrt{525499,44 - 601,41^2} = 404,73 \quad (34)$$

- кількості прибуткових агропідприємств:

$$\sigma_{x_1} = \sqrt{\overline{x_1^2} - \bar{x}_1^2} = \sqrt{59490,22 - 222,67^2} = 99,54 \quad (35)$$

- освітнього рівня працівників:

$$\sigma_{x_2} = \sqrt{\overline{x_2^2} - \bar{x}_2^2} = \sqrt{51,27 - 7,04^2} = 1,31 \quad (36)$$

- рівня заробітної плати:

$$\sigma_{x_3} = \sqrt{\overline{x_3^2} - \bar{x}_3^2} = \sqrt{130497,82 - 302,13^2} = 198,03 \quad (37)$$

Відповідно, β -коефіцієнти для даної моделі становлять:

- між рівнем грошових доходів та кількістю прибуткових сільськогосподарських підприємств: $\beta_1 = \frac{0,2161 \cdot 99,54}{404,73} = 0,05$;

- між рівнем грошових доходів та кількістю кваліфікованих працівників в аграрній сфері: $\beta_2 = \frac{25,86 \cdot 1,31}{404,73} = 0,08$;

- між рівнями грошових доходів та середньомісячної заробітної плати: $\beta_3 = \frac{1,94 \cdot 198,03}{404,73} = 0,95$.

Обчислені β -коефіцієнти показують, що при підвищенні рентабельності агропідприємств у розрахунку на одне середньоквадратичне відхилення грошові доходи населення зменшуються на 0,05 середньоквадратичного відхилення, а при відповідному підвищенні освітнього рівня працівників аграрної сфери та середньомісячної заробітної плати грошові доходи зростають відповідно на 0,08 та 0,95 середньоквадратичного відхилення.

Розкладання загальної варіації грошових доходів сільського населення на фактори свідчить, що найбільший вплив на динаміку грошових доходів сільського населення має середньорічна заробітна плата (94 відсотки). Рівень грошових доходів практично не залежить від кількості прибуткових сільськогосподарських агропідприємств (3,21 відсотка) та освітньо-кваліфікаційного рівня робочої сили (7,74 відсотка) (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Розкладання загальної варіації результативного показника (грошових доходів сільського населення) на фактори

Фактор	r_{yx_i}	β_i	Коефіцієнт	Відсоток
Кількість прибуткових сільськогосподарських підприємств	-0,642	0,05	0,0321	3,21
Частка штатних працівників в аграрному секторі, які мають вищу освіту	0,967	0,08	0,0774	7,74
Середньорічна заробітна плата	0,993	0,95	0,9434	94,34

Результати моделі свідчать, що грошові доходи сільського населення перебувають у тісному зв'язку з рівнем заробітної плати в аграрному секторі ($r_{yx_3} = 0,99$) (рис. 2.25).

Тісний взаємозв'язок рівня грошових доходів і заробітної плати в сільському господарстві пояснюється тим, що заробітна плата в сільській місцевості є основним джерелом доходів. Протягом останніх років оплата праці та пенсійне забезпечення мають найбільшу питому вагу в структурі грошових доходів сільського населення.

Наявність тісного зв'язку між грошовими доходами та заробітною платою в сільському господарстві також вказує на те, що зайнятість населення в сільській місцевості не є диверсифікованою, а тому більшість сільських жителів залежать від сільськогосподарського виробництва. Проведені розрахунки також

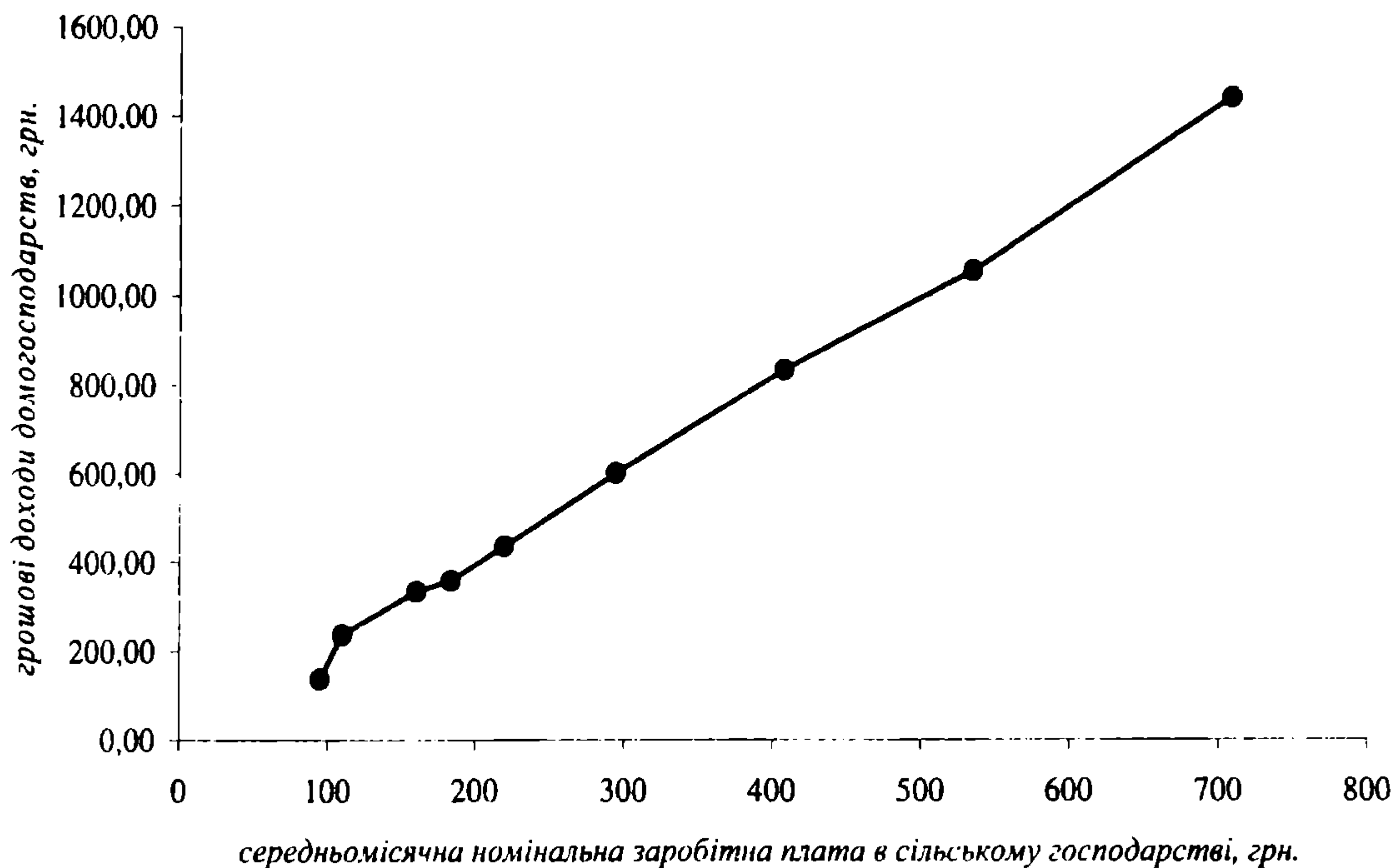
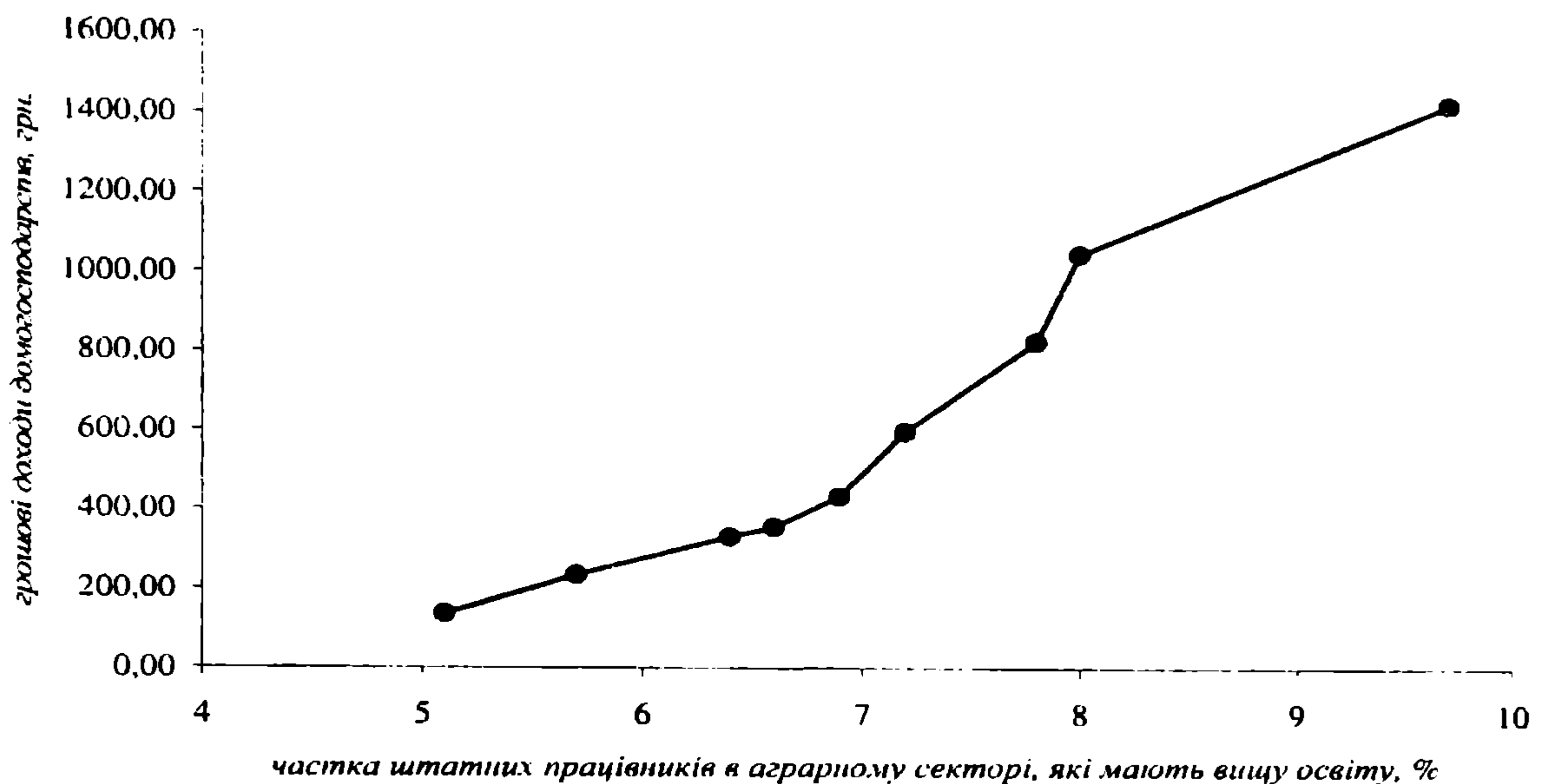


Рис. 2.25. Взаємозв'язок зміни грошових доходів сільського населення та заробітної плати в аграрному секторі Сумської області (2000-2007 рр.) [97]

довели існування зв'язку грошових доходів сільського населення з рівнем кваліфікації робочої сили в аграрному секторі ($r_{yx_2} = 0,97$) (рис. 2.26).

Таким чином, критичного значення набуває підвищення рівня розвитку людського капіталу в сільських регіонах. На жаль, кваліфікація основної маси трудових ресурсів більшості сільських регіонів України не відповідає перспективним можливостям соціально-економічного зростання, оскільки їх підготовка здійснювалася ще в умовах планової економіки.

Вітчизняні підприємства часто неохоче інвестують у набуття знань своїми працівниками, оскільки в них немає гарантій, що ці працівники не залишать їх. Ці питання стосуються сфери трудових відносин і гарантій повернення інвестицій в людський капітал.



Джерело: власні розрахунки на основі даних Головного управління статистики в Сумській області

Рис. 2.26. Взаємозв'язок зміни грошових доходів сільського населення та освітньо-кваліфікаційного рівня робочої сили в аграрному секторі Сумської області (2000-2007 рр.)

Тільки деякі підприємства (успішно функціонуючі, з іноземними інвестиціями) дотримуються виконання цього етапу кадрового менеджменту. Там навчання та підвищення кваліфікації здійснюється відповідно перед початком вступу на посаду, а також відповідно до зміни умов внутрішнього та зовнішнього середовища (нові культури, інноваційні технології, засоби захисту рослин, добрива, технічні засоби тощо). Служби з управління персоналом вивчають потенційні здібності працівників та спрямовані на забезпечення умов отримання повної віддачі та реалізації потенціалу.

Якщо працівник виявляється нездатним до сприйняття та використання нових знань або його потенційні можливості є виснаженими, перед ним формується загроза звільнення, і його таке підприємство просто «виплює». Втім переважна частина існуючих сільськогосподарських підприємств взагалі не спрямовує ніяких організаційно-економічних заходів на розвиток знань, професійних

навичок, оздоровлення та виховання кадрів. За нашими дослідженнями, в 2007 р. тільки 0,5% чисельності працівників сільського господарства підвищили свою кваліфікацію (в промисловості – 15,2%, а в цілому по народному господарству – 9,6%); разом з тим в 2002 р. таких працівників було відповідно: 1,3%, 14,9% та 8,9%. Такий стан речей відбивається на рівні конкурентоспроможності робочої сили в сільському господарстві та, загалом, шляхом деградації людського капіталу знижує національну безпеку країни.

В українських умовах розвитку економіки і досі превалює ставлення до людських ресурсів як до чинника, що не є визначальним для успіху підприємства. Домінує підхід до працівників у дусі механістичної теорії – як до легко замінних запчастин машини, якою є організація. Більшість керівників проголошують традиційне «кадри вирішують все», однак існуюча практика управління персоналом відображає реальне ставлення до людського ресурсу. Характер вирішення цієї проблеми, на наш погляд, має два аспекти. По-перше, очевидною є роль спільних цінностей і нормативів, коли розвиток людського капіталу забезпечується різноманітними професійними органами, регіональними торговельними палатами або іншими агенціями [51]. По-друге, базисом трудових відносин мають стати прозорість і чесність, що буде гарантом порозуміння між працівником і роботодавцем у плані інвестицій [54].

Слід приділяти належну увагу програмам перепідготовки з метою приведення якості робочої сили у відповідність з новими бізнес-потребами, відводячи велике значення розвитку системи навчання протягом всього життя в рамках регіональних стратегій освіти. Використовуючи різноманітні освітні і кваліфікаційні програми, можна зменшити безробіття, збільшити обсяги виробництва і доходи домогосподарств у відносно короткостроковому періоді. У зв'язку з цим виникає потреба у фундаментальних змінах у підходах до регулювання ринку робочої сили. З огляду на це, доцільно, насамперед, на загальнодержавному рівні оптимізувати організацію роботи Державних центрів зайнятості шляхом поступового наближення (як фізичного, так і

економічно-правового) пунктів реєстрації безробітного населення до селян.

Очевидно, що якість людського капіталу перетворюється на основний фактор повноцінної участі сільських територій у процесах глобалізації торгівлі, фінансових та інвестиційних потоків [43]. У свою чергу, якість людського капіталу (який стає менш абстрактним, набуваючи конкретних форм) безпосередньо залежить від політики розвитку трудових ресурсів, у т.ч. і самозайнятих, для яких знання сучасних економічних принципів стає такою ж важливою передумовою успіху, як і належні освітньо-кваліфікаційні рівні для найманих працівників, з огляду на неминучу переорієнтацію ринку сільської праці на більш жорсткі виробничі, маркетингові і управлінські стандарти, із значним зменшенням можливостей для неосвічених, некваліфікованих працівників і підприємців [47]. Так, застосування високопродуктивних технологій в агровиробництві створює попит на працівників відповідної кваліфікації, одночасно збільшуючи їх реальні доходи [132]. Іншим аспектом є підвищення законодавчо встановленого рівня мінімальної заробітної плати, яке по-різному впливає на кваліфікованих і некваліфікованих працівників, роблячи останніх порівняно дорожчими для підприємств, що спричиняє заміщення «неякісного» людського капіталу більш продуктивним людським або іншим капіталом [139].

У даному контексті сучасна політика зайнятості повинна мати комплексний характер та орієнтуватися не лише на забезпечення інтересів громадян, які потребують соціального захисту при несприятливій кон'юнктурі ринку робочої сили, але й на підвищення потенціалу робочої сили (рис. 2.27).

Зростання доходів сільського населення та стабілізація ринку праці в сільській місцевості є можливими лише за умови посилення динамізму процесів пристосування робочої сили до мінливого попиту, гнучкої орієнтації на розвиток сільськогосподарської галузі та підвищенні її конкурентоспроможності в умовах ринку. Результати моделі також свідчать, що грошові доходи сільського населення слабо залежать від кількості прибуткових сільськогосподарських підприємств ($r_{yx_1} = -0,64$).

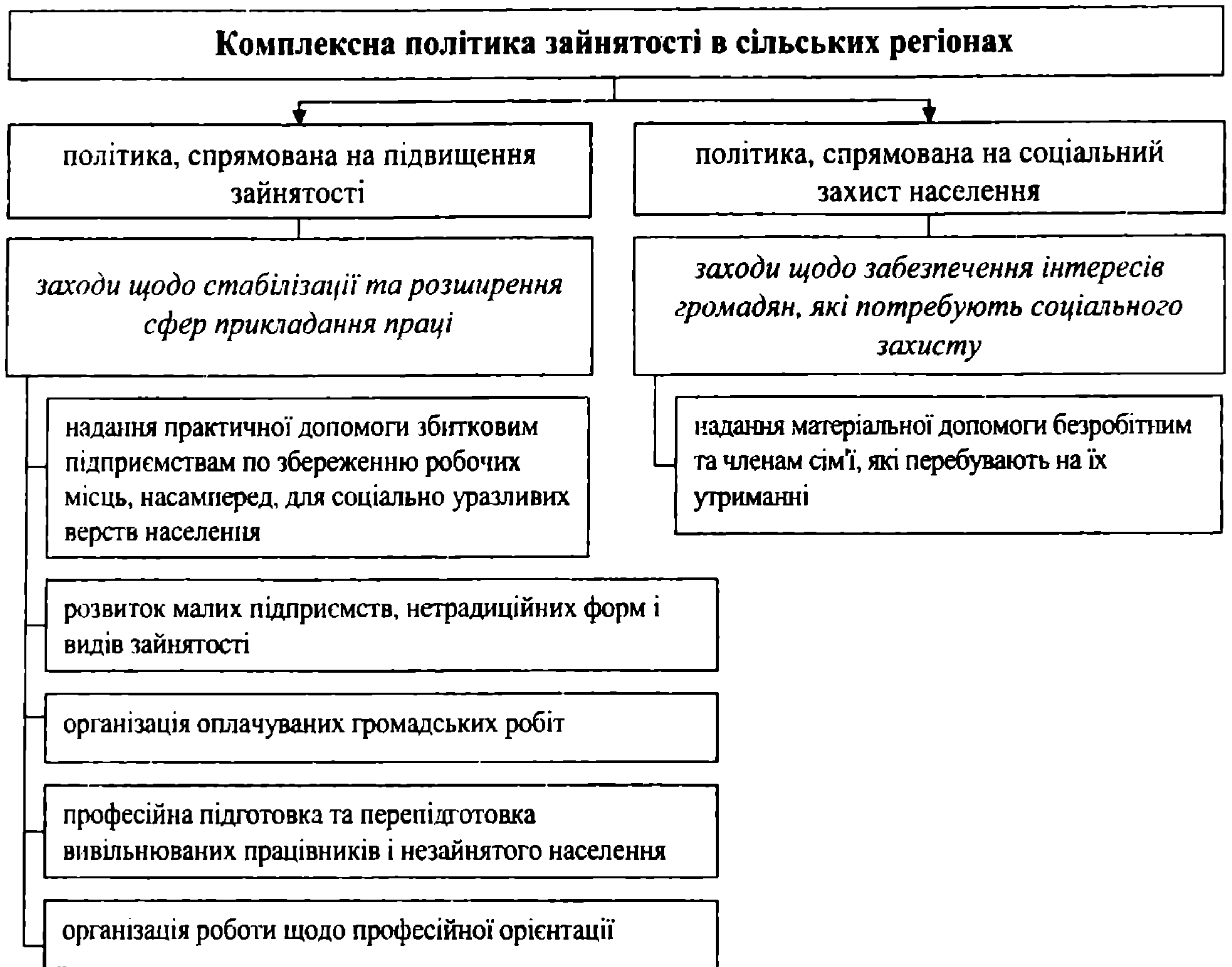


Рис. 2.27. Напрями комплексної політики зайнятості в сільських регіонах [29]

Очевидно, що згідно результатів моделі, вплив ефективності сільськогосподарського виробництва на збільшення доходів сільського населення є незначним, що підтверджує наше твердження про необхідність комплексного розвитку сільських територій та пожвавлення ділової активності не лише в аграрному секторі, але і в інших секторах сільської економіки, зокрема у сфері послуг. Можливо, такий низький вплив ефективності сільськогосподарських підприємств на зміну доходів сільського населення пояснюється і досить низькою рентабельністю агровиробництва в Сумській області. Так, у 2007 р. Сумська область характеризувалась досить низькою рентабельністю сільськогосподарських підприємств серед регіонів України (2,2 відсотки). Тоді як регіони, які межують з

Сумською областю (Полтавська, Харківська, Чернігівська області) характеризуються досить високим рівнем рентабельності сільськогосподарського виробництва в порівнянні з іншими регіонами України (11,6; 12 та 10,9 відсотків відповідно) (рис. 2.28).

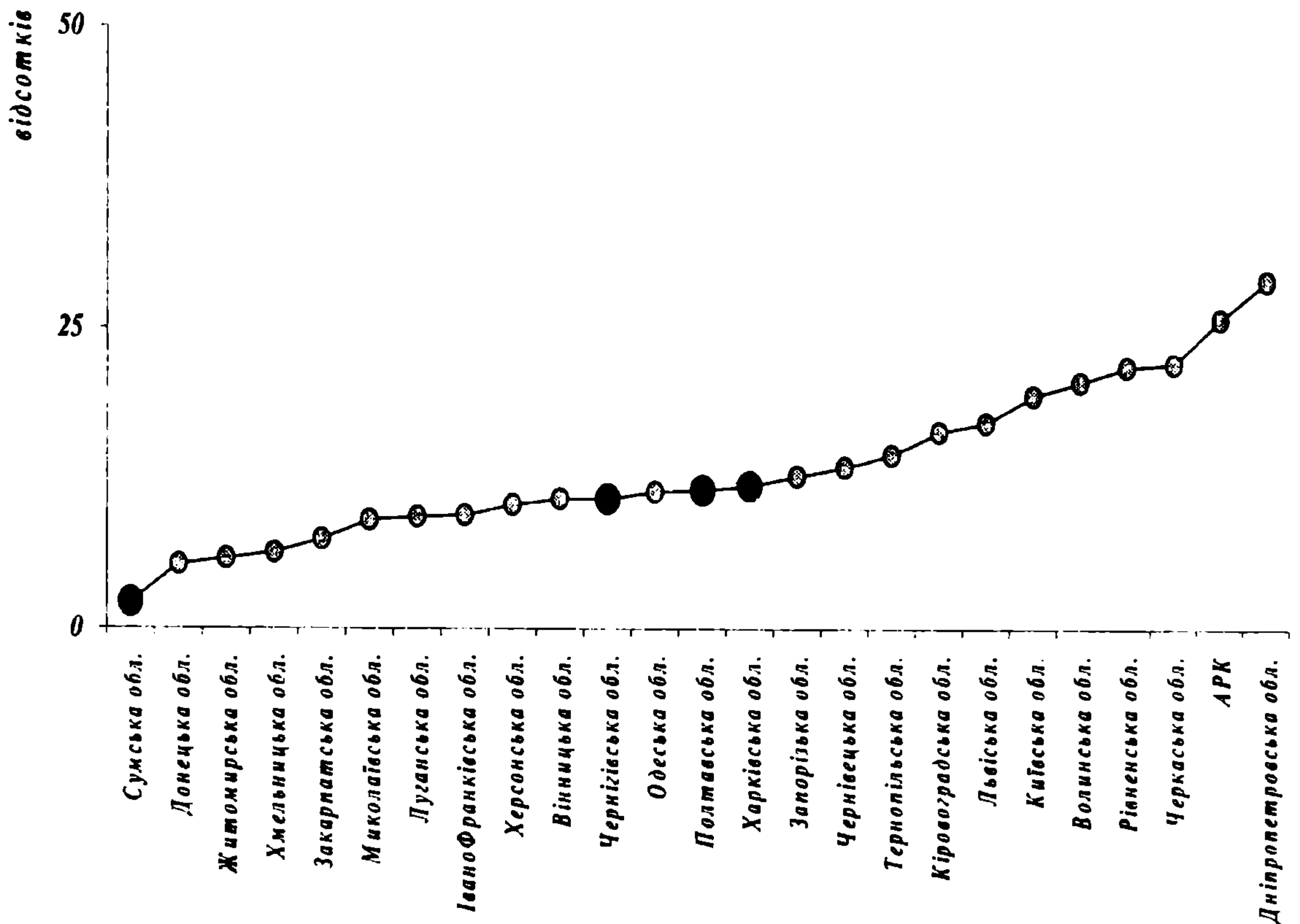


Рис. 2.28. Рентабельність сільськогосподарських підприємств за регіонами (2007 р.) [95]

Однак очевидно, що рівень доходів та якість життя населення сільської місцевості безпосередньо залежать від стану закладів культури та освіти, що відіграє важливу роль у формуванні та піднесенні інтелектуального рівня, а також професійно кваліфікаційних характеристик [8]. Х. Бердег, Т. Рердон і Г. Ескобар стверджують, що розвиток транспорту, торгівлі та інших послуг, орієнтованих на виробничі, споживчі і соціальні потреби, значно посилює зв'язки між містами і сільськими територіями, зменшуючи розрив між ними [130].

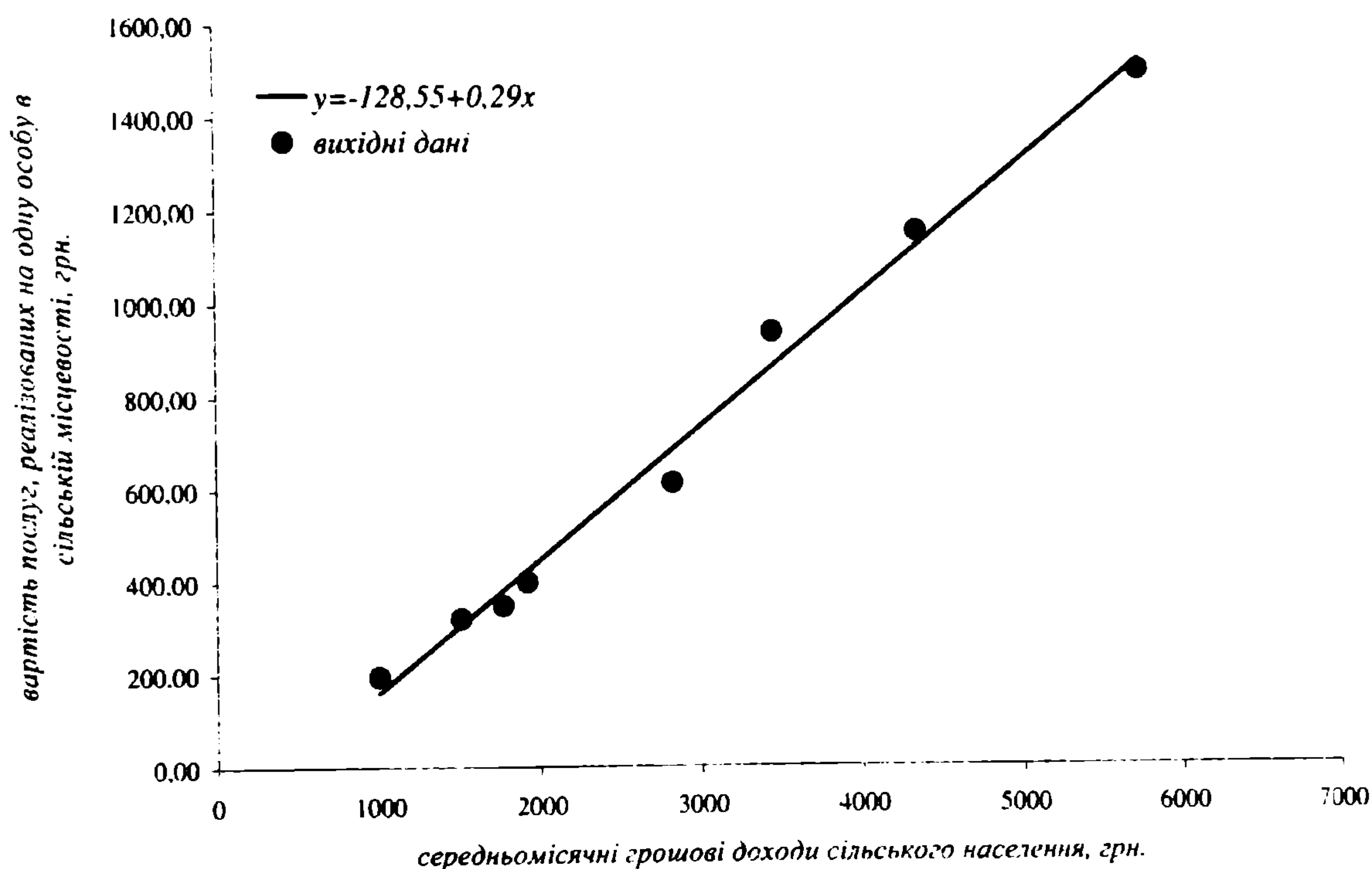
На сучасному етапі рівень послуг, які надаються сільському населенню, катастрофічно знизився. Погіршується стан надання освітніх послуг у селах, тоді як забезпечення доступу до освіти є базовим принципом у забезпеченні продовольчої безпеки, про що констатує у своїх документах ООН. Сучасна матеріально-технічна база сільських шкіл знаходиться в критичному стані [24]. У третини з них відсутні комунікації, які забезпечують водопостачання, водовідвід, обігрів тощо. Низький рівень комп'ютеризації сільських шкіл знижує доступність сільської учнівської молоді до інформаційних систем – вона є втричі меншою порівняно з містом [24]. Стаціонарні заклади культури та виїзне обслуговування відсутні у третини сіл, клубів не мають 39 відсотків, бібліотек – 46, кіноустановок – 73 відсотки сіл. Майже повністю знищена мережа побутового обслуговування сільської території [23, 24].

Звичайно, причинами недостатнього розвитку сфери послуг є неплатоспроможність селян та зростання вартості послуг, згортання мережі закладів і дефіцит позабюджетних джерел їх фінансування; однак, разом з тим, спостерігаються недоліки територіальної організації та незадоволеність пропозицією послуг. Так, на послабленні позицій закладів культури суттєво позначилася техніко-технологічна відсталість, застарілість більшості форм культурно-просвітницької діяльності, згортання виїзного обслуговування; незадовільна територіальна доступність об'єктів [83].

Дослідження соціальної сфери сільської місцевості засвідчило незадовільну доступність її послуг до широких верств населення, низькі темпи оновлення матеріально-технічної бази та слабку оснащеність об'єктів сучасними технічними засобами, недостатню кваліфікацію значної частини працівників. Соціальна інфраструктура потребує удосконалення територіальної організації та форм роботи, модернізації активної і пасивної частини основних фондів з орієнтацією на швидке досягнення нормативів і стандартів обслуговування. Вирішення зазначених проблем, які негативно позначаються на рівні життя та соціальних настроях населення, будуть тим суттєвим чинником, що допоможе радикально змінити ситуацію з якістю життя в сільській місцевості.

Нарощування обсягів та поліпшення якості послуг не лише акумулюватиме резерви економічно активного населення, а й через удосконалення середовища життєдіяльності сприятиме подальшому розвитку перспективних напрямів підприємництва. Передусім, це «зелений» туризм, малі підприємства та організації будівельної промисловості, роздрібна торгівля, побутове обслуговування тощо [83].

Проведений нами аналіз взаємозв'язку грошових доходів сільського населення та розвитку сфери послуг довів існування тісного зв'язку між даними показниками. Так, лінійний коефіцієнт кореляції для моделі, що описує взаємозв'язок грошових доходів сільського населення та вартості послуг, наданих сільському населенню, становить 0,99 (рис. 2.29).



Джерело: власні розрахунки на основі даних Головного управління статистики в Сумській області

Рис. 2.29. Взаємозв'язок грошових доходів сільського населення з вартістю послуг, наданих сільському населенню

Рівняння, що описує залежність між вказаними величинами матиме наступний вигляд:

$$Y = -128,551 \cdot S + 0,29 \cdot I ,$$

де S – вартість послуг, наданих сільському населенню;

I – грошові доходи сільського населення (додаток Д).

Таким чином, однією з основних ознак занепаду сільських територій є низький рівень доходів місцевого населення, нерозвиненість сфери послуг та інфраструктури, а також високий рівень зайнятості в сільському господарстві. Показники, які характеризують розвиток сільських поселень, свідчать про їх депресивність. Необхідний комплекс заходів для її ліквідації та покращання соціально-економічного розвитку сіл [22]. Основою цього комплексу заходів мають стати різноманітні важелі пожвавлення ділової активності в сільських регіонах, а також стимулювання як аграрного, так і несільськогосподарського бізнесу. Більшість з цих важелів знаходяться у держави, а тому потрібна докорінна зміна державної політики щодо соціально-економічного розвитку села, зокрема аграрної політики [22]. Серед основних заходів слід виділити: стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу в сільській місцевості; поширення різноманітних податкових пільг для новостворених підприємств; фінансову підтримку осіб, які започатковують свій бізнес; створення гарантій збуту продукції через формування системи державного замовлення на продукцію; спрямування коштів фонду зайнятості населення на створення додаткових робочих місць у депресивних сільських регіонах; державне інвестування розвитку виробничої та соціальної інфраструктури села; розробку державних заходів щодо здешевлення кредитів для розвитку виробничої і соціальної сфер села; державне сприяння залученню іноземних інвестицій для соціально-економічного розвитку села [22].

Оскільки перспективи зайнятості і доходів (особливо у несільськогосподарському секторі) визначаються рівнями людського і соціального капіталів, то не можна не звернути увагу на необхідність покращання доступу селян до освітніх послуг і різноманітної інфраструктури, що сприятиме зниженню соціальних бар'єрів, трансакційних витрат і ризиків, а звідси – підвищенню привабливості сільських територій для банків, комерційних і обслуговуючих підприємств тощо [38]. Саме тому особливу увагу

необхідно приділяти розвитку інфраструктури та сфери послуг, оскільки рівень доходів та якість життя населення сільської місцевості безпосередньо залежать від стану культурно-освітнього комплексу.

При цьому проблему підвищення доходів сільського населення можна вирішити лише за умови розв'язання проблеми сільської зайнятості. Якщо кількість робочих місць та їх структура залишатимуться незмінними, то забезпечити відповідний рівень добробуту сільського населення не вдасться навіть при значному підвищенні доходів [22]. У зв'язку з цим необхідно розробити концепцію подальшого розвитку системи професійно-технічної освіти, підготовки та перепідготовки кадрів для села, в якій слід передбачити:

- перехід від галузевого до територіального принципу підготовки та розподілу кваліфікованих кадрів;

- навчання підприємців, у т.ч. фермерів, методам самостійного господарювання, організації комерційної діяльності, торгівлі, агробізнесу, маркетингу, управлінню, ефективному використанню комп'ютерної техніки в аграрному секторі економіки;

- організацію системи професійної орієнтації молоді за участю місцевих органів влади, сільськогосподарських підприємств і загальноосвітніх шкіл;

- створення учбово-дослідних селянських (фермерських) господарств, інформаційно-консультаційних центрів для організації навчання і практичної діяльності фермерів;

- більш рівномірне територіальне розміщення навчальних закладів по підготовці кадрів для села, максимальне наближення їх до місць проживання сільських жителів;

- державне фінансування витрат, пов'язаних з підвищенням професійних знань, набуття кваліфікації, а також перекваліфікацією фермерів;

- введення в практику прогнозування підготовки і використання кадрів у сільському господарстві з урахуванням регіональних змін в економіці, розробку та прийняття закону про сільськогосподарську освіту і навчання, який регулюватиме всю

сукупність соціально-економічних відносин у сфері освіти та підготовки кадрів [22].

Оскільки перспективи зайнятості і доходів (особливо у несільськогосподарському секторі) визначаються рівнями людського і соціального капіталів, то не можна не звернути увагу на необхідність покращання доступу селян до освітніх послуг і різноманітної інфраструктури, що сприятиме зниженню соціальних бар'єрів, трансакційних витрат і ризиків, а звідси – підвищенню привабливості сільських територій для банків, комерційних і обслуговуючих підприємств тощо [98]. Саме тому особливу увагу необхідно приділяти розвитку інфраструктури та сфери послуг, оскільки рівень доходів та якість життя населення сільської місцевості безпосередньо залежить від стану культурно-освітнього комплексу. Показники, які характеризують розвиток сільських поселень, свідчать про їх депресивність. Необхідний комплекс заходів для її ліквідації та покращання соціально-економічного розвитку сіл. Основою цього комплексу заходів мають стати різноманітні механізми поживлення ділової активності в сільських регіонах, а також стимулювання як аграрного, так і несільськогосподарського бізнесу. Більшість з цих механізмів знаходяться у держави, а тому потрібна докорінна зміна державної політики щодо соціально-економічного розвитку села, зокрема аграрної політики. Протягом останніх років ситуацію у соціальній та економічній сферах сільських регіонів України можна охарактеризувати як досить складну. Серед основних проблем сучасного села можна виділити досить високий рівень бідності, низький професійний рівень, «старіння» населення внаслідок міграції молоді до міста, відсутність соціальної інфраструктури, неефективність сільськогосподарської праці, низький рівень доходів сільського населення та низький рівень його зайнятості тощо.

Одним із факторів, що сприяє зростанню безробіття в сільських регіонах, можна вважати вивільнення надлишкової робочої сили з сільськогосподарського сектора внаслідок підвищення ефективності агровиробництва. Очевидно, що модернізація сільського господарства може бути причиною вивільнення значної кількості працівників з аграрного сектора. Сільськогосподарські підприємства України втратили роль основних роботодавців в сільській місцевості.

Однак проведені дослідження спростовують твердження щодо впливу ефективності сільськогосподарського виробництва на зайнятість в аграрному секторі Сумської області. На нашу думку, отримані результати частково пояснюються тим, що зростання ефективності сільськогосподарського виробництва в Сумській області відбувається досить низькими темпами. Модернізація сільськогосподарства ще не досягла такого рівня, при якому внаслідок автоматизації виробничого процесу та підвищення продуктивності праці можливе зменшення кількості необхідної робочої сили. Саме тому, на нашу думку, скорочення зайнятості в сільських регіонах України (зокрема і в Сумській області) пов'язане не стільки з інтенсифікацією та модернізацією виробництва, скільки з неконкурентною заробітною платою, віковою структурою робочої сили, відсутністю мотивації тощо.

Дане припущення також підтверджується відсутністю попиту на кваліфіковану робочу силу в сільських регіонах. Важливим фактором, який також обмежує можливості найму кваліфікованих працівників, є неконкурентоспроможна заробітна плата в сільському господарстві.

Важливо також зазначити, що робоча сила, яка вивільняється з сільськогосподарського сектора, не може бути абсорбована іншими секторами сільської економіки, що сприяє зниженню економічної безпеки сільського населення та підвищенню ризиків. Дане припущення підтверджується і результатами аналізу взаємозв'язку між вивільненням працівників з сільського господарства та збільшенням сільського безробіття. Однак по мірі інтеграції вітчизняного сільського господарства у глобальне економічне середовище зменшуватиметься не лише потреба у працівниках, а й потенціал даного сектора у плані створення та підтримки усталеного середовища проживання в сільській місцевості з відповідною інфраструктурою. Тому диверсифікація економічної активності в сільській місцевості виступає основною передумовою успішної модернізації аграрного сектора, оскільки підвищення конкурентоспроможності агровиробництва є неможливим без розвитку інших видів економічної активності в сільській місцевості. Несільськогосподарська зайнятість може частково вирішити проблеми сільських територій, оскільки вона є складовою стратегії отримання стабільного заробітку для сільського населення.

Критичного значення набуває підвищення рівня розвитку людського капіталу в сільських регіонах. На жаль, кваліфікація основної маси трудових ресурсів більшості сільських регіонів України не відповідає перспективним можливостям соціально-економічного зростання. Вітчизняні підприємства часто неохоче інвестують у набуття знань своїми працівниками, оскільки в них немає гарантій, що ці працівники не залишать їх.

Тестова
сторінка

Тестова
сторінка

РОЗДІЛ 3

УДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

3.1. Основні напрямки забезпечення розвитку сільських територій

Тенденції соціально-економічного розвитку сільської місцевості України в період з початку 90-х рр., що відзначався докорінними суспільно-економічними трансформаціями, мають доволі суперечливий характер, пов'язаний, насамперед, з надмірно швидкими темпами й незадовільною соціальною ефективністю цих змін на фоні недостатньо диверсифікованої структури господарства переважної більшості сільських поселень, поглибленням проблем реалізації соціальних гарантій і соціального захисту сільських мешканців. Як наслідок, відбулося скорочення масштабів та погіршення фінансово-економічних результатів функціонування сільськогосподарського виробництва і всього національного АПК.

В Україні необхідні інституціональні механізми, які зможуть задати напрямок та забезпечать узгодженість політики сільського розвитку. Розробка таких інституціональних механізмів передбачає створення відповідних структур на національному, регіональному та місцевому рівнях. Так, на національному рівні виникає необхідність створення «головного» відомства, що очолить процес розвитку села. При цьому, погоджений підхід до політики сільського розвитку, у тому числі, у таких питаннях, як інфраструктура й державні послуги, може забезпечувати міжвідомчий комітет на рівні уряду.

Однак практика регулювання сільського розвитку в країнах Центральної та Східної Європи свідчить, що заходи, які реалізуються лише на державному рівні, не призводять до ефективного вирішення різноманітних проблем, пов'язаних з розвитком сільської місцевості. Це призводить до усвідомлення необхідності підвищення довіри до партнерства між державними, підприємницькими та суспільними структурами із використанням моделей «знизу доверху» [59].

Більш того, оскільки Україна характеризується дуже неоднорідною сільською місцевістю, політичні заходи, спрямовані на стимулювання економічного розвитку села та створення нових робочих місць, повинні безпосередньо враховувати потреби окремих регіонів. Тому, поряд із заходами, спрямованими на розвиток сільської інфраструктури, та традиційними агрополітичними заходами, необхідно реалізувати програми, які підтримують групи місцевих ініціатив при розробці та здійсненні самостійно розроблених внутрішніх стратегій розвитку.

Місцеві партнерства, створені по територіальному принципу, відіграють винятково важливу роль у забезпеченні стійкого розвитку села та є ключовими елементами політики сільського розвитку. Завдяки таким партнерствам, місцеве населення бере участь у визначенні найважливіших завдань і пошуках їх рішень. Практика європейських країн показала, що розробка стратегій місцевого розвитку за участю цілого ряду зацікавлених сторін, що представляють село (підприємців, фермерів, сільських підприємств, органів місцевого самоврядування й фермерських консультаційних служб), має величезне значення для адаптації до змін на селі.

Місцеві групи ініціатив являють собою партнерства, до складу яких входять підприємці, представники державних відомств і органів місцевого самоврядування, а також лідери місцевих співтовариств. Ці партнерства можуть розробляти бізнес-плани та надавати фінансову підтримку бізнес-проектам у таких сферах, як сільський туризм, розвиток малих і середніх підприємств, освоєння природних ресурсів. Роль об'єднань місцевого населення в розробці й реалізації планів соціально-економічного розвитку своїх територій має бути досить вагомою при розробці політики сільського розвитку. Жителі сільських регіонів мають вирішувати регіональні проблеми шляхом використання наявних потенціалів із залученням місцевих та регіональних політичних структур. Тобто мається на увазі делегування більш широких прав на прийняття рішень із національного рівня на регіональний чи локальний. Реалізація цих заходів повинна сприяти заміні ієрархічних структур на механізм прийняття рішень, який залучає всіх учасників до формування проекту. Тому для досягнення синергетичного ефекту в

конкретному регіоні групи місцевої ініціативи повинні співпрацювати із представниками місцевих адміністративних органів та місцевих підприємств, а також членами місцевих союзів та спілок [26].

Тобто важливою є розробка стратегій стійкого розвитку регіонів, які орієнтуються на сильні сторони кожної конкретної території. Серед головних завдань даної стратегії мають бути підвищення якості життя в сільській місцевості; використання нових технологій для підвищення конкурентоздатності продукції та послуг регіону; підвищення цінності місцевої продукції шляхом полегшення (в першу чергу малим підприємцям) доступу до ринку; підвищення цінності природного та культурного потенціалу (рис. 3.1).

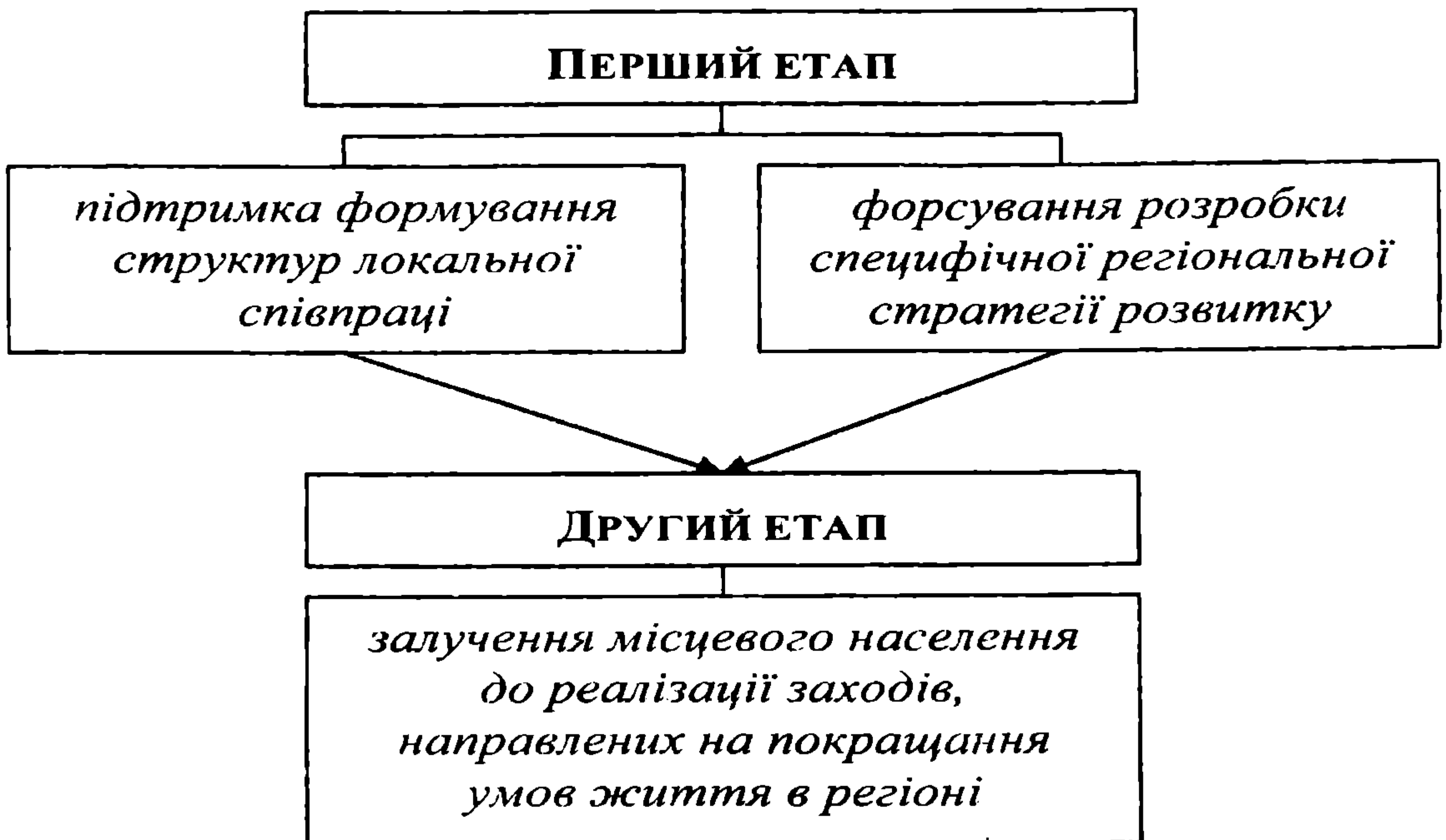


Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.1. Складові стратегії стійкого розвитку сільського регіону

Розвиток на основі місцевих ініціатив може стати альтернативним варіантом розвитку сільських регіонів, який гальмується через відсутність надійних перспектив щодо залучення інвесторів. Тому одним із напрямків стратегії сільського розвитку може бути посилення ініціатив місцевих підприємців, яким будуть допомагати місцеві партнерства та держава.

Розвиток на основі місцевих ініціатив повинен передбачати реалізацію двох етапів (рис. 3.2). Перший етап передбачає підтримку формування структур локальної співпраці та форсування розробки специфічної регіональної стратегії розвитку. Дану підтримку можуть отримувати як органи місцевого управління, так і місцеві союзи.



Джерело: на основі власних досліджень

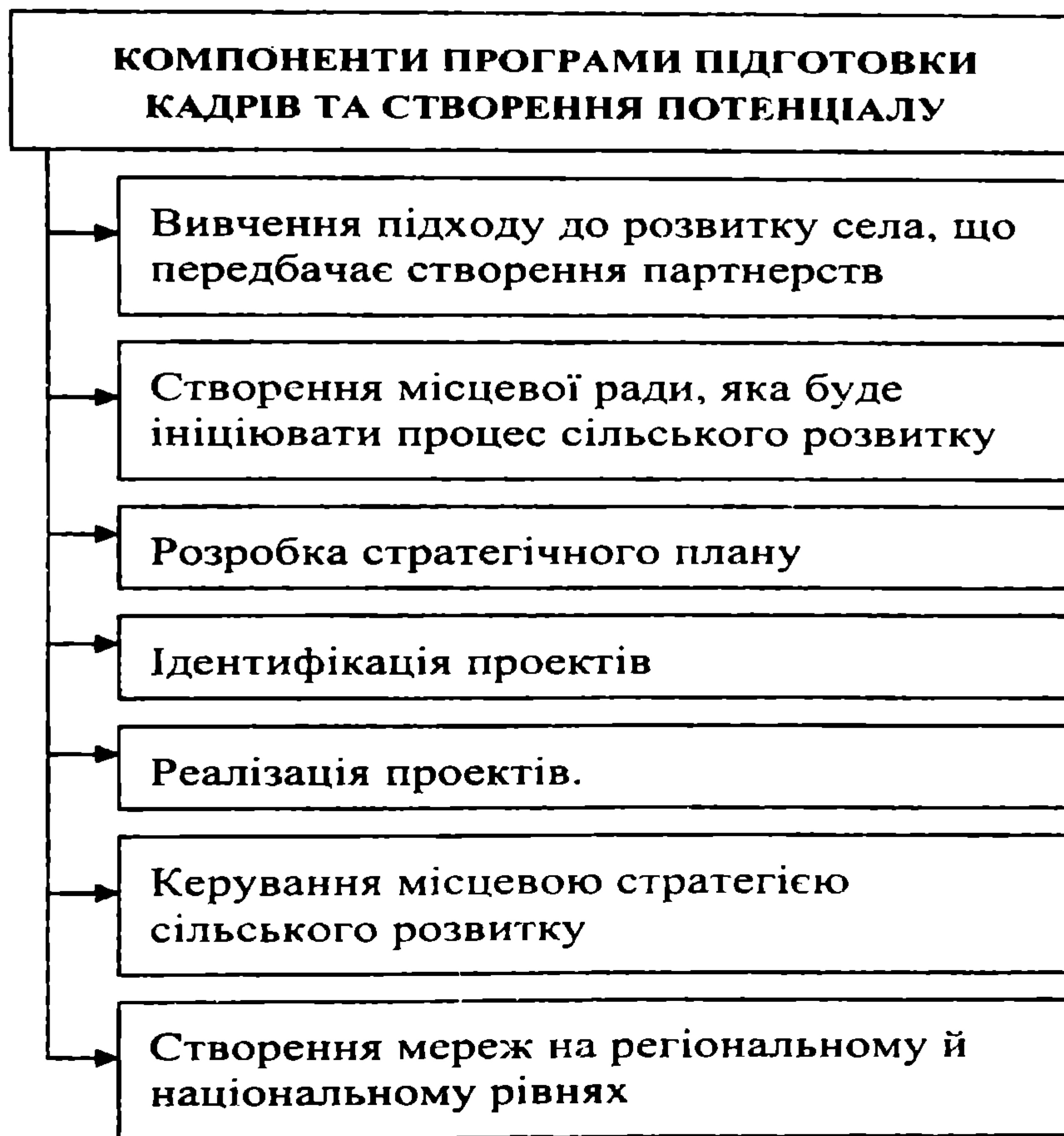
Рис. 3.2. Складові стратегії сільського розвитку на основі місцевих ініціатив

Після створення груп місцевих ініціатив та розробки концепції регіональної стратегії, починається подальша популяризація стратегії для посиленого залучення місцевого населення до реалізації заходів, направлених на покращення умов життя в регіоні [26].

Однак, варто зауважити, що реалізація стратегії розвитку на основі місцевих ініціатив може гальмуватися через бар'єри, які створюються національними та регіональними органами управління. До таких бар'єрів відносяться, як правило, ієрархічно структуроване мислення, яке зберігається в органах національної, регіональної та локальної адміністрації після років жорсткого централізму. Більшість працівників органів управління не готові віддати права на прийняття рішень про розподіл бюджету для заходів розвитку або розділяти ці права із місцевими ініціативними групами. Органи адміністрації, скоріше за все, аргументуватимуть це побоюваннями в тому, що в місцевих ініціативних групах кошти можуть просто

уведені приписи, що є додатковими бюрократичними перешкодами для місцевих ініціатив.

Іншою перешкодою для реалізації стратегії розвитку на основі місцевих ініціатив є те, що жителі сільських регіонів не звикли проявляти ініціативу для залучення коштів на розвиток свого регіону і більш активно виступати за добробут свого села. Однією із причин є сумніви сільського населення в тому, що вони зможуть зробити вагомий внесок у стійкий розвиток регіону. Тому в основі успішної реалізації принципу місцевих партнерств лежить програма підготовки кадрів і розвитку потенціалу (рис. 3.3), в результаті якої створюється місцева рада по здійсненню дій, що може ініціювати процес сільського розвитку у своїй місцевості і управляти цим процесом.



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.3. Складові програми підготовки кадрів та розвитку потенціалу

Реалізація стратегії розвитку на основі місцевих ініціатив в Україні може стати серйозним викликом для усіх сільських регіонів, який, в той же час, відкриває надзвичайно великі можливості для регіонального розвитку. В сільській місцевості України, де переважна більшість населення залежить від сільського господарства, реалізація стратегії розвитку на основі місцевих ініціатив надає можливість створювати додаткові основи господарської діяльності (наприклад, розвиток сільського туризму, екологічного виробництва та збуту сільськогосподарської продукції, створення нових учбових закладів та покращання соціальної і культурної інфраструктур [26]).

Враховуючи скорочення державного фінансування соціального забезпечення, культури, освіти, охорони здоров'я, можна сподіватись, що поле діяльності громадських ініціатив значно розшириться. Однак громадський сектор не має достатньо ресурсів для того, щоб нести фінансовий тягар, який виникає в результаті розподілу чи делегування повноважень і завдань та необхідності вирішення питань щодо задоволення особливих потреб. Місцева влада повинна надавати їм фінансову чи матеріальну допомогу із бюджетних коштів.

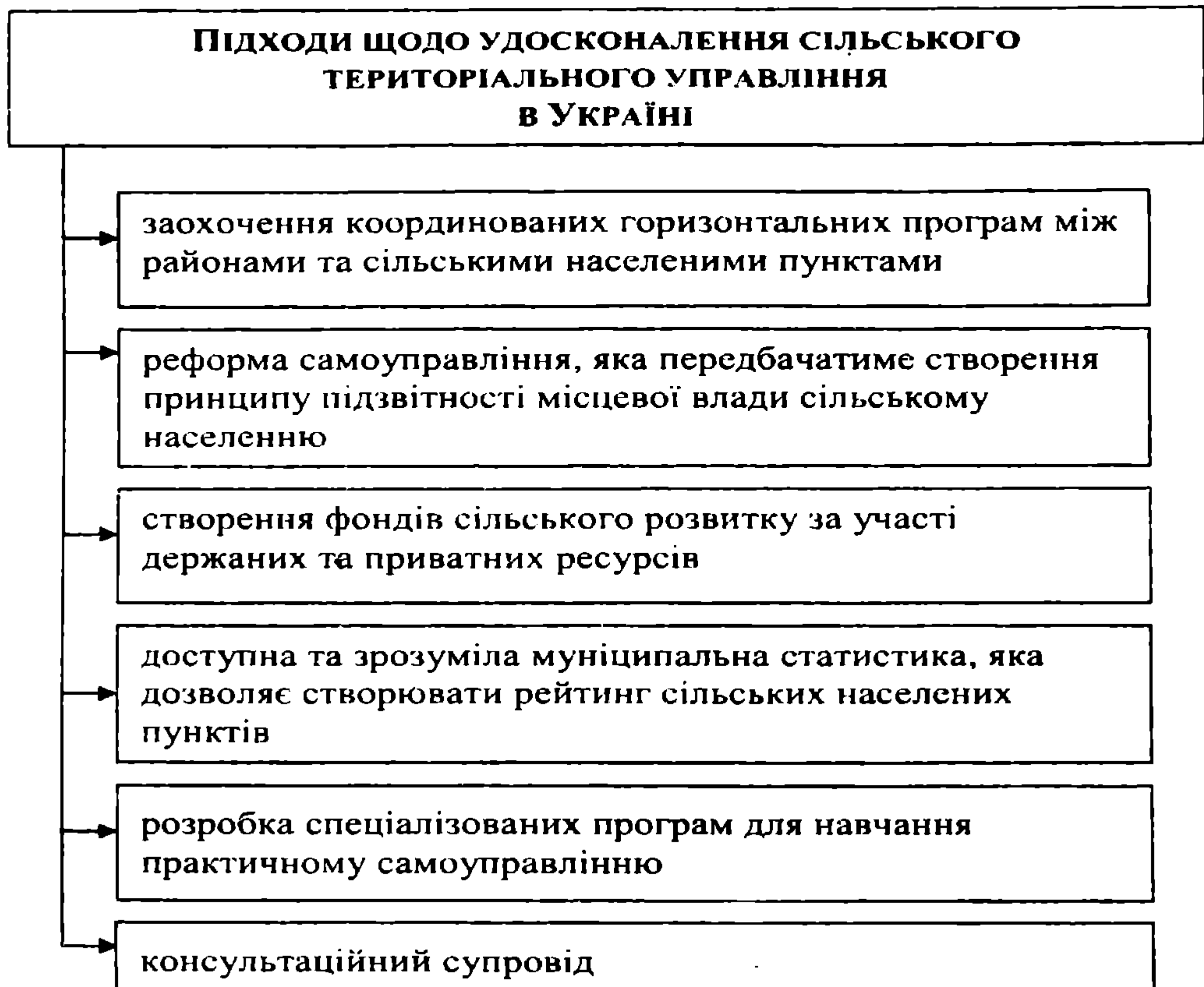
Нами було виявлено кілька причин неефективності формування програм територіального розвитку. По-перше, недостатньою є співпраця та комунікація між зацікавленими відомствами, що не дозволяє сформувавши комплексний підхід до сільського розвитку. По-друге, відомчі ініціативи окремих міністерств є розрізненими та не можуть формувати єдину програму розвитку сільських територій, яка б забезпечила синергетичний ефект. Крім цього, кошти, які виділяються на розвиток сільських територій часто не досягають кінцевого призначення, а доступ до них – досить обмежений [158].

У даному контексті важливе значення має формування більш надійних зв'язків між розробниками політики на державному рівні та тими, хто безпосередньо виконує практичну роботу на місцях, в тому числі – органами місцевого самоврядування, підприємствами, сільськими жителями. Важливо налагодити співпрацю та координацію між учасниками процесу на державному,

регіональному та місцевому рівнях [4]. В таких умовах стратегія розвитку сільських територій стане результатом відкритого процесу консультацій, а не ініціативою, яка «спускається зверху». До розробки такої ефективної стратегії мають залучатися всі зацікавлені сторони (державні, регіональні, місцеві органи влади, суспільство, експерти та донори, представники бізнесу) [155]. Для цього необхідно представити учасникам процесу ясну інформацію про місцеві потреби, а також сприяти тому, щоб вектор взаємодії був направлений не лише «зверху вниз», але і по горизонталі, і «знизу вгору» [164]. Така стратегія зможе забезпечити прискорене, стале та рівномірно розподілене зростання економічного та соціального сектора лише за умови скоординованих дій влади (на різних рівнях), представників бізнесу та суспільства [2].

До можливих підходів можна віднести: заохочення координованих горизонтальних програм між районами та сільськими населеними пунктами (поради щодо туризму, диверсифікації, працевлаштування молоді тощо); реформа самоуправління, що буде корегуватися із врахуванням особливостей регіону, бюджетних ресурсів місцевої влади тощо; створення фондів сільського розвитку за участі держаних та приватних ресурсів; створення доступної та зрозумілої муніципальної статистики; розробка спеціалізованих програм для навчання практичному самоуправлінню; консультаційний супровід (рис. 3.4.).

Важливим інструментом, який може форсувати розвиток сільських територій є створення інформаційної мережі для сільських органів місцевого самоуправління, підготовка муніципальних консультантів, залучення населення в процесі прийняття рішень та стимулювання діалогу між місцевою владою, населенням та бізнесом [147]. Велике значення має також виявлення пріоритетів розвитку та розробка інструментів моніторингу діяльності сільських органів місцевого самоврядування [153]. Як правило, при розробці стратегій розвитку сільських територій, основне програмне питання полягає в тому, чи слід концентрувати заходи щодо економічного розвитку у центрах потенційного зростання, чи розосереджувати економічну активність в усьому регіоні. Перший підхід передбачає, що не кожна сільська територія має потенціал для економічного



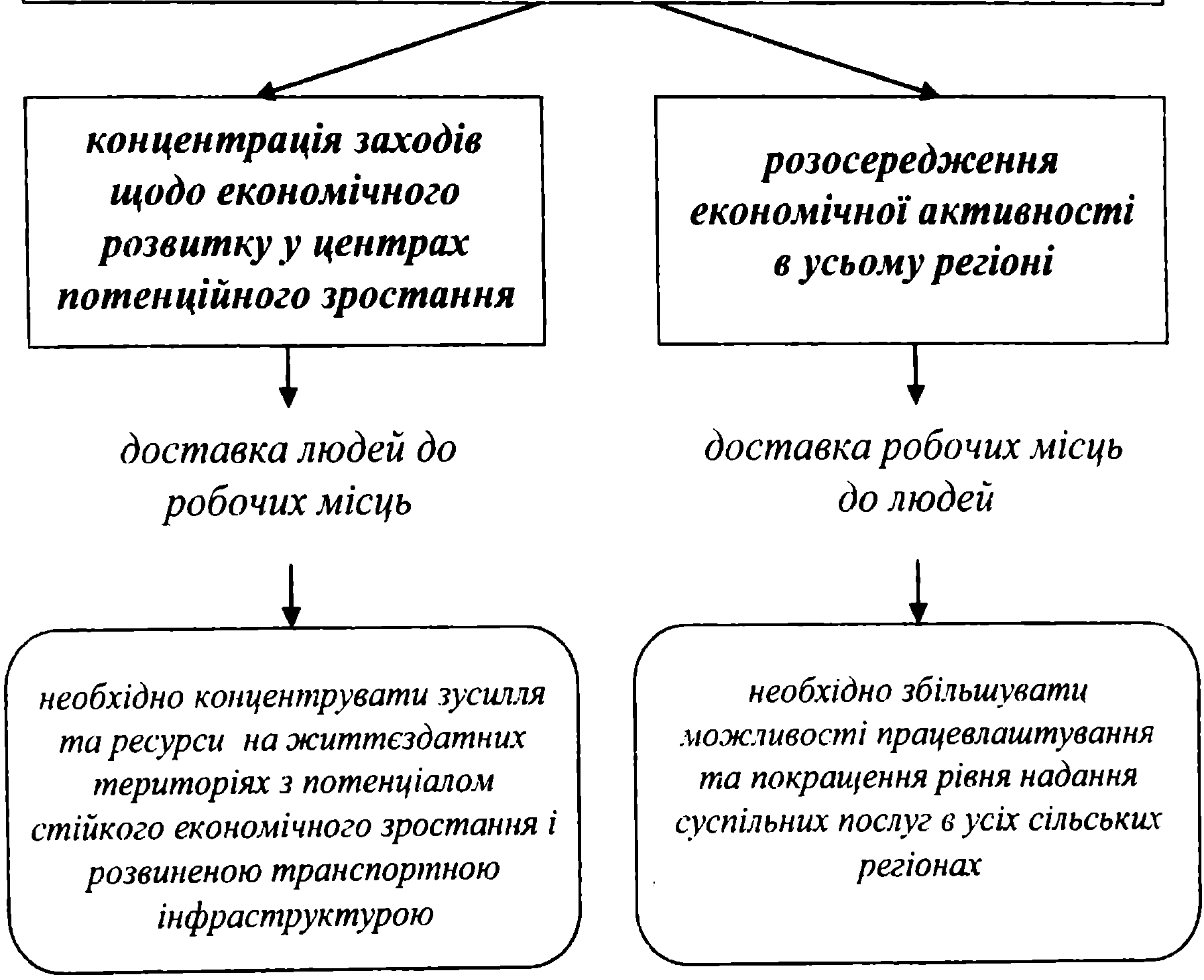
Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.4. Можливі підходи щодо удосконалення управління сільськими територіями в Україні

зростання, а тому необхідно концентрувати державні кошти на життєздатних територіях з потенціалом стійкого економічного зростання і розвиненою транспортною інфраструктурою (рис.3.5).

Тоді як завданням другого підходу є збільшення можливостей працевлаштування та покращення рівня надання суспільних послуг в усіх сільських регіонах (рис. 3.5). Однак, в умовах дефіциту ресурсів для розвитку актуальною є концентрація на обмеженій кількості найбільш ефективних способів їх використання. Слід також зазначити, що обґрунтування доцільності створення Центрів місцевого розвитку покладено в основу розробки проекту Середньострокової програми соціально-економічного розвитку Сумської області на 2008-2011 рр., в опрацюванні пропозицій до якої автору довелося приймати участь продовж 2007 р. в складі

НАПРЯМКИ КОНЦЕНТРАЦІЇ ЗАХОДІВ ЩОДО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРИ РОЗРОБЦІ СТРАТЕГІЙ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.5. Підходи щодо концентрації зусиль щодо економічного розвитку та державного фінансування

колективу науковців Сумського національного аграрного університету.

В той же час, підтримка депресивних територій має зосереджуватися на наданні компенсаційних виплат агровиробникам у менш сприятливих територіях, що широко практикується в країнах Європейського Союзу. Ці виплати мають бути адаптовані з тим, щоб

відображати кращу роль агровиробників як менеджерів природних ландшафтів на таких територіях: виплати мають проводитися у розрахунку на гектар, а не на голову худоби (порушуючи, таким чином, зв'язок з виробництвом; ці виплати залежать від дотримання відповідних агровиробничих вимог).

Підтримка депресивних територій переслідує наступні цілі:

1. Компенсації в менш сприятливих областях дозволяють:

- гарантувати продовження використання землі в сільськогосподарських цілях і, в такий спосіб, сприяти підтримці життєздатності сільського суспільства;

- підтримувати сільську місцевість;

- підтримувати і розвивати методи ведення фермерської діяльності, які особливо враховують вимоги щодо захисту навколишнього середовища.

2. Компенсації в областях з обмеженнями, що накладаються навколишнім середовищем дозволяють гарантувати виконання екологічних вимог і ведення безпечного сільського господарства. Агровиробникам з менш сприятливих регіонів можна надавати компенсаційні виплати на вимогу. Такі виплати мають надаватися у розрахунку на кожний гектар сільськогосподарської землі тим виробникам, які:

- беруть зобов'язання вести фермерську діяльність у цьому регіоні не менше п'яти років з моменту перших виплат;

- застосовують нормальні способи ведення сільськогосподарської діяльності, що є сумісними з необхідністю захисту навколишнього середовища та підтримки сільської місцевості.

При цьому екологічність виробництва має стати основним критерієм при прийнятті рішень щодо фінансування агровиробників в депресивних регіонах. Якщо на ділянці фермера виявляються залишки заборонених до використання хімікатів, або дозволених, але в цьому випадку використовуваних незаконно, фермер повинен позбавлятися права одержувати компенсаційні платежі протягом року з моменту виявлення порушень. При повторному порушенні строк може бути продовжений до п'яти років.

В ЄС мінімальний розмір компенсаційних виплат становить 25 євро на 1 гектар. Однак країни можуть встановлювати свої розміри виплат, але при цьому компенсаційні платежі повинні встановлюватися в розмірі, що:

- є достатнім, щоб компенсувати існуючі труднощі;
- не є надмірним.

Розмір компенсаційних виплат може також змінюватися залежно від:

- поточної ситуації в конкретному регіоні та цілей його розвитку;
- ступеня труднощів, пов'язаних із веденням сільського господарства в даній місцевості;
- конкретних проблем з навколишнім середовищем, що вимагають рішень;
- типу виробництва.

На депресивних територіях повинно також мати місце фінансування ініціатив щодо перепідготовки зайнятих у сільськогосподарському виробництві (або конверсія в інші види діяльності з метою забезпечення *багатофункціонального* розвитку сільських територій. Основна увага на даному етапі повинна приділятися процесам диверсифікації в сільській місцевості, а саме - розвитку малого підприємництва, удосконаленню інфраструктури та підвищенню якості соціальних послуг [4].

У даному контексті актуальним буде спеціальний наголос на підготовці, пов'язаній з просуванням високоякісної продукції і екологічно орієнтованих методів виробництва. Даних результатів можна досягти завдяки державному субсидюванню проектів щодо поліпшення інфраструктури в сільській місцевості, а також відновлення визначних пам'яток у зонах сільського туризму й рекреації (створення пішохідних, велосипедних доріжок, паркувань, інформаційних служб та інших починань у частині надання суспільних послуг).

Зокрема, підтримка розвитку сільського туризму як комплексної галузі стимулюватиме розвиток малого підприємництва, дасть реальні підстави для диверсифікації видів підприємницької діяльності у селах і створення нових робочих

місць. Сільський туризм сприятиме покращанню рівня життя мешканців конкретної місцевості, стимулюючи їх удосконалювати місцеву інфраструктуру і підтримувати довкілля. Розвиток сільського туризму, як і розвиток будь-якого виду підприємницької діяльності, може стати додатковим прибутком у бюджетах обласного та місцевого рівня і може бути використаний для потреб громадськості. Більш того, розвиток сільського зеленого туризму стає однією з дієвих моделей для згуртування громади, яка може використовуватись для вирішення інших проблем сільської місцевості [87]. Прикладами можуть бути західні області України.

Однак досі залишаються невирішеними питання із впровадження системи підготовки профільних фахівців, навчання і перекваліфікації сільських господарів, незайнятого сільського населення [21]. В Україні не працює жодна стала група тренерів, яка б на постійній основі здійснювала профільне повне консультування, супровід та навчання зацікавлених осіб, відповідно, не створено й жодного постійно діючого інформаційно-тренінгового центру, до якого міг би звернутися пересічний селянин і отримати будь-які матеріали і рекомендації, пройти стажування, необхідне для започаткування власної справи на більш-менш професійній основі. Натомість, зараз в Україні маємо значну кількість операторів сільського зеленого туризму (переважно в західній та південній частинах), які працюють, не маючи спеціальних навичок, як вони самі кажуть, інтуїтивно, а також кілька професійних тренерів, чия діяльність сконцентрована переважно на регіонах, в яких вони працюють, і чий спектр послуг не є вичерпним.

У контексті підготовки кадрів також варто звернути увагу і на рівень інформаційно-методологічного забезпечення такої підготовки. Наявна в Україні інформаційно-методологічна база, яка мала би забезпечити всіх охочих займатись прийомом туристів у селі конкретними механізмами та інструментами, є недостатньо комплексною, тобто не охоплює всіх компонентів діяльності в цій сфері, і є недостатньо орієнтованою на практичні аспекти господарювання. Зрозуміло, що ці фактори не зможуть у майбутньому забезпечити належного рівня якості послуг туристам.

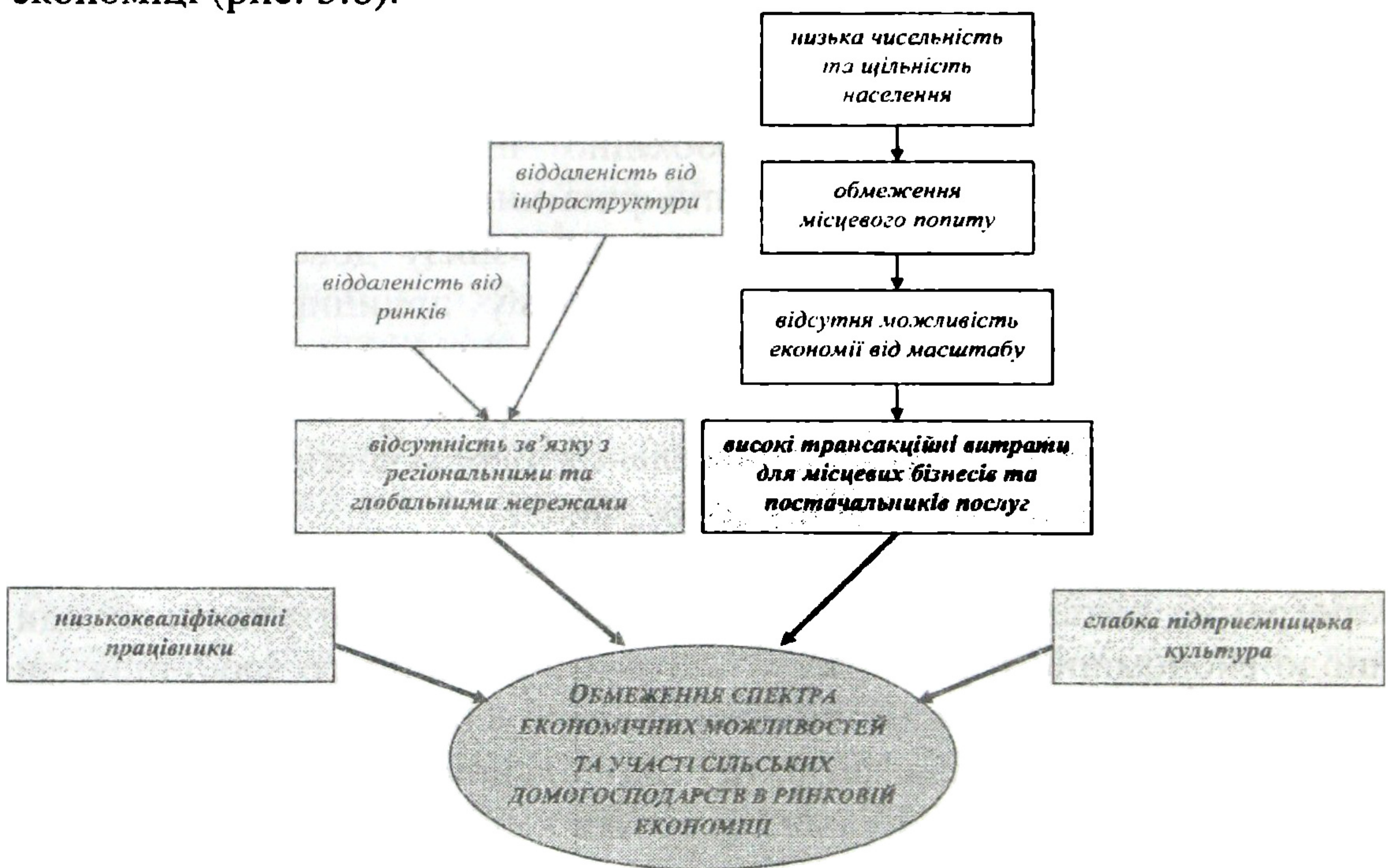
Інтенсивному розвитку сільського зеленого туризму перешкоджає повільне просування ідеї цього виду туризму через недостатню популяризацію цієї форми відпочинку серед потенційних клієнтів та поінформованість сільського населення про перспективи розвитку бізнесу в даній сфері. На окрему розмову заслуговує якість друкованої продукції, яка розповсюджується організаціями-промоутерами сільського зеленого туризму. Матеріали не є достатньо інформативними: як правило, вони не містять даних загальнотуристичного характеру: як дістатися до місця відпочинку, які атракції є в цій місцевості, де можна придбати сувеніри, які заклади харчування функціонують. Майже немає так званих тематичних або спеціалізованих матеріалів про археологічний туризм, відпочинок і рибальство, що суттєво ускладнює можливість для потенційного туриста оперативно знайти інформацію. Відсутність продуманої системи розповсюдження рекламної інформаційно-туристичної продукції, у кінцевому результаті, не забезпечує безпосереднього зв'язку між оператором та клієнтом [108].

В даному контексті необхідно підвищувати довіру до партнерства між державними, підприємницькими та суспільними структурами із використанням моделей "знизу доверху". Місцеві партнерства, створені по територіальному принципу, відіграють винятково важливу роль у забезпеченні стійкого розвитку села та є ключовими елементами політики сільського розвитку. Завдяки таким партнерствам, місцеве населення бере участь у визначенні найважливіших завдань і пошуках їх рішень.

При розробці стратегій розвитку сільських територій, основне програмне питання полягає в тому, чи слід концентрувати заходи щодо економічного розвитку у центрах потенційного зростання, чи розосереджувати економічну активність в усьому регіоні. В умовах дефіциту ресурсів для розвитку актуальною є концентрація на обмеженій кількості найбільш ефективних способів їх використання. В той же час, підтримка депресивних територій має зосереджуватися на наданні компенсаційних виплат агровиробникам у менш сприятливих територіях.

3.2. Розробка комплексної програми інтегрованого сільського розвитку

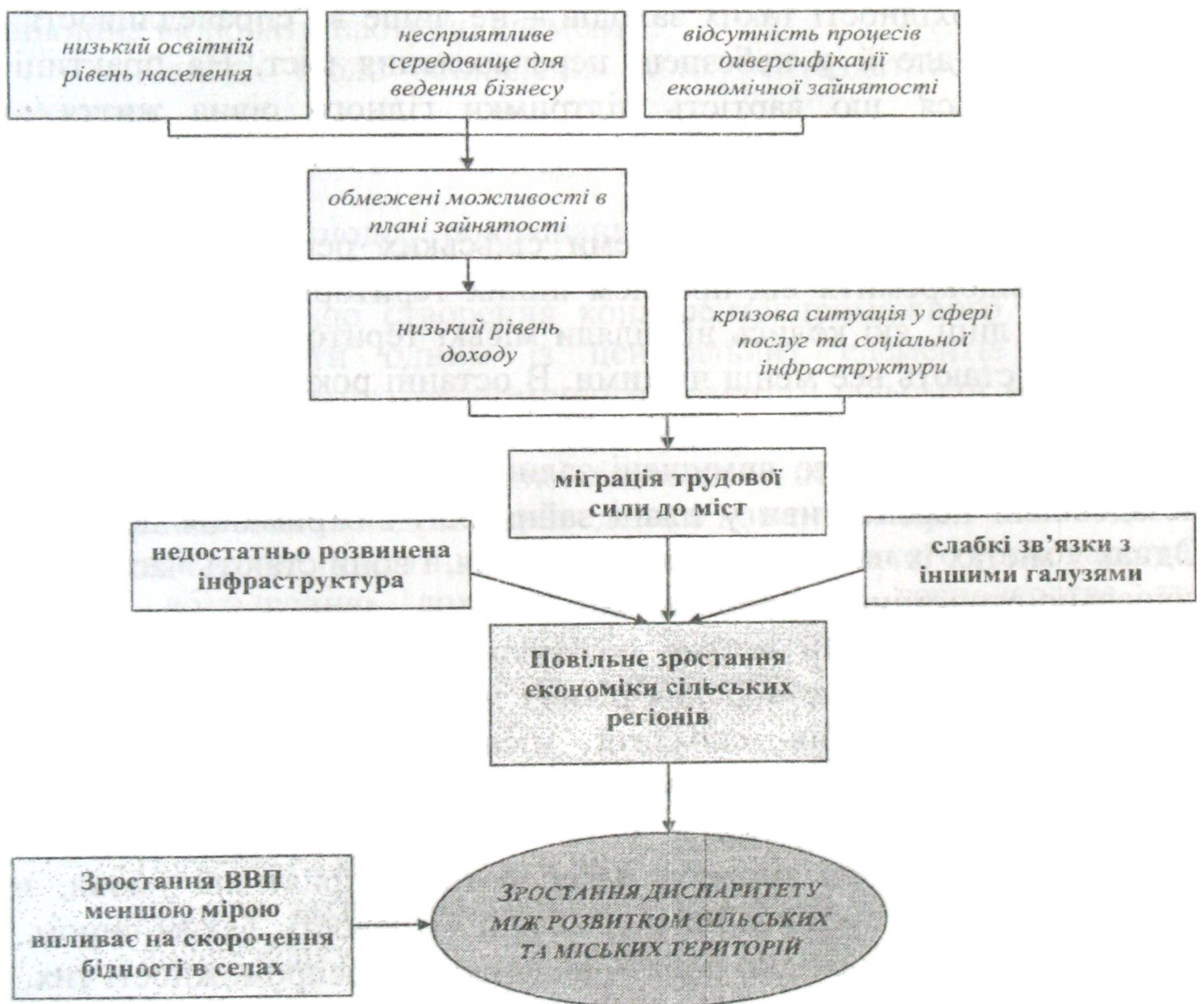
З точки зору економічного розвитку, сільські території – особливо ті, що розташовані на великій відстані від міст – стоять перед великою кількістю проблем. Низька чисельність і щільність населення та пов'язаний з цим обмежений місцевий попит, ускладнюють досягнення економії від масштабу місцевими бізнесами і постачальниками послуг. Це впливає на вартість та наявність товарів і послуг. Віддаленість від ринків, а також від ключової інфраструктури обмежує спектр економічних можливостей, які можна підтримувати, і часто призводить до відсутності зв'язку з регіональними і глобальними можливостями. Недостатньо кваліфіковані працівники, слабка підприємницька культура заважають участі сільських домогосподарств у ринковій економіці (рис. 3.6).



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.6. Фактори, що стримують можливості економічного розвитку сільських територій (на основі власних досліджень)

В той же час, з початку перехідного процесу в Україні спостерігається ріст диспаритету доходів між сільськими та міськими територіями. Бідність в Україні має яскраво виражене “сільське” обличчя. Причиною цього є дуже повільний ріст економіки сільських регіонів в порівнянні з розвитком міських населених пунктів. До того ж, як свідчать останні дослідження в країнах ЦСЄ [94], ріст ВВП у значно меншій мірі відображається на зниженні рівня сільської бідності. Рівень бідності в сільських районах є набагато вищим за аналогічний показник, характерний для міст, і в меншій мірі відображає економічний ріст країни (рис. 3.7).



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.7. Причини зростання диспаритету між розвитком сільських та міських територій (на основі власних досліджень)

За роки реформ в Україні розрив між міськими та сільськими територіями значно зріс. Сільські регіони характеризуються значно більш низьким рівнем доходів, досить обмеженими можливостями зайнятості, а також демографічними та структурними проблемами (високий середній вік та низький освітній рівень населення). Сільська бідність прямо пов'язана з доходами сільських домогосподарств, зростанням виробництва й продуктивності сільськогосподарського сектора, а також із встановленням зв'язків з іншими галузями [94].

Сільське населення потребує реалізації особливих заходів, що дозволять наблизити умови їхнього життя до життя в містах. Причини необхідності таких заходів – не лише в “справедливості” рівних умов, але й у небезпеці перенаселення міст. На практиці підтверджується, що вартість підтримки гідного рівня життя в сільській місцевості нижча, ніж вартість переселення сільських жителів у міста [72].

Варто визнати, що проблеми сільських регіонів не можна повністю відокремити від проблем інших територій, зокрема міст. Фактично, лінії, які колись відділяли міські території від сільських територій, стають все менш чіткими. В останні роки визнається, що багато проблем в містах частково пов'язано з міграцією сільського населення. Люди часто вимушені залишати сільські регіони через незадовільні перспективи у плані зайнятості і отримання доходів. Однак у містах їх часто чекає розчарування, і вони стають частиною соціально-економічних проблем міст.

Тому соціальний аспект політики сільського розвитку має бути спрямований на створення рівних можливостей та стартового капіталу для жителів сільської місцевості у порівнянні із можливостями, які характеризують міські території [127]. На нашу думку, важливим пріоритетом є також створення середовища, в якому сільські жителі зможуть перебороти несприятливі умови, з якими пов'язують проживання в сільській місцевості. Таким чином, основний акцент необхідно робити на конкурентоспроможності тих, хто проживає в сільській місцевості.

Однак дана ситуація погіршується низькою щільністю населення, слабо розвинутою інфраструктурою із супутніми

транспортними проблемами та нестачею об'єктів соціальної інфраструктури, культурою та відпочинком [59]. В сільській місцевості високий рівень соціальної бідності зумовлений ще й кризовою ситуацією в сфері послуг і соціальної інфраструктури.

У зв'язку з цим виникає питання: які політичні заходи можуть більш ефективно впливати на економічний розвиток сільських регіонів України і, тим самим, форсувати ріст доходів сільського населення? Зважаючи на принципові проблеми сільських регіонів, критичне значення має розробка ефективних комплексних заходів політичного характеру, зокрема програми розвитку сільської місцевості, а також компанії щодо підтримки малого та середнього бізнесу. На нашу думку, така програма розвитку сільської місцевості повинна включати наступні елементи:

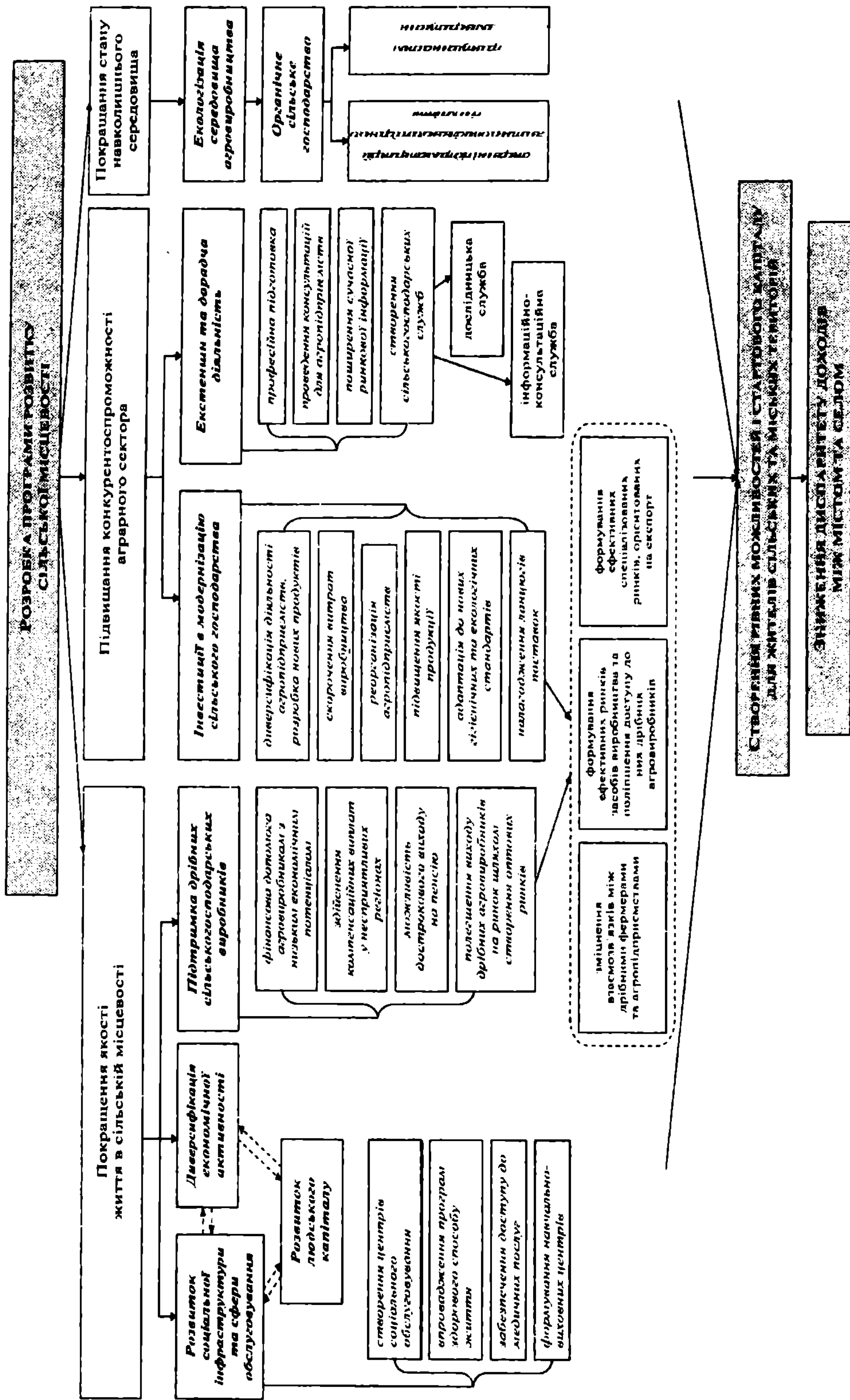
1. Заходи щодо збільшення конкурентоздатності аграрного сектора;
2. Заходи щодо покращання стану навколишнього середовища;
3. Заходи щодо покращання якості життя в сільській місцевості (рис. 3.8).

Очевидно, що створення конкурентоспроможного аграрного сектора має бути одним із центральних елементів політики забезпечення стійкого економічного розвитку сільської місцевості. У цьому зв'язку найважливішими складовими такої політики мають бути інвестиції в модернізацію сільського господарства й надання послуг з підготовки кадрів і проведенню консультацій.

Здійснення інвестицій в модернізацію сільського господарства сприяє збільшенню доходів від сільського господарства та поліпшенню умов життя, роботи і виробництва. Інвестиції в сільськогосподарський сектор дозволяють вирішити наступні завдання:

- скоротити витрати виробництва;
- поліпшити й реорганізувати виробництво;
- підвищити якість продукції;
- сприяти захисту навколишнього середовища;
- диверсифікувати діяльність сільськогосподарських підприємств.

При цьому, з метою ефективної реалізації даних



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.8. Вплив від впровадження ефективної програми розвитку сільських територій на зниження диспаритету доходів між міськими та сільськими жителями (на основі власних досліджень)

завдань, здійснення інвестицій в сільське господарство має відбуватися лише за умови виконання певних вимог:

- повинна бути продемонстрована економічна життєздатність сільськогосподарського підприємства;

- заходи щодо поліпшення ефективності сільськогосподарських угідь повинні відповідати мінімальним гігієнічним та екологічним вимогам,

- інвестиції повинні здійснюватися лише в тому напрямку, в якому фермер має професійні знання та навички.

Здійснення інвестицій в агровиробництво повинно також допомагати сільськогосподарським підприємствам адаптуватися до нових гігієнічних і екологічних стандартів, які стають актуальними в контексті української євроінтеграції. У таких випадках інвестиційний період має становити стільки часу, скільки сільгосппідприємству необхідно для вирішення всіх необхідних питань, пов'язаних з переходом на нові стандарти.

Більш того, необхідно заохочувати агровиробників до розробки нових видів продукції, продажу на ринку традиційних продуктів, пошуку нових ринків збуту, а також до одержання й поширення сучасної ринкової інформації. Політика сільського розвитку має дати стимули для підвищення конкурентоспроможності господарств.

Негативним фактором, що гальмує розвиток сільськогосподарського сектора є незавершеність реформ щодо індивідуалізації землекористування. Очевидно, що земельна реформа та реформа аграрної політики є необхідним чинником для зміцнення сільськогосподарського сектора і його розвитку, заснованого на ринкових відносинах. Але реалізація таких реформ потребує наявності додаткових стратегій (капітал, кредит, оренда землі, послуги) та інституціональних структур. В іншому випадку орієнтація на ринок залишиться мінімальною.

В Україні незавершені реформи, нечіткі та й незахищені права власності, постійне втручання держави в рішення агровиробників, стали причиною фрагментації ринків, що – у сполученні з високим рівнем прямого або непрямого оподаткування – скоріше гальмує розвиток сільськогосподарського сектора, ніж стимулює його.

Відтак, необхідно створити стимулюючі інституціональні та політичні умови, які зроблять можливим розвиток сільськогосподарського сектора і, при цьому, будуть позитивно впливати на зниження рівня бідності в сільській місцевості.

Сучасні ж механізми впливу на розвиток аграрного сектора передбачають, головним чином, підтримку великих сільськогосподарських підприємств, які можуть реалізовувати свою продукцію на ринку. Тому треба виходити з того, що використання ринкових та цінових інструментів не буде мати великого значення для орієнтованих на власне споживання дрібних селянських господарств.

Більш того, в перспективі високі технологічні вимоги щодо виробництва, які будуть впроваджені в процесі євроінтеграції України, можуть стати причиною того, що дрібні сільськогосподарські виробники не зможуть випускати якісну продукцію згідно вимог закупівельних підприємств. Відповідно дана категорія виробників не зможе реалізовувати свою продукцію на ринку. Однак для інвестицій у технічне переоснащення дрібні сільськогосподарські виробники, як правило, не мають капіталу [26].

В даному контексті, найкращу перспективу ми бачимо у реалізації політичних заходів, спрямованих на підтримку безпосередньо дрібних сільськогосподарських виробників та полегшення їх виходу на ринок. В якості успішного прикладу реалізації даних заходів можна розглянути програму політичних заходів, яка діє в багатьох європейських країнах (зокрема в Польщі та Ірландії), та передбачає здійснення компенсаційних платежів в несприятливих регіонах, фінансову допомогу для адаптації до стандартів ЄС, а також структурну пенсію (можливість дострокового виходу на пенсію). В рамках даної програми дрібні сільськогосподарські виробники із низьким економічним потенціалом можуть розраховувати на річну фінансову допомогу в перші три роки. Надалі, для того, щоб і в подальшому отримувати ці виплати, вони повинні по закінченню трьох років довести, що їм вдалося розширити виробництво. Однак, однією із умов отримання фінансової підтримки є попереднє самостійне фінансування

інвестицій, а також певна частка самофінансування виробництва в період отримання державної фінансової допомоги.

Надзвичайно важливим для розвитку аграрного сектора та розвитку сільських територій є налагодження ланцюгів поставок. На сучасному етапі державне регулювання розвитку агровиробництва характеризується постійним втручанням в переробку сільськогосподарської продукції, її збут. Результати такого втручання скоріше гальмують, ніж здійснюють позитивний вплив на розвиток сільськогосподарського сектора. В той час, як в розвинутих країнах стимулювання розвитку сільського господарства здійснюється за рахунок формування ефективного ринку землі, систем сільського фінансування, створення надійної інституціональної структури і сільськогосподарських служб (наприклад, дослідницьких та інформаційно-консультаційних).

Динамічний сільськогосподарський розвиток залежить від рівня ефективності ланцюга поставок в аграрному секторі, основою якого є ринкові відносини. Домінування держави в сфері збуту, експорту й імпорту сільськогосподарської продукції стримує динаміку розвитку аграрного сектора. Стратегії розвитку повинні базуватися на створенні ефективних ланцюгів поставок та зміцненні взаємозв'язків між дрібними фермерами та агропромисловими підприємствами. У першу чергу необхідно визнати пріоритетність інвестицій в інфраструктуру та виробництво. Ефективні ринки засобів виробництва, а також поліпшення доступу до них для дрібних агровиробників також можуть сприяти розвитку, у першу чергу, спеціалізованих ринків, орієнтованих на експорт.

Дані заходи можуть бути ефективними для підтримки невеликих агровиробників та полегшення їх виходу на ринок, однак вони не сприяють створенню робочих місць в сільській місцевості. Тому покращання економічної ситуації в даних регіонах може бути досягнуто лише за рахунок створення нових, несільськогосподарських робочих місць. Необхідно враховувати і те, що майбутнє села не можна пов'язувати винятково із сільським господарством, і, що необхідно використовувати більш широкий підхід до підтримки села. Тому політика сільського розвитку повинна виходити за рамки сільського господарства й сприяти появі

в сільській місцевості альтернативних підприємств та розвитку людського капіталу.

Важливо також, щоб стратегія розвитку сільського господарства враховувала екологічні аспекти розвитку сільських територій. Одним із можливих варіантів екологічного агровиробництва є органічне сільське господарство, яке ґрунтується на принципах природних екологічних систем і циклів, працюючи, співіснуючи з ними та підтримуючи їх. Цей принцип “укорінює” органічне сільське господарство серед природних екологічних систем. Він стверджує, що виробництво ґрунтується на природних процесах і екологічно дружній переробці. Підтримка й добробут досягаються шляхом екологізації середовища виробництва. Принципи ведення органічного землеробства, випас худоби та використання природних систем у дикій природі, які використовуються для одержання врожаю, мають існувати збалансовано та за природними циклами.

Управління органічним сільським господарством має бути адаптованим до місцевих умов, середовища, культури та масштабів. Вплив повинен бути зменшений шляхом повторного використання, утилізації та ефективного управління матеріалами та енергією з метою підтримки та поліпшення екологічної якості продукції та ресурсів, що охороняються [86].

Органічне сільське господарство повинно досягати екологічного балансу шляхом проектування систем землекористування, створення і підтримки територій генетичної та сільськогосподарської різноманітності. Виробники, переробники, торговці, споживачі органічних продуктів мають захищати та охороняти навколишнє середовище, включаючи ландшафти, клімат, середовище перебування, біологічна різноманітність, повітря та воду.

Під «органічним сільським господарством» найчастіше розуміють агровиробничу практику, яка:

- не використовує синтетичних хімікатів (добрив, пестицидів, антибіотиків тощо);
- здійснює мінімальну оранку ґрунту;

- не застосовує генетично модифікованих організмів (ГМО) та охоплює різні сфери – рослинництво, тваринництво, птахівництво, садівництво й т.д. (рис. 3.9.).

Органічне сільське господарство за своєю суттю є багатофункціональною агроекологічною моделлю виробництва і базується на ретельному менеджменті (плануванні й організації) агроекосистем. З метою підвищення продуктивності виробництва та якості продукції максимально використовуються біологічні фактори збільшення природної родючості ґрунтів, агроекологічні методи боротьби із шкідниками і хворобами, а також переваги біорізноманітності, зокрема місцевих та унікальних видів, сортів, порід тощо [17].

Органічне сільське господарство дозволяє в перспективі узгодити і гармонізувати економічні, екологічні та соціальні цілі в галузі сільського господарства, зокрема:

- незалежність від промислових хімікатів, зменшення енергоємності агровиробництва, суттєве зниження виробничих витрат і залежності від зовнішнього фінансування;

- екологічні переваги – мінімізація негативного впливу на довкілля через запобігання деградації земель (ерозії, підвищеної кислотності, засоленості), збереження та відновлення їхньої природної родючості; припинення забруднення водних басейнів і підземних вод, очищення джерел питної води від токсичних хімікатів, зменшення викидів в атмосферу парникових газів та зв'язування вуглецю;

- збереження біорізноманітності та генетичного банку рослин і тварин, відмова від домінування монокультур, утримання тварин у наближеному до природного середовищі;

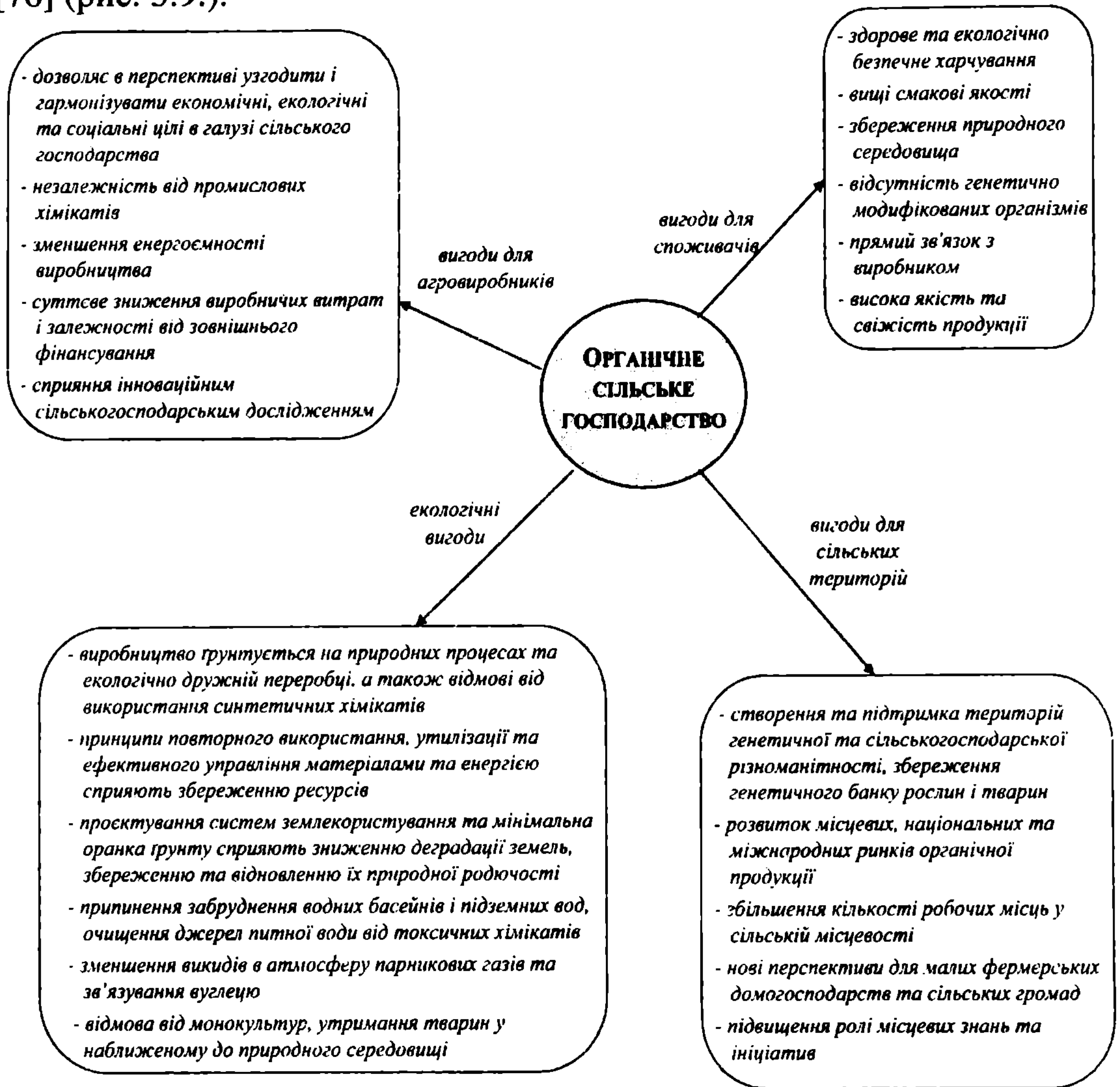
- розвиток місцевих, національних та міжнародних ринків органічної продукції, сприяння справедливій міжнародній торгівлі;

- збільшення кількості робочих місць у сільській місцевості, нові перспективи для малих фермерських господарств та сільських громад, зокрема у викоріненні злиднів;

- підвищення самостійності та відповідальності аграрних виробників у процесі прийняття управлінських рішень, сприяння

інноваційним сільськогосподарським дослідженням, підвищення ролі місцевих знань та ініціатив;

- здорові, екологічно чисті та повноцінні продукти харчування [76] (рис. 3.9.).



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.9. Бенефіціари впровадження органічного сільського господарства (на основі власних досліджень)

На сучасному етапі для органічного сільського господарства в світі вже використовуються великі площі земель: в Європі – 5,1 млн. га, Північній Америці – 1,5 млн. га, Латинській Америці – 4,7 млн. га, а в Австралії - цілих 10,6 млн. га. В Європі частка земель,

переведених на органічне землеробство, значно зросла за останні роки, чому сприяла започаткована в 1993 році спільна політика ЄС щодо підтримки фермерів у перші роки після переходу від звичайного до органічного агровиробництва: середній показник у країнах ЄС досяг близько 4 відсотків, в Австрії та Італії він сягнув 8 відсотків, а в Швеції, яка є європейським лідером, – майже 12 відсотків. У Швейцарії частка таких земель також є однією з найбільших – понад 10 відсотків [17].

Ситуація на світових ринках продовольства свідчить про зростаючу зацікавленість споживачів у здоровому та повноцінному харчуванні разом з безпосереднім внеском у збереження природного довкілля [113]. У багатьох країнах світу, передусім у США та ЄС, вже діють важливі ринки органічної сільськогосподарської продукції та харчових продуктів, а також створена й успішно функціонує відповідна інфраструктура сертифікації, маркетингу і реалізації [76]. Мотивація споживачів органічної продукції поєднує такі вимоги та очікування:

- здорове та екологічно безпечне харчування;
- вищі смакові якості;
- збереження природного середовища в процесі виробництва;
- не містить у собі генетично модифікованих організмів;
- зв'язок з виробником – місцевий чи регіональний або, навіть, прямий;
- висока якість продуктів та їхня свіжість [76, 113].

Така мотивація зумовлює готовність частини споживачів платити додаткову премію (10-50 відсотків від звичайної ціни) за органічні продукти харчування, й попит на них у світі швидко зростає. Світовий ринок органічної продукції в 2003 році оцінюється в 23-25 млрд. дол. США, зокрема в США – 11-13 млрд. та Європі – 10-11 млрд. дол. США, а середній темп його зростання складає близько 10-15 відсотків. За прогнозами, у 2005 році цей ринок може сягнути 29-31 млрд. дол. США [15].

За споживанням органічних продуктів харчування на душу населення світовим лідером є Швейцарія, кожен житель якої в середньому витрачає на них 117 дол. США на рік, до неї наближається Данія з сумою в 73 дол. [113]. Цей показник у

більшості країн ЄС нині складає 30-50 дол. на рік, а в США – 45 дол., і має тенденцію до швидкого зростання [17].

Нині в світі майже сформувалися повноцінні ринки органічної продукції в таких сегментах, як овочі та фрукти, дитяче харчування, сільськогосподарська сировина для переробки (передусім зерно) та молочні продукти, а тому темпи зростання в них децю сповільнилися.

Подальше зростання ринків органічної продукції відкриває можливості для виходу на них нових виробників. Так, ЄС і Швейцарія є імпортерами, в тому числі зі Східної Європи, зерна, насіння олійних культур, овочів і фруктів та яловичини, вирощених за органічною системою. Для забезпечення від нестабільності та експортних ризиків на цих нових ринках дуже важливим є також розвиток внутрішнього ринку органічних продуктів харчування.

Україна має великий потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції та її реалізації шляхом експорту, а також у середньостроковій перспективі для її постачання на внутрішній ринок. Органічне сільське господарство сприятиме вирішенню низки актуальних проблем, які існують в аграрному виробництві України та її сільських районах.

Ще в середині 1990-х років проведені дослідження засвідчили, що загалом до 90 відсотків орної землі в Україні зазнали різного ступеня деградації, яка призводить до скорочення її продуктивності: близько 35,8 відсотка земель еродовані, 25,6 відсотка мають підвищену кислотність, 9,7 відсотка – засолені й солонцюваті, а 8,9 відсотка перезволожені та заболочені [17]. З іншого боку, внаслідок економічної кризи, зокрема через брак обігових коштів, за останні роки значно зменшилось використання мінеральних добрив, пестицидів та інших хімікатів, а отже, призупинилася втрата природної родючості ґрунтів. На сучасному етапі існують значні площі екологічно чистих чорноземів, які можуть бути переведені на органічне землеробство протягом відносно короткого перехідного періоду.

Самі принципи органічного сільського господарства давно відомі в Україні завдяки розвитку концепції “біологічного землеробства”, що забезпечує науково-фаховий потенціал, здатний

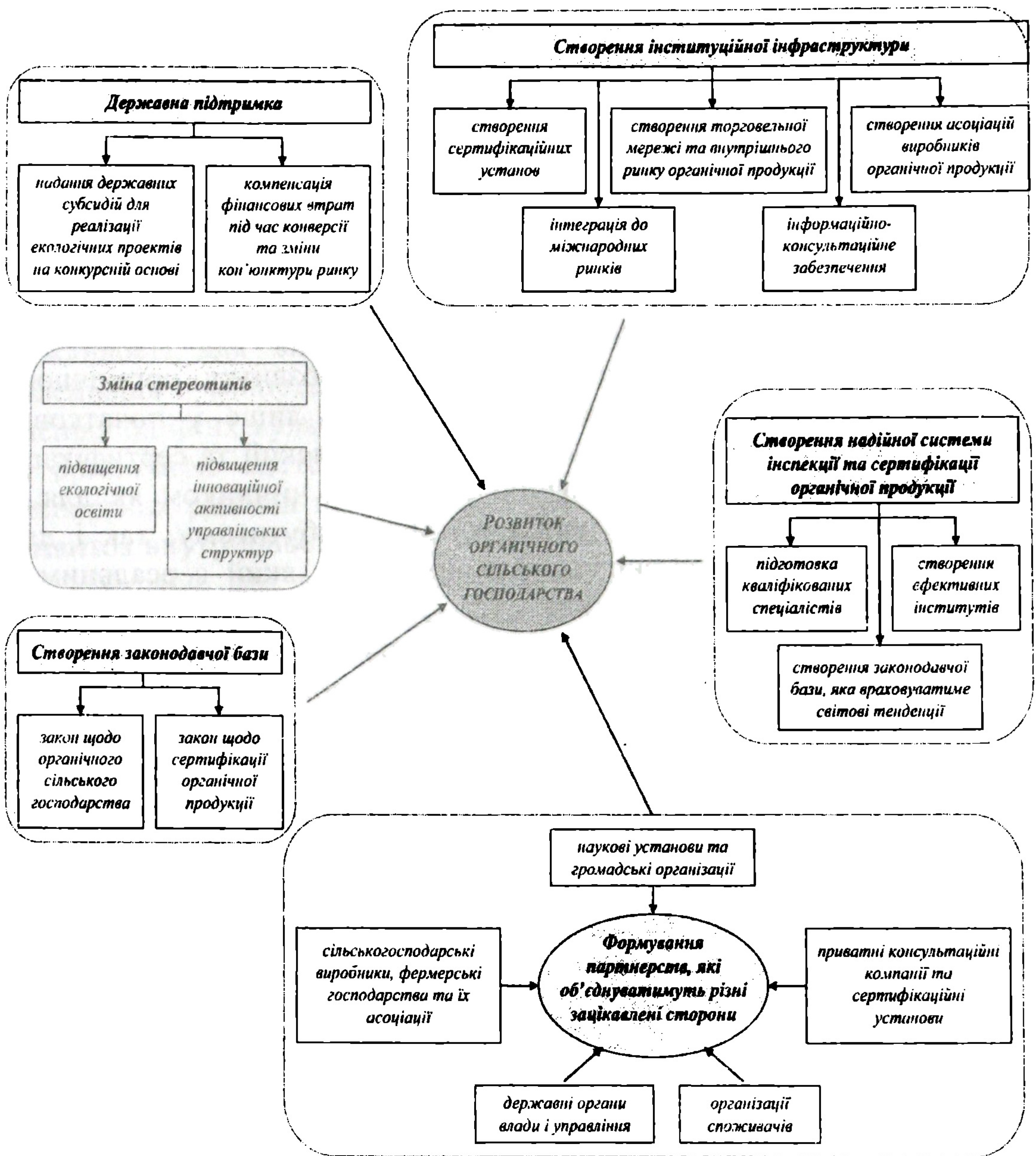
швидко засвоїти міжнародні спеціальні стандарти, в тому числі адаптувати їх до української специфіки та реалізувати їх на практиці [102]. А деякі передові агропідприємства фактично здійснюють сільськогосподарське виробництво у такий спосіб, що може дозволити сертифікацію їхньої продукції як органічної. Окремі фермерські господарства в деяких регіонах України вже задіяні у виробництві органічної продукції та мають досвід її експорту завдяки сертифікації, яка проводиться іноземними сертифікаційними установами [17, 76].

В Україні існує певний інтерес до розвитку органічного сільського господарства, яке нині перебуває лише у початковій формі. У цьому контексті надійна система інспекції та сертифікації органічної продукції є стратегічно важливим чинником як для її експорту з України вже в найближчому майбутньому, так і для розвитку внутрішнього ринку такої продукції, який є реальним у середньостроковій перспективі [76]. Створення ж української системи сертифікації, яка буде визнаною на національному та міжнародному рівнях, суттєво сприяло б широкому впровадженню органічного аграрного виробництва в Україні (рис. 3.10).

Для визначення та реалізації наступних кроків доцільним буде сформувати широке партнерство, яке єднати інтереси та потреби різних зацікавлених сторін в Україні, а також залучить до активної співпраці:

- сільськогосподарських виробників, зокрема фермерські господарства та їхні асоціації;
- державні органи влади і управління;
- приватні консультаційні компанії та сертифікаційні установи;
- організації споживачів;
- наукові установи та громадські організації [17].

Розвиток органічного сільського господарства та створення відповідної системи сертифікації в Україні потребуватиме кваліфікованих спеціалістів, ефективних інститутів та сучасної законодавчої бази, яка враховуватиме світові та європейські тенденції. В цьому контексті доцільним та дуже корисним може стати використання багатого досвіду й інструментарію, які Україна



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.10. Фактори, які стимулюватимуть розвиток органічного сільського господарства (на основі власних досліджень)

може запозичити у Міжнародної федерації органічного сільського господарства IFOAM, Європейського Союзу, а також у країн-лідерів, зокрема Швейцарії [17, 76].

Наприклад, можна передбачити надання державних субсидій для реалізації проектів (на конкурсній основі), які запобігають виснаженню водних ресурсів у процесі аграрного виробництва та оптимізують використання води в сільському господарстві. Такими можуть бути проекти щодо поліпшення меліоративних систем, очищення водних об'єктів тощо [101].

При цьому існують об'єктивні інституціонально-правові, фінансово-економічні та соціально-психологічні проблеми, які створюють перешкоди та вимагають уваги і вирішення:

- відсутність законодавчої бази, зокрема базового закону щодо органічного сільського господарства та сертифікації органічної продукції;

- необхідність створення інституціональної інфраструктури, передусім сертифікаційних установ, асоціацій виробників органічної продукції та відповідної торговельної мережі; потреба в інтеграції в існуючі міжнародні структури для полегшення доступу на зовнішні ринки; брак інформаційно-консультаційного забезпечення та компетентних дорадчих служб;

- відсутність державної підтримки на період переходу до органічного агровиробництва; можливі фінансові втрати під час конверсії та зміни кон'юнктури ринку; додаткові витрати на технічне переобладнання;

- необхідність зміни стереотипів; брак екологічного мислення та освіти; інноваційна пасивність управлінських структур; високий рівень бідності населення (рис. 3.11).

Варто визнати, що проблеми сільських регіонів не можна повністю відокремити від проблем інших територій, зокрема міст. Фактично, лінії, які колись відділяли міські території від сільських, стають все менш чіткими. Тому соціальний аспект політики сільського розвитку має бути спрямований на створення рівних можливостей та стартового капіталу для жителів сільської місцевості у порівнянні із можливостями, які характеризують міські території.

Очевидно, що створення конкурентоспроможного аграрного сектора має бути одним із центральних елементів політики У цьому



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.11. Фактори, які стримують розвиток органічного сільського господарства (на основі власних досліджень)

зв'язку найважливішими складовими такої політики мають забезпечення стійкого економічного розвитку сільської місцевості. бути інвестиції в модернізацію сільського господарства й надання послуг з підготовки кадрів і проведенню консультацій.

3.3. Модель розвитку соціальної сфери та інфраструктури в сільській місцевості

Крім розвитку сфери сільськогосподарського виробництва, при розробці комплексної програми сільського розвитку, необхідно також передбачити комплекс заходів щодо поліпшення інфраструктури та соціальної сфери сільських населених пунктів з урахуванням характеру розселення і регіональної специфіки проживання людей у сільській місцевості. Серйозна зміна структури

сільського господарства протягом реформування та скорочення обсягу несільськогосподарського виробництва, зокрема погіршення економічної ситуації приватизованих та перетворених аграрних підприємств, стали причиною значного скорочення обсягу соціальних благ та послуг, до яких має доступ сільське населення.

У період реформування колективних сільськогосподарських підприємств соціальна сфера села опинилася на межі руйнування. Через кризовий стан економіки, різке скорочення бюджетного фінансування, неплатоспроможність та заборгованість сільськогосподарських підприємств значно знизився рівень технічної оснащеності (громадський транспорт) та погіршилась соціальна інфраструктура (об'єкти культурного призначення, школи). Даний процес супроводжується характерними демографічними змінами [59].

Такий стан речей унеможливив задоволення потреб сільського населення у соціально-культурних і побутових послугах і, як наслідок, зробив украй проблематичним створення належних умов життя на селі. У зв'язку з цим, для забезпечення подальшого функціонування і розвитку соціальної інфраструктури села виникла потреба в її реформуванні, яке б передбачало вирішення питання щодо нових власників соціальних об'єктів колективних сільгосппідприємств [57]. Як свідчить практика розвинутих країн, найбільш ефективними власниками об'єктів соціальної інфраструктури можуть бути сільські комунальні підприємства, обслуговуючі кооперативи, сільські сервісні центри. Позитивний ефект можливий також у випадку взаємодії органів місцевої влади з громадськими організаціями та приватними підприємствами (рис. 3.12).

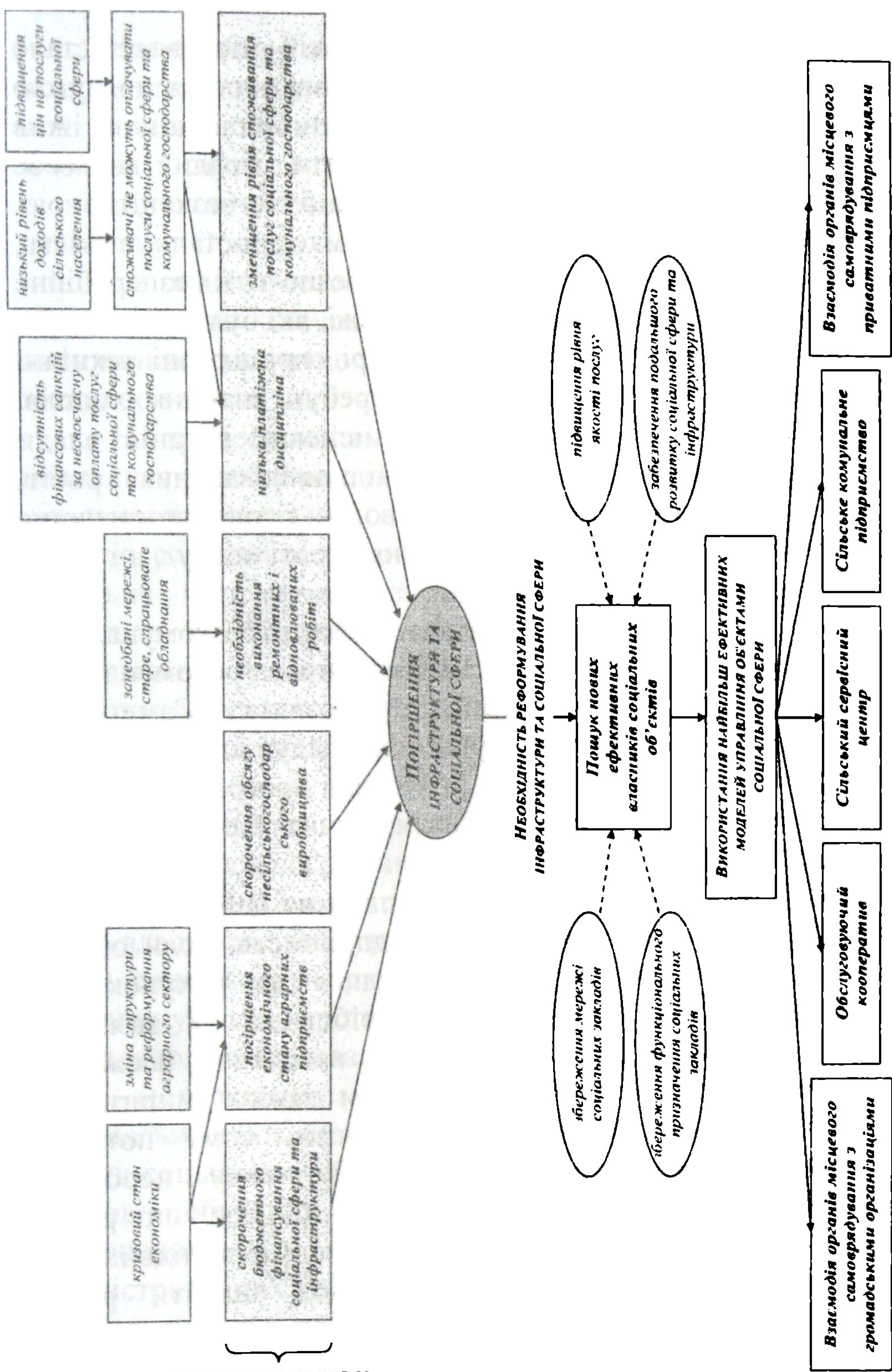
В останні роки відповідно до Указу Президента “Про заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств” [112], здійснювалася передача об'єктів соціальної сфери з балансу сільськогосподарських підприємств недержавної форми власності в комунальну власність територіальних громад. В указі, зокрема, передбачено, що головною умовою передачі об'єктів соціальної сфери є збереження їх мережі та функціонального призначення [63].

Органам місцевого самоврядування необхідно забезпечити належне функціонування об'єктів соціальної інфраструктури, зберігши мережу та функціональне призначення і не знизивши при цьому рівня якості надання послуг населенню. Об'єкти соціальної інфраструктури повинні мати свого реального власника, здатного забезпечувати їх ефективне використання.

У зв'язку з цим виникає необхідність відповісти на наступні питання: що може спонукати сільськогосподарські підприємства, які діють в умовах конкуренції, продовжувати надавати населенню важливі соціальні послуги, які мають велике значення для розвитку сільської місцевості; чим мотивується підвищена соціальна активність деяких підприємств порівняно з іншими; чи варто обмежувати роль агропідприємств у розвитку сільських територій, перш за все, виробництвом сільськогосподарської продукції, а розвиток села визначити як загальнодержавну проблему, у вирішенні якої аграрне підприємство має брати участь лише нарівні з іншими структурами і лише за умови створення сприятливого середовища для такої діяльності.

Досвід роботи у цьому напрямі свідчить, що найбільш ефективними є моделі створення сільського комунального підприємства, сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, сільського сервісного центру, взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями та приватними підприємцями. При цьому, головна мета реформування соціальної інфраструктури – це збереження і забезпечення ефективного функціонування та подальшого розвитку сфери послуг у сільській місцевості для задоволення потреб населення в соціально-культурних, житлово-комунальних та побутових послугах. Функціонування та розвиток соціальної сфери, поліпшення якості житлово-комунальних, соціальних, побутових послуг має позитивне значення як для кожного громадянина окремо, так і для держави в цілому, оскільки саме розвиненість соціальної сфери визначає рівень добробуту населення [106].

ФАКТОРИ НЕГАТИВНО
ВПЛИВАЮТЬ НА РОЗВИТОК
СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.12. Модель розвитку соціальної сфери в сільській місцевості шляхом пошуку нових власників об'єктів соціальної інфраструктури (на основі власних досліджень)

Однією з найбільших проблем в сільській місцевості стало забезпечення водопостачання, що традиційно вважається послугою соціальною, яка завжди надавалася за дуже низькою ціною. А в сільській місцевості, де майже всі витрати брали на себе сільськогосподарські підприємства, ця послуга була безкоштовною. За останні десять років ціни на ці послуги стрімко зростали, а якість, навпаки, різко знижувалася. Для того, щоб забезпечити безперебійне постачання послуг, необхідно відновити мережі, які були занедбані в так званій перехідний період, замінити старі спрацьовані технічні вузли і агрегати. Як відомо, це все потребує значних коштів. Неспроможність колишніх власників та місцевих органів влади забезпечити виконання ремонтних і відновлювальних робіт, утримувати в належному стані об'єкти водо- і теплопостачання призвела до занепаду цих мереж, погіршення якості послуг, а то й до припинення їхнього надання.

Про перехід до повного відшкодування вартості комунальних послуг Україна оголосила в середині 1990-х років за рекомендацією Організації економічного співробітництва і розвитку. Саме з цієї реформи і почалися проблеми з доступністю послуг для переважної більшості населення. Хоча держава й оголосила програму допомоги малозабезпеченим сім'ям, проте з різних причин багато сімей не змогли нею скористатися.

У сільській місцевості найбільший вплив на цей процес мала реструктуризація сільськогосподарських підприємств, коли об'єкти соціальної інфраструктури, які утримувалися за рахунок цих підприємств, залишились "нікому не потрібними". У зв'язку з високим рівнем бідності серед сільського населення споживачі послуг неспроможні платити більше. Людям важко змиритися з такою ситуацією, вони не можуть зрозуміти, чому потрібно оплачувати те, що надавалося безоплатно, чому необхідно збільшувати оплату за неякісні послуги, тим більше, що рівень доходів знижувався, а не підвищувався. Через надмірне підвищення цін на життєво необхідні послуги довелося знизити рівень споживання цих послуг, або й зовсім від них відмовитися. Це призвело до загострення санітарно-епідеміологічного стану, росту захворюваності серед населення тощо.

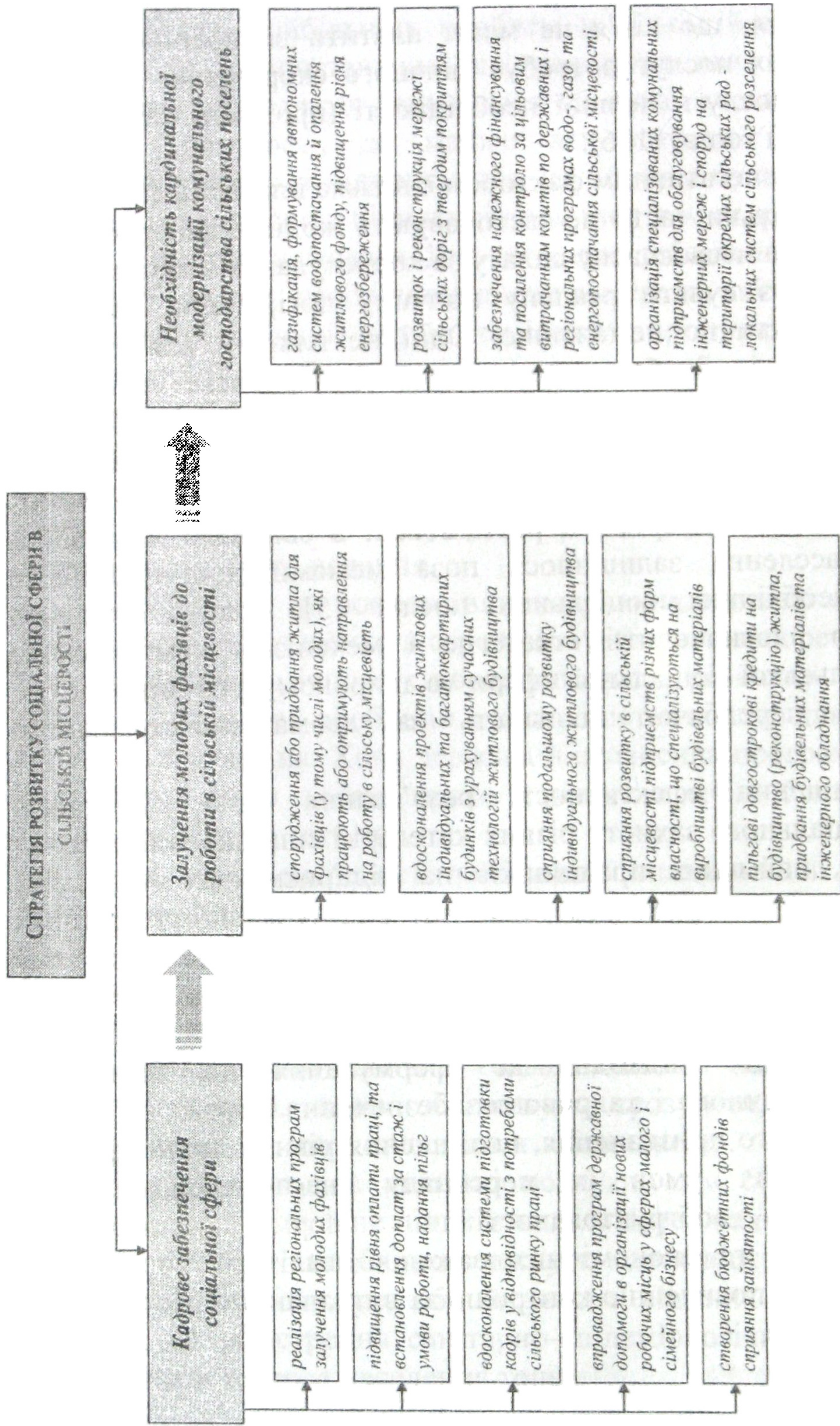
Вважається, що сім'я не може платити за водопостачання, якщо оплата цих послуг потребує значного скорочення витрат на інші товари і послуги першої необхідності (продукти харчування, медичні послуги тощо) [106].

Ще одним негативним фактором є низька платіжна дисципліна населення. Оскільки часто не застосовують жодних фінансових чи інших санкцій за несвоєчасну сплату за користування комунальними послугами, то з'ясувати реальну причину погіршення платіжної дисципліни фактично неможливо. Одні не платять тому, що не вистачає коштів, інші – бо впевнені в своїй безкарності.

На процеси, які відбувалися в цілому по всій країні, свого часу наклалися проблеми, пов'язані з реструктуризацією колективних сільськогосподарських підприємств і з так званою “безхозністю” об'єктів соціальної сфери, які розташовані в сільській місцевості. Сільське населення залишилося поза межами доступності до найбільш необхідних соціальних послуг [5]. Відтак, доцільно кардинально вдосконалити стратегію і механізми комплексного розвитку сільської соціальної сфери (в широкому розумінні цього слова), що передбачає діяльність за двома магістральними напрямками:

- підвищення ефективності розв'язання всієї сукупності проблем соціального захисту різних категорій сільського населення (насамперед, найманих працівників на підприємствах АПК усіх форм власності, зайнятих у державному і комунальному секторах ланок соціального призначення, інших соціально незахищених у сучасних умовах верств сільських мешканців – дітей і молоді, жінок фертильного віку, інвалідів, самотніх престарілих);

- модернізація підходів до формування та зміцнення матеріально-технічного і кадрового забезпечення мережі об'єктів і споруд соціального призначення, поліпшення рівня оплати праці та житлово-побутових умов їх персоналу (насамперед, завдяки підвищенню обґрунтованості нормативно-правових, адміністративних та економічних важелів реалізації відповідних цільових заходів, посиленню контролю за витрачанням ресурсів у їх межах) (рис. 3.13).



Джерело: на основі власних досліджень

Рис. 3.13. Стратегія комплексного розвитку сільської соціальної сфери (на основі власних досліджень)

Що стосується підвищення ефективності окремих складових соціальної політики в сільській місцевості, то до пріоритетних напрямів регулювання сфери зайнятості та умов праці в сільській місцевості доцільно віднести:

- створення на районному рівні бюджетних фондів сприяння зайнятості сільського населення; вдосконалення державної системи підготовки та перепідготовки кадрів у відповідності з потребами ринку праці на селі; поліпшення кадрового забезпечення агропромислових підприємств і закладів соціальної сфери шляхом реалізації регіональних програм залучення молодих фахівців, у т.ч. заходів з підвищення рівня оплати їх праці та встановлення доплат за стаж і умови роботи, надання пільг, пов'язаних із забезпеченням житлом, оплатою комунальних послуг, соціально-культурним обслуговуванням (зокрема, організацією оздоровлення) тощо; впровадження програм державної допомоги в підготовці кадрів та організації нових робочих місць у сферах малого і сімейного бізнесу, самозайнятості за сумісництвом.

Вагомим компонентом формування належного середовища життєдіяльності населення в сільських системах розселення є модернізація організаційно-економічних засад (у т.ч. зміцнення ресурсного забезпечення) функціонування сільської соціальної сфери, яка виступає однією з невід'ємних передумов стабілізації соціально-економічної ситуації в регіонах України, створення потенціалу сталого розвитку вітчизняної економіки в цілому та її аграрного сектора.

Фінансовий стан розташованих на селі підприємств і закладів соціального призначення вже тривалий час суттєво ускладнює їх нормальне функціонування, що проявляється, зокрема, у невідповідності матеріально-технічного і кадрового забезпечення чинним нормам і нормативам, високому ступені зношеності МТБ, низькому рівні заробітної плати зайнятих, неспроможності пропонованих безоплатних і платних послуг соціального призначення (з огляду на їх асортимент, якість та доступність) задовольнити існуючі конституційно гарантовані потреби і платоспроможний попит (помітно нижчий порівняно з містами). Широкий спектр проблем функціонування сільської соціальної

сфери пов'язаний з поспішно прийнятими і досі не підкріпленими політичними рішеннями щодо позбавлення підприємств АПК «тягаря» з утримання об'єктів соціального призначення в процесі реформування відносин власності в цьому секторі економіки, а також передачі об'єктів соціального призначення низових ланок на баланс сільських і селищних рад, бюджети яких (з урахуванням власної доходної бази, субвенцій і трансфертів з державного і регіональних бюджетів) не покривають витрат на належну територіальну організацію й ефективну експлуатацію сільської соціальної інфраструктури. В результаті рівень розгалуженості мережі її об'єктів, а також комплексності сільських систем розселення помітно знизився – кількість сіл, де відсутні стаціонарні об'єкти торгівлі, побуту, охорони здоров'я, освіти, культури тощо і відповідне виїзне обслуговування, але проживає достатній контингент споживачів їх послуг, продовжує зростати. Констатуючи ключову роль невиконання державою зобов'язань з надання населенню мінімально необхідного обсягу послуг соціального призначення в деградації соціальної сфери села, а також суттєві недоліки процесу оптимізації її характеристик на засадах програмно-цільового підходу (насамперед, вкрай незадовільне фінансування, а відтак, декларативність цілого ряду заходів загальнодержавних і регіональних програм розвитку сільської місцевості), слід підкреслити, що суспільно визнаний рівень привабливості сільських поселень і районів сільського розселення як середовища життєдіяльності для місцевої молоді та направлених на роботу молодих фахівців продовжує погіршуватися [5].

Практично не регулюється державою розвиток на селі житлово-комунального господарства: в значній частині сільських населених пунктів досі не вирішені проблеми енерго-, газо-, водо- і транспортного забезпечення; бракує каналізаційних мереж та споруд для очищення господарсько-побутових стічних вод; термінового вирішення потребують питання забезпечення сільських мешканців водою нормативної якості, зменшення обсягів її споживання з відкритих водойм і необлаштованих шахтних колодязів; не задовольняють потреб населення якісні характеристики переважної частини сільського житлового фонду. Відтак, попри вищі, ніж у

містах, показники забезпеченості селян загальною житловою площею, рівень комфортності та благоустрою сільського житлового фонду (у т.ч. обладнання його сучасними комунальними зручностями, технічний стан інженерних мереж і споруд) залишається набагато нижчим та продовжує погіршуватися.

Основні напрями створення комфортних житлових умов в сільській місцевості охоплюють:

- сприяння подальшому розвитку індивідуального житлового будівництва з використанням повного комплексу пільг, передбачених законодавством для різних категорій сільських забудовників;

- цільове виділення коштів державного, регіональних і місцевих бюджетів на спорудження або придбання житла для фахівців (у т.ч. молодих), які працюють або отримують направлення на роботу в сільську місцевість;

- подальше законодавче врегулювання та поширення практики надання пільгових довгострокових кредитів на будівництво (реконструкцію) житла, придбання будівельних матеріалів та інженерного обладнання;

- вдосконалення проектів житлових індивідуальних та багатоквартирних будинків для сільської місцевості з урахуванням сучасних технологій житлового будівництва та необхідності кардинальної модернізації комунального господарства сільських поселень (у т.ч. їх газифікації, формування автономних систем водопостачання й опалення житлового фонду, підвищення рівня енергозбереження тощо);

- сприяння розвитку в сільській місцевості підприємств різних форм власності, що спеціалізуються на виробництві будівельних матеріалів (пилорам, столярних цехів, цегелень та ін.).

Поліпшенню рівня інженерного обладнання сільських поселень також сприятимуть:

- забезпечення належного фінансування та посилення контролю за цільовим витрачанням коштів по державних і регіональних програмах водо-, газо- та енергопостачання сільської місцевості, розвитку і реконструкції мережі доріг з твердим покриттям;

- організація під контролем органів місцевої влади спеціалізованих комунальних підприємств для обслуговування інженерних мереж і споруд на території окремих сільських рад (локальних систем сільського розселення), наприклад, на засадах відродження практики сільських комунгоспів.

Затяжний період соціально-економічної нестабільності, у т.ч. пов'язаний з непередумано швидким реформуванням відносин власності на селі, негативно вплинув на обсяг і структуру товарообороту в сільській місцевості. Низький рівень доходів широких верств селян на фоні стрімкого зростання цін і тарифів продовжує унеможливлювати повноцінне задоволення їх потреб у продуктах харчування, що здебільшого не виробляються особистими селянськими господарствами, товарах культурно-побутового і господарського призначення (у т.ч. повсякденного використання), а також культурно-побутових послугах. У результаті зниження економічних показників діяльності підприємств і закладів торгівлі, ресторанного господарства та побуту, непристосованості організаційно-управлінських механізмів їх функціонування до умов затяжної фінансової кризи, недоліків системи оподаткування помітного згортання зазнала мережа відповідних об'єктів, погіршилася їх територіальна доступність, скоротилися торгові площі та потужності, зруйнована матеріально-технічна база сільської служби побуту (навіть населення більшості райцентрів має серйозні проблеми з ремонтом за місцем проживання побутової техніки та інших товарів тривалого користування). Через великі витрати на організацію (утримання транспорту, постачання паливом тощо) практично не розвивається профільне виїзне обслуговування сільських мешканців [5].

Подолання критичного занепаду в сфері торгівлі, ресторанного господарства і побуту сільської місцевості, розгалуження мережі відповідних підприємств і закладів різних форм власності в локальних системах розселення, поширення пересувних форм надання їх послуг нині пов'язують з:

- прискоренням темпів нещодавно розпочатого відродження сільської кооперації за рахунок врегулювання відповідної

нормативно-правової бази та реалізації державної політики сприяння;

- наданням пільгових кредитів на оренду приміщень та пересувних засобів для підприємців, що організовують в сільській місцевості об'єкти побутового обслуговування;

- розробкою і виконанням державних і регіональних програм розвитку рекреаційної сфери в сільській місцевості, у т.ч. заходів з формування інфраструктури та стимулювання підприємницької активності в галузі сільського "зеленого" туризму;

- створенням додаткового поштовху для розвитку в умовах ринкових відносин сільської роздрібної торгівлі, ресторанного господарства і служби побуту завдяки вивченню специфіки споживчого попиту селян з подальшим використанням отриманих результатів регіональними службами зайнятості в діяльності з професійної орієнтації, підготовки та перепідготовки молоді, безробітних й інших категорій незайнятого населення [5].

Підвищення рівнів захворюваності та смертності, інші несприятливі зміни демографічних характеристик та міграційних тенденцій сільського населення в поєднанні з відчутно звуженим спектром можливостей працевлаштування, низьким рівнем оплати праці та незадовільною якістю середовища життєдіяльності провокують погіршення якості сукупного кадрового потенціалу господарського комплексу сільської місцевості, знижують ефективність функціонування розташованих тут підприємств і закладів. Саме прагматичне розуміння тісного взаємозв'язку між продуктивністю праці та станом здоров'я зайнятих (а також їх освітньо-кваліфікаційним та культурно-освітнім рівнем) визначає пріоритет активної державної соціальної політики в галузі охорони здоров'я, освіти та культурного розвитку сільського населення як компоненту національної стратегії сталого соціально-економічного розвитку на тривалу перспективу [5].

Рівень забезпеченості сільських жителів послугами охорони здоров'я, помітно погіршившись у період соціально-економічної нестабільності, залишається набагато нижчим, ніж у міських поселеннях. Незадовільною є доступність і матеріально-технічна база закладів, що надають селянам первинну медико-санітарну

допомогу (навіть центральних районних лікарень), не вистачає лікарів загальної практики, фахівців різних спеціальностей і середнього медичного персоналу, серйозні недоліки спостерігаються в роботі служб охорони здоров'я матері та дитини, швидкої медичної допомоги.

Першочергові заходи у сфері охорони здоров'я сільського населення включають:

- трансформацію системи охорони здоров'я на засадах загальної лікарської практики – сімейної медицини як засіб досягнення нормативного рівня розгалуження та ресурсного забезпечення інфраструктури первинної медико-санітарної допомоги (ПМСД) (лікарських амбулаторій, фельдшерсько-акушерських пунктів) у сільських локальних системах розселення, а також оптимізації сільських лікарських дільниць;

- відновлення централізованих механізмів управління і фінансування первинної ланки сільської охорони здоров'я на рівні районів;

- модернізацію та зміцнення ресурсного забезпечення і техніко-технологічної бази закладів охорони здоров'я на селі за рахунок їх цільового комплектування медичною апаратурою, обладнанням, витратними матеріалами, у т.ч. через міжнародні програми співпраці й гуманітарної допомоги;

- забезпечення належного фінансування з бюджетів різних рівнів, посилення контролю за обґрунтованістю заходів і реалізацією національних державних і регіональних програм розвитку сільської охорони здоров'я;

- нормативно-правове й фінансове (у т.ч. податкове, кредитне) стимулювання розвитку приватної лікарської практики в сільській ПМСД;

- налагодження регулярних обов'язкових профілактичних оглядів, підвищення якості медичного обслуговування підлітків, вагітних, матерів з дітьми віком до 1 року, жінок фертильного віку;

- повномасштабне відновлення практики загальнообов'язкової імунізації сільського населення [5].

Важлива роль у підвищенні загально- і професійно-освітнього рівня сільського населення (у т.ч. забезпеченні

конкурентоспроможності випускників сільських шкіл при вступі до ВНЗ та на ринку праці), поліпшенні кадрового потенціалу розташованих на селі підприємств і закладів належить системі освіти. “Досягнення” в організації її інфраструктури та якості послуг засвідчують, зокрема, наступні факти: практично кожне друге сільське поселення досі позбавлене закладів освіти, тоді як школярі з малих сіл здебільшого самотужки добираються до загальноосвітніх установ, розташованих на відстані понад пішохідну або й транспортну доступність; частка населення у віці 6 років і старше, яке не має навіть початкової освіти, в сільській місцевості майже вдвічі вища, ніж у містах; рівень освіти селян залишається набагато нижчим порівняно з показником у міських поселеннях України та рівнем освіти зайнятих у сільськогосподарському й агропромисловому виробництві розвинених країн.

Врегулюванню найгостріших проблем територіальної та економічної доступності, забезпеченню належної якості освітніх послуг, що надаються сільським жителям, ближчим часом сприятиме:

- нарощування обсягів цільового фінансування програм розвитку в сільській місцевості інфраструктури дошкільного виховання і загальної середньої освіти (у т.ч. в галузі зміцнення й оновлення матеріально-технічного і навчально-лабораторного забезпечення загальноосвітніх закладів, їх комп'ютеризації), а також програм укомплектування шкіл автобусами для підвозу учнів з віддалених сіл (рівень фінансування програми “Шкільний автобус” залишає бажати кращого навіть у регіонах, де її дійсно реалізують);

- активізація діяльності із забезпечення сільських дошкільних, загальноосвітніх і професійно-технічних закладів кваліфікованими педагогічними кадрами (наприклад, у межах регіональних програм залучення на село молодих фахівців), відновлення й поширення практики диференційованих доплат педагогічним працівникам за роботу і стаж роботи в сільській місцевості;

- налагодження механізмів отримання сільськими школярами економічно доступної загальної середньої, а випускниками сільських шкіл – професійної освіти, у т.ч. у вищих навчальних закладах (зокрема, на засадах квотування їх прийому на навчання за

спеціальностями підвищеного попиту за державним замовленням, що передбачає направлення на роботу за місцем проживання);

- розробка та поширення доступних для сільського населення механізмів довгострокового кредитування професійної освіти;

- вдосконалення та впровадження (наприклад, на рівні регіональних служб зайнятості) методик визначення обсягів цільового державного замовлення на підготовку, перепідготовку й підвищення кваліфікації фахівців для потреб аграрного сектора та інших ланок господарства сільських районів з урахуванням пріоритетних напрямів їх перспективного розвитку [5].

Для реалізації завдання щодо відтворення людського потенціалу в агропромисловому комплексі та сільській місцевості необхідно вживати заходів щодо збільшення кількості робочих місць в галузях сільського господарства, у сфері переробки та зберігання продукції, агросервісного забезпечення, надання побутових послуг та в інших видах несільськогосподарської діяльності, доведення рівня оплати праці в сільському господарстві до середнього в національній економіці (шляхом підвищення продуктивності сільського господарства), забезпечення виплати заробітної плати у грошовій формі, залучення до системи соціального страхування осіб, зайнятих в особистих селянських господарствах, спрощення порядку реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності й надання допомоги безробітним в організації підприємницької діяльності.

Програми сільського розвитку повинні також передбачати підтримку професійного навчання в сільських регіонах, націленого на поліпшення професійних навичок і знань агровиробників та інших осіб, пов'язаних із сільським господарством. Навчання має бути спрямоване, в першу чергу, на якісну переорієнтацію виробництва, виконання гігієнічних стандартів та набуття навичок, необхідних для управління сільськогосподарським підприємством, застосування засобів виробництва, сумісних з підтримкою та поліпшенням ландшафту, захистом навколишнього середовища.

Дані ініціативи повинні підтримуватися підприємствами, які використовують найсучасніші технології та показують найкращі результати. Такі підприємства повинні влаштовувати дні відкритих дверей, протягом яких зможуть демонструвати відвідувачам свої

результати та способи виробництва. Відбір подібних підприємств можна проводити за допомогою тендерів, а адреси підприємств та дати днів відкритих дверей можна публікувати в пресі для широкого доступу.

Взагалі, для створення більшої кількості та кращих робочих місць в сільських регіонах необхідно дотримуватися подвійної стратегії. По-перше, необхідно поліпшити інвестиційний клімат і знизити вартість підприємництва в сільських регіонах, щоб у такий спосіб заохочувати появу нових підприємств і зростання існуючих. Для прискорення процесу створення нових робочих місць і поглинання працівників, які втратили роботу внаслідок структурних трансформацій сільського господарства, необхідно запровадити ефективні стимули до створення та зростання несільськогосподарських підприємств [79]. Така політика заохочення є особливо важливою з огляду на невеликі розміри несільськогосподарського сектора України, який має створювати додаткові робочі місця в сільських регіонах. По-друге, необхідно створити гнучкий ринок праці, на якому роботодавці будуть зацікавлені наймати працівників з сільських регіонів, а працівники будуть зацікавлені та матимуть достатній професійний рівень для того, щоб займати наявні робочі місця.

Реформування сільського ринку праці має проводитися у пакеті з трьох елементів:

1. Лібералізація трудових відносин;

2. Запровадження практики прямих колективних переговорів між роботодавцями та працівниками;

3. Ефективне дотримання головних прав працівників.

Зокрема, необхідно розглянути такі можливі варіанти:

- *Лібералізація законодавства про охорону праці.* Щоб залишити простір для прямих переговорів між соціальними партнерами, Кодекс про працю повинен регулювати вузький аспект трудових відносин і встановлювати мінімальні законодавчі вимоги до охорони праці. Зокрема, повинні бути скорочені процедурні витрати, пов'язані зі звільненнями. Це дозволить спростити корегування штатів працівників. Необхідно лібералізувати положення, які регулюють гнучкі трудові договори (наприклад,

строкові контракти). Це дозволить зменшити витрати, пов'язані зі звільненнями, та заохочувати сільських роботодавців до найму працівників. Необхідно також посилити гнучкість тривалості робочого часу. Це можна зробити шляхом лібералізації положень, які регулюють надурочну роботу, та шляхом надання дозволу розподіляти загальний граничний ліміт тривалості робочого часу протягом більш довгого періоду часу, що полегшуватиме можливість корегування робочої сили залежно від сезонних коливань, що особливо важливо в сільських регіонах.

- *Створення ефективних структур для ведення колективних переговорів.* Система ведення колективних переговорів України потребує розвитку для задоволення критеріям ефективності. Зокрема, необхідно краще збалансувати інтереси роботодавців і працівників. Колективні договори, що укладаються з державою як роботодавцем, слід переглянути так, щоб вони могли застосовуватися у приватному секторі. Крім того, необхідно також оцінити ефективність колективних переговорів, які ведуться на галузевому рівні. Колективні переговори на рівні галузей можуть бути неефективними, тому що укладені договори не враховують ні конкретні умови кожного підприємства, ні загальнонаціональні наслідки для економіки від підвищення заробітної плати. Тому такі договори повинні передбачати можливість виходу з них тих підприємств, що видаються неспроможними їх виконувати. Ще одним рішенням цієї проблеми може бути відмова від практики ведення колективних переговорів на рівні галузей і перехід до переговорів на рівні підприємств. Останні дозволяють враховувати конкретні умови кожного підприємства, а також наслідки колективного договору для конкурентноздатності відповідного підприємства. Однак перехід до колективних переговорів на рівні підприємств вимагає належного представництва інтересів працівників на рівні підприємства.

- *Посилення потенціалу інспекції праці.* Разом із суттєвою лібералізацією законодавства про охорону праці та дерегулюванням трудових відносин необхідно також забезпечити ефективну охорону головних прав працівників. Підприємства повинні виконувати законодавство про працю, дотримуватися принципу верховенства

права та забезпечувати своїм працівникам соціально прийнятний і економічно ефективний рівень охорони праці. Але замість того, щоб посилювати і так вже великий тиск інспекцій праці на підприємства чи збільшувати санкції, доцільно випробувати нові режими інспекційних послуг, такі як самотійна звітність або підряд.

- *Зменшення розміру податків на фонд заробітної плати.* Це передбачає розширення податкової бази шляхом стимулювання підприємств до переходу у формальний сектор, а також підвищення економічної ефективності соціальних витрат, які фінансуються за рахунок податків на фонд заробітної плати (переважно пенсії). Цей процес є поступовим, і він тісно пов'язується із реформуванням системи соціального страхування.

- *Створення системи моніторингу та оцінки програм активізації ринку праці.* Дані програми можуть бути корисним засобом розширення перспектив працевлаштування для вразливих груп працівників. Однак вони не збільшують загальну зайнятість. Практика показує, що чисті наслідки таких програм є обмеженими. До того ж вони відзначаються коштовністю. Тому необхідно підвищити економічну ефективність та адресність таких програм. Для цього для різних цільових груп і з урахуванням різних умов ринку праці слід визначити чисті наслідки та вартість на одне робоче місце. Такий підхід дозволить охопити програмами саме ті групи, що якнайбільше отримують від кожного конкретного заходу.

Для заохочення молоді до роботи і проживання в сільських населених пунктах необхідно передбачити надання земельних ділянок для осіб, які виявляють бажання працювати в аграрній сфері, організацію професійного навчання, надання соціальної допомоги, зокрема у розв'язанні житлової проблеми, забезпечення розвитку творчих здібностей дітей та молоді, їх змістовного дозвілля, відпочинку та оздоровлення [92].

При цьому, підтримка молодих сільськогосподарських виробників з боку держави може бути ефективною за умови досягнення наступних критеріїв:

- агровиробник, який є бенефіціаром державної програми підтримки молодих сільськогосподарських виробників, має бути молодшим за 40 років;

- він має володіти необхідними знаннями та навичками;
- господарство має бути економічно життєздатним і відповідати мінімальним стандартам охорони навколишнього середовища;
- бенефіціар повинен бути керівником господарства.

Значущим чинником якісного середовища життєдіяльності, який на практиці здебільшого знаходиться поза увагою органів державної та місцевої влади, є наявність можливостей організованого відпочинку та культурно-мистецького самовираження сільського населення, що передбачає існування та гідне матеріально-технічне забезпечення відповідної інфраструктури, на селі представленої передусім масовими та універсальними бібліотеками і закладами клубного типу. Гострою проблемою бібліотек залишається швидке та значне за обсягами фізичне і моральне старіння книжкового фонду, який з другої половини 1990-х рр. майже не оновлюється в усіх регіонах, подекуди суттєво скорочуючись. Незадовільна якість книжкового фонду бібліотек має вагомий негативний вплив на освітній рівень сільських жителів, у т.ч. дітей та молоді (як загальний, так і професійний), оскільки через брак фінансування ці заклади рідко комплектуються сучасними фаховими і науково-популярними виданнями з різноманітних галузей знань (зокрема, основ ринкової економіки, підприємництва, менеджменту і маркетингу, комп'ютерної техніки та програмного забезпечення, новітніх технологій агровиробництва тощо). Неефективність управлінських механізмів та організаційно-методичного забезпечення діяльності найбільш територіально поширених на селі закладів клубного типу (з огляду на особливості способу життя сільського населення – насамперед, вище, ніж у містах, й сезонне трудове навантаження на роботі та вдома, що суттєво обмежує вільний час на самоосвіту і культурний розвиток) стимулює подальше скорочення їх мережі. Відтак, організована культурна робота на селі майже не проводиться, зменшується кількість колективів художньої самодіяльності.

Передумовами досягнення в сільській місцевості належної якості культурного життя, зміцнення морально-етичних засад селян є:

- збереження та цільове державне фінансування законодавчо визнаної необхідною мережі закладів культури (клубів, бібліотек, місцевих історичних, краєзнавчих та природничих музеїв), а також об'єктів історико-культурної спадщини і природно-заповідного фонду, що межують з сільськими системами розселення;

- забезпечення економічної доступності суспільно необхідних послуг сфери культури і мистецтва з урахуванням величини реальних доходів сільського населення;

- впровадження методик корегування основних напрямів і структури діяльності сільських закладів культури на основі дослідження споживчого попиту на відповідні платні й безоплатні послуги в локальних системах розселення;

- використання існуючої інфраструктури культури і мистецтва для потреб створення в сільських поселеннях навчально-виховних комплексів («дитячий садок – школа»), галузевих і міжгалузевих об'єднань (наприклад, «бібліотека – клуб – місцевий музей», «школа – масова бібліотека – клуб»), що дозволить не лише зберегти спеціалізацію об'єкта, але й підвищити рівень його фінансування;

- вдосконалення контролю територіальних органів управління освітою за організацією і проведенням естетичного виховання дітей та підлітків на селі в межах обов'язкового компоненту шкільного навчального процесу і позакласної роботи.

Посилення уваги до вирішення засобами державної соціальної політики перелічених нагальних проблем життєдіяльності селян помітно покращить перспективи розвитку аграрного сектора вітчизняної економіки, сприятиме пом'якшенню наслідків і запобіганню відтоку працездатного та найбільш освіченого населення (насамперед, молоді), зміцнить потенціал сталого розвитку України в цілому.

Аналогічно, сільські території були обдурені за допомогою формул, які використовувалися для розподілу коштів на розвиток людських ресурсів. Формули, в яких використовуються рівні безробіття для розподілу коштів, дискримінують проти сільських

територій, оскільки сільських безробітних дуже важко підрахувати. Нестача коштів на розвиток людських ресурсів нанесла особливої шкоди, оскільки інтереси агробізнесу, що домінують у структурі політики сільського розвитку, небагато сприяли розвитку людських ресурсів. У деякій мірі відсутність уваги до необхідних програм розвитку людських ресурсів була спричинена фіскальними обмеженнями.

Більш того, органи влади в сільській місцевості не мали особливого бажання витратити обмежені державні ресурси на людей, які, скоріше за все, застосовуватимуть свої продуктивні здібності на інших територіях. Однак великі сільськогосподарські працедавці також виступали проти програм розвитку людських ресурсів, оскільки вони побоювалися, що ці програми, збільшуючи наявність альтернатив для людей, спричинять міграцію необхідних працівників.

Оскільки міграція і сільський розвиток не були адекватними для задоволення потреб людських ресурсів, то в результаті маємо багато людей в сільській місцевості, які мають серйозні проблеми, зокрема ті що відносяться до бідності.

Серед основних сфер, які потребують особливої уваги у майбутній політиці сільського розвитку, включають:

- *Сільське і лісове господарства*. Незважаючи на те, що в більшості країн сировинний сектор стає менш важливим в рамках економічної ваги і частки у зайнятості, в Україні сільське і лісове господарства залишаються основними землекористувачами і відіграють ключову роль у природокористуванні в сільських територіях, а також при визначенні сільських ландшафтів і культурної спадщини. Сільське господарство все ще залишається важливим елементом загального сільського розвитку. Сільськогосподарська активність має значний вплив на довкілля, а отже, деякою мірою, і на результати більш широкого сільського розвитку.

Таким чином, в Україні сільське господарство все ще робить цінний внесок у соціально-економічний розвиток сільських територій і повну реалізацію потенціалу зростання в сільській місцевості. Цей сектор продовжує відігравати суттєву роль у

формуванні сільського ландшафту та у підтримці життєздатних сільських громад. Необхідно допомагати агровиробникам виконувати їх багатофункціональну роль сторожів сільської місцевості і ринково орієнтованих виробників, включаючи несприятливі території у віддалених регіонах. Існує обґрунтування державної підтримки політики сільського розвитку, спрямованої на покращання процесу сільськогосподарської реструктуризації, сталого розвитку сільських територій і збалансованого взаємозв'язку між сільськими і міськими територіями.

Звичайно, життєздатність сільських територій не може залежати лише від сільського господарства, але для забезпечення ролі сільського господарства у захисті сільського середовища, виробництві безпечного високоякісного продовольства і збереженні привабливості сільських територій для молоді і нових резидентів політика сільського розвитку має розглядати сільське господарство у більш широкому контексті. В рівній мірі політика сільського розвитку має відігравати суттєву роль у розвитку життєздатних сільських територій і громад, від яких залежатиме здоровий сільськогосподарський сектор.

Акцент має бути зміщений з підтримки агровиробництва на безпосередню підтримку доходів виробників і у напрямку мети забезпечення усталеного агровиробництва. Важливою частиною реформ має бути процес стимулювання агровиробників через заходи сільського розвитку щодо адаптації їх методів ведення бізнесу, землекористування та інших сільськогосподарських практик до вимог суспільства. Більш того, політика сільського розвитку повинна бути націленою на інших активних індивідів та групи (крім агровиробників) з метою сприяння інтегрованому і усталеному розвитку сільських територій.

Адаптація виробництва до ринку, пошук нових комерційних каналів і додавання вартості сільськогосподарській продукції є важливими для підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора. Тому існує потреба в інвестиціях у покращання виробництва і маркетингу сільськогосподарської продукції. Вони мають сприяти застосуванню нових технологій, покращанню і моніторингу якості, стимулюванню розвитку нових комерційних

каналів для сільськогосподарської продукції, а також захисту довкілля.

- *Більш широкий сільський світ*: розвиток сільських територій більше не може базуватися суто на сільському господарстві. Диверсифікація є обов'язковою для сприяння формуванню життєздатних і усталених сільських громад.

Сільський розвиток традиційно асоціюється з сільським господарством. Однак останні зміни в політиці у напрямку інтегрованого сільського розвитку відображають комплексні зв'язки та взаємодії всередині системи загального сільського розвитку. Історична тенденція зменшення важливості сільського господарства у розвинених країнах є фактором диференціації ролі сільського господарства в сільському розвитку. Сільський розвиток створює альтернативу для сільськогосподарських джерел доходів, зайнятості і способу життя. Він представляє загальну концепцію, в рамках якої агровиробництво розвивається і адаптується. Тоді як в минулому і в країнах з традиційними економіками сільське господарство було основним і часто єдиним джерелом доходу і способів життя в сільській місцевості, ситуація у більш розвинених країнах є іншою.

На сучасному етапі широко визнається, що концепція сільського розвитку є набагато ширшою порівняно з концепцією сільськогосподарського розвитку. Взаємозв'язок між ступенем сільського розвитку і сільським господарством знаходиться у перехідному процесі від ситуації, де сільське господарство було основною рушійною силою, до ситуації, де зростаюча роль несільськогосподарських факторів визначає форму і природу сільського розвитку. Останній процес має значні економічні наслідки для сільського господарства. Його результатом є тенденція у напрямку до сільської диверсифікації. Сільська диверсифікація зменшує цінові ризики агровиробництва, і вона є логічним наслідком останнього відходу політики від підтримки сільськогосподарських цін. Іншими словами, це є прикладом адаптивної зміни в сільському господарстві. Відбувається також паралельна зміна політики. Зосередження на підтримці віддаляється від заходів, які базуються на товарах, у напрямку до більш широкого спектра екологічних критеріїв, а також критеріїв сільського розвитку

(наприклад, підтримка агровиробників, які використовують екологічно безпечну технологію вирощування, якісні культури тощо). Поступово сільське господарство стає менш ізольованим і захищеним від зовнішніх ризиків і зазнає диверсифікації з метою адаптації. Ця адаптація призводить до нової ролі сільського господарства у багатофункціональній активності.

Концепція інтегрованого сільськогосподарського розвитку змінила традиційний погляд на критичну важливість сільського господарства, і тепер взагалі вважається, що сильніша причинна обумовленість має місце у напрямку від сільського розвитку до сільського господарства, а не навпаки. Саме сільське господарство може розглядатися як “залишковий” сектор економіки, або ж сектор, на який впливають параметри регіонального розвитку. Об’єкт аналізу в рамках цього нового погляду є набагато ширшим і складнішим. Більш широка перспектива означає більш широкий діапазон аналітичних методів. Природа інтегрованого сільського розвитку означає, що методи економічного і соціологічного аналізу мають бути скомбіновані для розвитку кращої і більш корисної здатності до досліджень.

- *Якість і безпека продукції.* Споживачі приділяють все більшу увагу безпеці і якості продовольства, здоров’ю сільськогосподарських тварин, а також збереженню і покращанню сільського середовища.

- *Доступ до суспільних послуг.* У багатьох сільських регіонах незадовільний доступ до державних послуг, відсутність альтернативної зайнятості і вікова структура значно зменшують потенціал розвитку, зокрема що стосується можливостей для жінок і молоді.

- *Участь стейкхолдерів.* Різноманітні особи, зацікавлені у забезпеченні сталого економічного, екологічного і соціального розвитку сільських територій, мають брати участь у розробці заходів з сільського розвитку. Майбутня політика має включати підтримку сільських територій через створення різноманітних партнерств на місцевому рівні.

- *Партнерство:* політика має реалізовуватися в рамках партнерства між державними і приватними організаціями і

громадянським суспільством (узгоджено з принципом додатковості). Для ефективної реакції на місцеві і регіональні потреби необхідним є повний діалог між сільськими стейкхолдерами при розробці і подальшому впровадженні, моніторингу і оцінці програм. Партнерства повинні мати більші можливості у плані взаємного навчання через створення мереж і обмін найкращими практиками.

- *Спрощення.* Необхідним є значне спрощення політики сільського розвитку. Її реалізація має базуватися на одній системі програмування, фінансування і контролю, адаптованій до потреб сільського розвитку.

Сільський розвиток не можна аналізувати без приділення належної уваги сільському господарству, а аналіз аграрної політики вимагає включення ефектів сільського розвитку. До недавнього часу у традиційних підходах до цих обох тем фокусувалися виключно на одній із складових, як основному об'єкті дослідження, тоді як інший компонент вважався екзогенним. Однак це є статичним підходом. Ми вважаємо, що такий підхід має суворі обмеження і може призвести до значної аналітичної упередженості.

Таким чином, комплексна програма сільського розвитку має передбачати реалізацію наступних завдань:

- створення умов для продуктивної зайнятості сільських жителів на основі ефективного використання природоресурсного потенціалу села, стимулювання розвитку підприємництва, що забезпечить утворення нових робочих місць та істотне збільшення доходів;

- заохочення молоді до роботи і проживання в сільських населених пунктах;

- формування соціальної інфраструктури, здатної задовольняти різноманітні потреби сільського населення;

- запобігання занепаду сільських населених пунктів, розширення можливостей сільських громад у розв'язанні проблем життєдіяльності населення;

- перехід до цілісних та орієнтованих на бідних програм розвитку сільської місцевості, які забезпечують пристойний дохід від праці та землі;

- забезпечення економічного росту на широкій основі. Хоча сільське господарство є головним двигуном економічного росту в сільській місцевості, необхідно визнати роль несільськогосподарської економічної діяльності та роль приватного сектора у стимулюванні росту;

- формування об'єднання всіх зацікавлених сторін, стимулювання поглиблення їх участі в розробці та здійсненні програм та проектів.

Головна мета реформування соціальної інфраструктури – збереження й забезпечення ефективного функціонування і подальшого розвитку сфери послуг у сільській місцевості. Досвід роботи в цьому напрямі свідчить, що найбільш ефективними є моделі створення сільського комунального підприємства, сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, сільського сервісного центру, взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями та приватними підприємцями.

Посилення уваги до вирішення засобами державної соціальної політики перелічених нагальних проблем життєдіяльності селян помітно покращить перспективи розвитку аграрного сектора вітчизняної економіки, сприятиме пом'якшенню наслідків і запобіганню міграції працездатного та найбільш освіченого населення (насамперед молоді), зміцнить потенціал сталого розвитку України в цілому.

3.4. Інтеграція учасників сільського розвитку до формальної фінансової системи

Використання потенціалу фінансового ринку є одним із ключових факторів сільського розвитку. Оскільки доступ до фінансових послуг надає можливість сільському населенню управляти своїм споживанням, заощадженнями та інвестуванням. Все більше експертів сходяться на думці, що фінансові системи в країнах із перехідними економіками мають бути більш відкритими для сільського населення з низькими доходами.

В Україні ж має місце дефіцит досліджень, присвячених взаємодії банківського сектора і селян. Більшість досліджень спрямована на аналіз потреб селян, а також на розробку рекомендацій для державного і фінансового секторів. У той же час, такі рекомендації часто не враховують економічні інтереси фінансових посередників, і ось чому, як правило, вони не виглядають привабливими для учасників сільських фінансових ринків і є досить декларативними за своїм характером. Д. Седік [157] наголошує на потребі у створенні комерційно життєздатної клієнтської бази для подальшого розвитку фінансових відносин в сільській місцевості. Мали місце недостатні спроби аналізувати умови, за яких надання послуг селянам буде прибутковим для фінансових посередників [131]. Тому важливе значення має розробка фінансових технологій, що полегшать створення життєздатних фінансових продуктів, які поєднують ресурсний кредит і страхування, а також одночасно стимулюють розвиток маркетингової інфраструктури [136].

Фінансові потреби сільських територій України з високою часткою сільського господарства в структурі економічної діяльності залишаються великою мірою незадоволеними. Вітчизняні банки майже ігнорують невеликі сільські підприємства. Частка позик, наданих невеликим компаніям у загальному портфелі позик середнього банку, навряд чи перевищує десять відсотків [30]. Формальна фінансова система в Україні надає дуже обмежені послуги з фінансування селян і агровиробників, а більшість фінансових установ зосереджуються на обслуговуванні клієнтів у містах. Якщо фінансові установи і надають позики в АПК, то це, як правило, великим переробним компаніям або постачальникам ресурсів, а не безпосередньо агровиробникам.

Очевидні причини такої ситуації включають недостатньо розвинені фінансові установи, високий ризик, асиметричний розподіл інформації між кредиторами і позичальниками [142]. Надання мікрофінансових послуг українським сільським домогосподарствам пов'язано із значними витратами – частково тому, що вони мають незначні обсяги коштів, проживають у малозаселених територіях і нечасто мають кредитну історію. Високі

трансакційні витрати, пов'язані з фінансовою діяльністю в сільських регіонах, є причиною того, чому багато представників формального фінансового сектора все ще розглядають мікрофінансування як неприбуткове, оскільки вони розглядають селян як таких, що нездатні сплачувати високі відсоткові ставки, які компенсуватимуть трансакційні витрати.

У той же час, згідно результатів досліджень [131], для більшості селян банки є дуже важливим джерелом позикових коштів. Формальні позики поступово заміщують неформальне запозичення у родичів та інших осіб. Держава, як джерело позик, практично зникла.

Це показує, що, на відміну від загальної думки, фермери і сільські домогосподарства (навіть з низькими доходами) потребують фінансових послуг, використовують їх і готові сплачувати навіть високі відсоткові ставки [131]. Наприклад, для отримання позики без застави типовий сільський підприємець сплачує банку 24-36 відсотків річної відсоткової ставки (станом на 2006-2007 рр.). Річні відсоткові ставки для позик із заставами є дещо нижчими – 16-17 відсотків. Відсоткові ставки для невеликих сільських підприємців залишаються високими на фінансовому ринку. Порівняння із Сполученими Штатами, Західною Європою і навіть Росією будуть не на користь України (вартість боргового капіталу у розвинених країнах, як правило, не перевищує дев'яти відсотків). Ми маємо всі причини говорити, що вітчизняні фінансові установи завищують відсоткові ставки – частка прострочених позик, наданих невеликим підприємствам, не перевищує 1-2 відсотки (станом на 2006-2007 рр.). Однак банки, орієнтовані на малий бізнес, особливо в сільській місцевості, додають значні премії за ризик – отже, їх позики є досить дорогими [30].

Більш того, вітчизняні банки майже не надають початкового капіталу та інвестицій у модернізацію існуючих потужностей сільськогосподарських підприємств. Банки, як правило, надають позики на фінансування поточної діяльності підприємств. Частка інвестиційних позик для невеликих компаній не перевищує дев'ять відсотків загального обсягу наданих позик. Високі витрати, пов'язані з інвестиційними позиками, обмежують попит на них.

В таких умовах більшість потреб сільського населення вимушений задовольняти неформальний вектор, оскільки формальні постачальники фінансових послуг вважають неприйнятною високу вартість операцій в сільській місцевості. Однак, незважаючи на те, що неформальні посередники, у порівнянні із фінансовими організаціями, мають переваги, пов'язані із близькістю та доступністю, рівень безпеки, який характеризує неформальних посередників є вагомим недоліком. Більш того, формальні посередники мають більш розвинуту інфраструктуру та кращі можливості щодо створення інноваційних каналів обслуговування клієнтів.

В той же час, в більшості випадків саме відсутність доступу до фінансових ресурсів є причиною того, що агровиробники втрачають ринкові можливості. Доходи багатьох агровиробників в Україні залишаються на низькому рівні, тому вони є вразливими до ринкових і кліматичних умов. Часто такі виробники змушені виробляти одні й ті ж товари, незважаючи на те, що ціни цих товарів падають нижче рівня виробничих витрат, оскільки за відсутності фінансових ресурсів агровиробники не можуть дозволити собі здійснювати диверсифікацію.

Проблеми з фінансуванням також впливають на сферу діяльності агровиробників. Переробні підприємства не мають коштів для інвестицій у належне обладнання, що призводить до високих витрат на переробку. Дрібні споживачі в сільських регіонах, через низький рівень доходів, скорочують споживання агропродукції. Низькі рівні інвестицій у склади призводять до високих втрат після збирання врожаю. Агровиробники, які не можуть отримати кредит під заставу свого врожаю, змушені продавати продукцію за несприятливої ринкової кон'юнктури. Дані фактори є причиною низької ефективності сільськогосподарського виробництва та гальмують економічний розвиток сільських регіонів.

Більшість країн, які досягли високих темпів зростання і стрімких темпів зменшення бідності, значні інвестиції здійснювали саме в розвиток сільськогосподарського сектора та сільської інфраструктури, що дозволило агровиробникам стати важливими споживачами промисловості та сфери послуг. Звичайно, кращий

доступ до фінансування не є гарантією підвищення доходів для агровиробників. Для цього необхідний також доступ до кращої сировини, методів землеробства, ресурсів, інформації та ринків. Однак розв'язання проблеми фінансування сільського господарства є критичним для розкриття потенціалу агровиробників у плані зростання.

Як свідчить практика, традиційні підходи до фінансування агровиробництва, до яких належить і субсидування відсоткових ставок, не мали успіху. Результатом субсидування стало незадовільне розміщення кредитів, а отримані кошти не завжди використовувалися для здійснення інвестицій в сільське господарство. Способи пов'язати формальні і неформальні фінансові ринки шляхом сприяння розвитку напівформальних установ, пов'язаних взаємною солідарністю, також не принесли успіху. Наприклад, сільськогосподарські кооперативи, які були одним із способів кредитування агровиробників, часто зазнавали неефективного адміністративного контролю, характеризувалися відсутністю незалежного процесу прийняття рішень, невисокою гнучкістю та високими адміністративними витратами.

Негативний досвід використання старих моделей фінансування став фактором, який гальмував ініціативи уряду та формальних фінансових посередників щодо експериментування з новими схемами. Одним із варіантів вирішення даної проблеми став розвиток мікрофінансування. Однак мікрофінансування в цілому було неприйнятним для сільського господарства. Більшість успішних мікрофінансових установ знаходяться у містах або у щільно заселеній сільській місцевості із сильною несільськогосподарською економікою або сільським господарством, яке активно модернізується [137]. Більш того, деякі ключові елементи технологій кредитування, які пропонуються мікрофінансовими установами, не підходять для сільського господарства, зокрема це стосується регулярних виплат і обов'язкових зобов'язань, а також альтернативних елементів, зокрема застави і бюджетів домогосподарств, що часто є неприйнятним для незабезпеченого населення [138].

Сільськогосподарські фінанси найчастіше залишаються поза межами формального сектора. Тому забезпечення сільського населення фінансовими послугами знаходиться у ніші, яка є недостатньо інтегрованою у фінансову систему країни. Така ізоляція негативно впливає на ефективність даних послуг, а також на ступінь охоплення клієнтів. Високі трансакційні витрати, які традиційно асоціюються з наданням фінансових послуг сільським домогосподарствам (частково через те, що вони володіють незначними сумами грошей, проживають на територіях з низькою щільністю населення та рідко мають кредитну історію), є причиною того, чому більшість представників формального фінансового сектора розглядають мікрофінансову діяльність в сільських регіонах як неприбуткову [140]. Як наслідок, більшість сільських жителів не мають доступу до формальних механізмів ризик-менеджменту, а тому значна частина кредитного ризику перекладається на кредиторів [131].

У даному контексті увага має приділятися інноваційному потенціалу фінансового сектора, який визначає здатність розширювати ступінь охоплення сільських жителів фінансовими послугами. Двадцять років тому головне завдання у сфері кредитування населення з низькими доходами було пов'язане із пошуком методів забезпечення та погашення кредитів, не забезпечених заставою. На сучасному етапі, після серйозного успіху в даній сфері, виникає нове системне питання – пошук шляхів інтеграції всього спектра фінансових послуг для сільського населення у традиційну фінансову систему.

Відтак, одним із головних завдань сільського розвитку є зменшення бар'єрів між фінансуванням сільського населення та формальним фінансовим сектором, оскільки існує величезний потенційний ринок для надання роздрібних фінансових послуг сільським клієнтам, і все більше фінансових посередників в усьому світі починають успішно працювати на даному ринку.

Слід зазначити, що останнім часом, доступ до ресурсів банків для сільських підприємців все ж покращується. Він був відкритий зарубіжними фінансовими посередниками. Європейський банк реконструкції та розвитку став піонером у сфері надання позик

невеликим компаніям у 1994 р. На сучасному етапі кількість банків, які фінансують невеликі підприємства в сільській місцевості (іноді за допомогою зарубіжних фінансових установ), повільно, але збільшується [131].

Яскравим прикладом взаємодії вітчизняних банків і міжнародних фінансових посередників є Програма надання мікропозик в Україні. Її учасники включають наступні банки: “Райффайзен банк “Аваль”, “Приватбанк”, “Форум”, “ПроКредит банк”, “Надра”. “Кредитпромбанк” і “Кредобанк”. В рамках цієї програми банки-партнери систематично отримують технічну допомогу, яка дозволяє їм розробляти нові продукти (які є прийнятними для цільових груп), а також визначати рівень платоспроможності для потенційних позичальників і оцінювати можливі ризики, контролюючи і розширюючи їхні портфелі позик [53].

Фокус цієї програми перемістився на розширення діяльності, спрямованої на цю цільову групу в сільські населені пункти, де більшість цільових клієнтів представлені агровиробниками, які раніше не мали доступу до банківських позик. Технології надання позик, які використовуються в рамках цієї програми, були адаптовані до особливостей агробізнесу, оскільки робота фінансових посередників, які обслуговують сільськогосподарський сектор пов'язана із специфічними проблемами (сезонний характер продукції та залежність від біологічних процесів і природних ресурсів ставить фінансових посередників в залежність від таких непередбачуваних їм явищ як засуха, повінь тощо). Протягом першого року використання цієї технології банки-партнери надали сільським і сільськогосподарським підприємцям більш ніж 4000 позик на суму 20 млн. дол. США. Середня сума позики складає 5000 дол. США, а в більшості випадків термін позики не перевищує одного року (табл. 3.1).

Зростає кількість банків, які зазнають суворої конкуренції на традиційному сегменті, виходять на ринок позик для невеликих компаній. З огляду на неактивну організацію мікрофінансування в Україні, комерційні банки мають конкурентні переваги у багатьох сферах, зокрема це стосується відомих брендів, інфраструктури і

Таблиця 3.1

**Описання типів позик, які використовуються в рамках
Програми надання мікrokредитів в Україні [131]**

Тип позики	Максимальна сума	Мета позики	Особливості	Цільова група
Кредитна картка	До 1-2 тис. дол. США	Невеликі покупки, витрати на відрядження	Відсутність застави, гнучкість у плані використання та погашення	Підприємці, юридичні особи тощо.
Овердрафт	До 25 тис. дол. США	Поповнення оборотних засобів	Гнучкість у плані використання і погашення	Юридичні особи
Кредитна лінія	Залежить від обсягу трансакцій	Поповнення оборотних засобів	Гнучкість у плані використання і погашення	Юридичні особи
Експрес-позики	5-10 тис. дол. США	Поповнення оборотних засобів	Відсутність застави, швидка процедура подання заявок	Підприємці і юридичні особи
Мікропозика	До 30 тис. дол. США	Фінансування основних і оборотних засобів	Вимагається застава, відсоткові ставки є нижчими.	Підприємці і юридичні особи
Позики в рамках програми Агро+	До 300 тис. грн.	Фінансування основних і оборотних засобів	Надаються переважно в гривнях	Сільські підприємці
Невеликі позики	До 100 тис. дол. США	Фінансування основних і оборотних засобів	Індивідуально розроблений графік погашення	Невеликі підприємства
Фінансування мікропроектів	100-250 тис. дол. США	Модернізація існуючої діяльності	Оцінка проекту	Невеликі компанії

доступу до капіталу. Багато банків розглядають селян як можливість вийти на нові фінансові ринки, представлені абсолютно новими клієнтами і активами. Комерційні банки, які стоять перед зростаючою конкуренцією на традиційних роздрібних ринках, виявляють інтерес у сфері кредитування невеликих сільськогосподарських підприємств, оскільки дослідження потенційних клієнтів може збільшити клієнтську базу, одночасно підтримуючи адекватний рівень прибутковості.

Однак, очевидно, що фінансові посередники не будуть ставити перед собою цілі надавати послуги сільським клієнтам в якості потенційного ринку, поки вони не знайдуть шляхи рентабельного обслуговування цих клієнтів. Це вимагає наявності каналів збуту послуг, які будуть не лише доступними широким верствам сільського населення, але і нададуть можливість здійснювати трансакції при незначних затратах. Застосування нових, інноваційних підходів має допомогти подолати скептицизм фінансових посередників. Використання сучасних фінансових технологій як каналу для надання фінансових послуг для сільського населення може скоротити трансакційні витрати до такого рівня, що формальні фінансові посередники зможуть рентабельно обслуговувати навіть дуже бідне населення у віддалених регіонах [144].

Більш того, більшість нових методів спрямована на позичальників, агровиробників або їх асоціації, переробні підприємства або трейдерів як частини ланцюга поставки товарів. Кредити базуються на ефективності позичальника у ланцюгу, а не лише на кредитному ризику позичальника. Як наслідок, ризик для фінансових посередників знижується.

Сприятливе середовище для фінансування ланцюга поставок в сільському господарстві постійно покращується. Фінансові ринки пропонують широкий вибір інструментів ризик-менеджменту, що дозволяє банкам покращувати свою дохідність з урахуванням ризику. З'явилися нові механізми, які дозволяють банкам та іншим змінювати сільськогосподарські позики та розміщувати їх на ринку капіталу.

Сільськогосподарські кредитні картки. Кредитні картки стали популярними серед середнього класу у містах, але вони є менш поширеними в сільській місцевості. У розвинутих країнах кредитні картки використовуються для фінансування сезонних потреб

агровиробників (даний інструмент фінансування спрямований на надання адекватної і своєчасної підтримки з тим, щоб дозволити фермерам задовольняти свої фінансові потреби протягом сільськогосподарських робіт, у т.ч. стосовно придбання ресурсів). Ліміти встановлюються на основі землеволодіння і способів землеробства і мають покривати річні потреби у виробничих кредитах. Отримані гроші слід повертати протягом 12 місяців. Кредитні картки можуть використовуватися як *smart cards*, наприклад, роблячи можливим більш широкий спектр трансакцій, зокрема гарантування форвардних продажів, здійснення трансакцій у сфері менеджменту цінового або кліматичного ризику, фінансування запасів. Можна передбачити інші вигоди, оскільки фінансування дозволяє банкам розробляти кредитні документи для окремих агровиробників. Банки можуть здійснювати рейтинг агровиробників і майбутні рішення щодо надання кредитів приймати на основі цих рейтингів, покращуючи для ефективних агровиробників доступ до середньострокових кредитів.

Адаптація виплати і погашення позик до грошових потоків у сільському господарстві. Фінансові установи, які зазнають деякого успіху у сфері сільськогосподарського кредитування, прив'язували виплату і погашення позик до циклу грошових потоків у сільському господарстві. Найбільш поширений графік включав три виплати позики, які прив'язувалися, головним чином, до придбання ресурсів, зокрема насіння, добрив і пестицидів. При цьому здійснювалася лише одна, кінцева, повна сплата позики (основна сума разом з відсотками) після збирання врожаю, що надавало агровиробнику достатньо часу для продажу більшої частини врожаю. Банк може додавати додатковий інструмент у сфері ризик-менеджменту, вимагаючи від агровиробників рахунки на ресурси. Далі банк сплачує по цьому рахунку безпосередньо постачальнику ресурсів з тим, щоб уникнути ризику надання підроблених рахунків і потенціалу для агровиробників використовувати кредитні кошти на інші цілі [149].

Використання технології для зниження трансакційних витрат, пов'язаних з наданням послуг у сільській місцевості. Складна природа центрального кредитного бюро, що включає клієнтів мікрофінансування, є одним із способів, за допомогою якого технологія покращує ризик-менеджмент. Фінансові установи здатні здійснювати

перевірку клієнтів за допомогою кредитних бюро і відмовляти у позиках особам, які мали проблеми з їх погашенням протягом останніх п'яти років [148].

Краще фінансування може вивільнити потенціал зростання в сільському господарстві. Вигоди отримає, скоріше за все, незабезпечене сільське населення, оскільки зараз воно є обмеженим у цьому відношенні. Інституціональні інновації можуть допомогти досягти цього результату. Тому сільські фінансові ринки потребують сприятливих правових і регуляторних умов, а також необхідних інститутів з тим, щоб реалізувати відповідні концепції. Саме інституціональна інфраструктура, разом з правовим і регуляторним середовищем, робить можливим розвиток різноманітних життєздатних фінансових установ, які орієнтуються на своїх клієнтів, ефективно мобілізують депозити і надають доступ до позик для широкого спектра агровиробників та інших клієнтів у сільській місцевості.

Інституціональна інфраструктура для сільських і сільськогосподарських фінансів впроваджує правове і регуляторне середовища, а також надає підтримку та інші послуги сільськогосподарському і фінансовому секторам. Вона має включати як державні, так і приватні установи. Деякі з них працюють безпосередньо з фінансовим сектором у плані підтримки своїх операцій і послуг селянам і агровиробникам. Інші установи надають послуги безпосередньо сільським підприємствам, покращуючи їх доступ до фінансування.

Одним із головних завдань сільського розвитку є зменшення бар'єрів між фінансуванням сільського населення та формальним фінансовим сектором. Увага має приділятися очевидній потребі удосконалення середовища сільських фінансових установ, оскільки більшість селян не мають доступу до формальних механізмів ризик-менеджменту; як результат, значний кредитний ризик переміщується до кредиторів.

Застосування нових фінансових технологій в Україні є критично важливим для зменшення ризику невиконання зобов'язань для позичальників, які одночасно покращать доступ до фінансів для багатьох селян. Іншими словами, здатність покращувати ступінь охоплення селян фінансовими послугами визначається інноваційним

потенціалом фінансового сектора. Використання сучасних фінансових технологій як каналу для надання фінансових послуг для сільського населення може скоротити трансакційні витрати до такого рівня, що формальні фінансові посередники зможуть рентабельно обслуговувати навіть дуже бідне населення у віддалених регіонах.

Таким чином, поряд із заходами, спрямованими на розвиток сільської інфраструктури та традиційними агрополітичними заходами, необхідно реалізовувати програми, які підтримують групи місцевих ініціатив при розробці та здійсненні самостійно розроблених внутрішніх стратегій розвитку. Оскільки Україна характеризується дуже неоднорідною сільською місцевістю, політичні заходи, спрямовані на стимулювання економічного розвитку села та створення нових робочих місць, повинні безпосередньо враховувати потреби окремих регіонів. Практика європейських країн показала, що розробка стратегій місцевого розвитку за участю цілого ряду зацікавлених сторін, що представляють село, має величезне значення для адаптації до змін на селі. В даному контексті необхідно підвищувати довіру місцевих партнерств, створених за територіальним принципом, які відіграють винятково важливу роль у забезпеченні стійкого розвитку села.

Важливо також, щоб стратегія розвитку сільського господарства враховувала екологічні аспекти розвитку сільських територій. Одним із можливих варіантів екологічного агровиробництва є органічне сільське господарство. Управління органічним сільським господарством має бути адаптованим до місцевих умов, середовища, культури та масштабів. Вплив повинен бути зменшений шляхом повторного використання, утилізації та ефективного управління матеріалами та енергією з метою підтримки та поліпшення екологічної якості продукції та ресурсів, що охороняються.

Окрім розвитку сфери сільськогосподарського виробництва, при розробці комплексної програми сільського розвитку необхідно також передбачити комплекс заходів щодо поліпшення інфраструктури та соціальної сфери. При цьому, головна мета реформування соціальної інфраструктури – збереження й

забезпечення ефективного функціонування і подальшого розвитку сфери послуг у сільській місцевості. Досвід роботи в цьому напрямі свідчить, що найбільш ефективними є моделі створення сільського комунального підприємства, сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, сільського сервісного центру, взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями та приватними підприємцями.

Розв'язання проблеми фінансування сільського господарства також є важливим для розкриття потенціалу агровиробників у плані зростання. Фінансові потреби сільських територій України з високою часткою сільського господарства в структурі економічної діяльності залишаються великою мірою незадоволеними. Вітчизняні банки майже ігнорують невеликі сільські підприємства. Очевидні причини такої ситуації включають недостатньо розвинені фінансові установи, високий ризик, асиметричний розподіл інформації між кредиторами і позичальниками.

Краще фінансування може вивільнити потенціал зростання в сільському господарстві. Однак кращий доступ до фінансування не є гарантією підвищення доходів для агровиробників. Для цього необхідний також доступ до кращої сировини, методів землеробства, ресурсів, інформації та ринків. Інституціональні інновації можуть допомогти досягти цього результату. Інституціональна інфраструктура, разом з правовим і регуляторним середовищем, робить можливим розвиток різноманітних життєздатних фінансових установ, які орієнтуються на своїх клієнтів, ефективно мобілізують депозити і надають доступ до позик для широкого спектра агровиробників та інших клієнтів у сільській місцевості.

ПІСЛЯМОВА

Важливою складовою формування та реалізації моделі поступального розвитку суспільства є розв'язання важливого науково-практичного завдання щодо удосконалення соціально-економічного розвитку сільських територій, що базується на поглибленні сутності інтегрованого сільського розвитку, комплексній оцінці процесів розвитку сільських територій, визначенні основних факторів впливу на динаміку соціально-економічного зростання.

На основі проведених теоретичних узагальнень ми прийшли до висновку, що соціально-економічний розвиток сільських територій України характеризується використанням несистемного підходу до вирішення відповідних питань, а також обмеженою теоретичною і фактичною базою для аналізу проблем сільських територій (оскільки до цього дана тема часто ігнорувалася економістами). Як результат, сприйняття проблем села вченими і політиками часто не відповідає дійсності, оскільки до недавнього часу дослідження пов'язувалися, в основному, з аграрним сектором, що значно обмежувало їх цінність для сільської економіки. Поняття *інтегрованого розвитку сільських територій* має бути конкретизоване. На нашу думку, воно проявляється в покращанні якості життя сільського населення через підвищення рівнів його самозабезпеченості і соціальної безпеки шляхом реструктуризації його економічної активності. При цьому акцентується увага на тому, що концепція розвитку сільських територій є набагато ширшою порівняно з концепцією аграрного розвитку та відображає комплексні зв'язки і взаємодії сільських економік.

На основі проведених досліджень можемо стверджувати про необхідність використання концепції *інтегрованого сільського розвитку*. Проблеми сільського розвитку є невіддільними від проблем аграрного сектора, а тому недоцільно зосереджуватися виключно на одній із складових політики сільського розвитку як об'єкті дослідження (тоді як інший компонент вважається екзогенним), оскільки це є обмеженим статичним підходом, що може призвести до значної аналітичної упередженості. Саме тому останні зміни у політичному інструментарії полягають у використанні більш

цілісного підходу до дослідження і стимулювання сільського розвитку.

Зарубіжний досвід регулювання сільського розвитку підтверджує, що ключовим питанням такого розвитку є не питання фінансування, а проблеми *виявлення, підтримки і впровадження місцевих ініціатив*, які поєднують інтереси державних, підприємницьких та суспільних структур, зокрема підприємців, представників державних відомств і органів місцевого самоврядування, лідерів місцевих співтовариств, що забезпечить використання наявних потенціалів для розв'язання регіональних проблем соціально-економічного розвитку. Реалізація напрямків розвитку сільських територій має здійснюватися на принципах спільного фінансування і партнерства. Зокрема, фінансова допомога може надаватися через державні та неурядові організації на основі конкурсного відбору, прозорості та громадського контролю.

Необхідним є підвищення довіри до *партнерств між державними, підприємницькими та суспільними структурами* із використанням моделей “знизу доверху”. Оскільки Україна характеризується дуже неоднорідною сільською місцевістю, політичні заходи, спрямовані на стимулювання економічного розвитку села та створення нових робочих місць, повинні безпосередньо враховувати потреби окремих регіонів. Місцеві партнерства, створені за територіальним принципом, відіграють винятково важливу роль у забезпеченні стійкого розвитку села та є ключовими елементами політики сільського розвитку. Завдяки таким партнерствам, місцеве населення бере участь у визначенні найважливіших завдань і пошуках їх рішень.

Проблеми сільських регіонів не можна повністю відокремити від проблем інших територій, зокрема міст. Фактично, в розвинених країнах лінії, які колись відділяли міські території від сільських, стають все менш чіткими. Тому соціальний аспект політики сільського розвитку має бути спрямований на створення рівних можливостей та стартового капіталу для жителів сільської місцевості у порівнянні із можливостями, які характеризують міські території. З цією метою нами було розроблено та викладено *алгоритм реалізації місцевих ініціатив* на основі переходу від формування структур

локальної співпраці до розробки специфічної регіональної стратегії розвитку та її подальшої популяризації серед місцевого населення

За підсумком проведених досліджень була запропонована *якісно нова модель розвитку соціальної сфери* в сільській місцевості шляхом пошуку нових власників об'єктів соціальної інфраструктури, зокрема шляхом формування обслуговуючих кооперативів та сільських сервісних центрів. При цьому, головною метою реформування соціальної інфраструктури визнавалось збереження й забезпечення ефективного функціонування і подальшого розвитку сфери послуг у сільській місцевості. Досвід роботи в цьому напрямі свідчить, що найбільш ефективними є моделі створення сільських комунальних підприємств, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, сільських сервісних центрів, взаємодії органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями та приватними підприємцями.

На основі проведених досліджень були розроблені методичні підходи до розробки та обґрунтування стратегії інтегрованого розвитку сільських територій, які, на відміну від існуючих, доповнено формуванням ефективного механізму підтримки соціально-економічного зростання депресивних територій. Нами наголошується на тому, що підтримка депресивних територій має зосереджуватися на наданні компенсаційних виплат агровиробникам у менш сприятливих територіях. Ці виплати мають бути адаптовані з тим, щоб відображати кращу роль агровиробників як менеджерів збереження природних ландшафтів на таких територіях.

Особлива увага в рамках опрацювання концепції підтримки депресивних територій звертається на те, що на депресивних територіях повинно мати місце фінансування ініціатив щодо перепідготовки зайнятих у сільськогосподарському виробництві або конверсія в інші види діяльності з метою забезпечення *багатофункціонального* розвитку сільських територій. Основна увага на даному етапі має приділятися процесам диверсифікації на депресивних територіях, а саме розвитку малого підприємництва, удосконаленню інфраструктури та підвищенню якості соціальних послуг

Обґрунтована необхідність розв'язання *проблеми фінансування сільського розвитку*, оскільки фінансові потреби сільських територій України з високою часткою сільського господарства в структурі економічної діяльності залишаються великою мірою незадоволеними. Вітчизняні банки майже ігнорують невеликі сільські підприємства. Очевидні причини такої ситуації включають недостатньо розвинені фінансові установи, високий ризик, асиметричний розподіл інформації між кредиторами і позичальниками. Відтак, одним із головних завдань сільського розвитку є зменшення бар'єрів між фінансуванням сільського населення та формальним фінансовим сектором. При цьому, застосування нових фінансових технологій в Україні є критично важливим для зменшення ризику невиконання зобов'язань для позичальників, які одночасно покращать доступ до фінансів для багатьох селян.

Для подальших досліджень у галузі управління соціально-економічним розвитком сільської місцевості надзвичайно актуальними є питання щодо вивчення впливів наслідків реалізації інтеграційних прагнень України на сільську економіку; зайнятість сільського населення; багатофункціональність та забезпечення зрівноваженого розвитку сільських територій; використання, розвиток та відтворення людського капіталу в сільській місцевості, що є головним чинником економічного зростання суспільства та національної безпеки держави.

CONCLUSIONS

The important constituent of forming and realization of model of forward development of society is a decision of important naukovo-praktichnogo task in relation to the improvement of socio-economic development of rural territories, which is based on deepening of essence of computer-integrated rural development, complex estimation of processes of development of rural territories, determination of basic factors of influence on the dynamics of socio-economic growth.

On the basis of the conducted theoretical generalizations came to the conclusion, that socio-economic development of rural territories of Ukraine is characterized the use of the nonsystem going near the decision of the proper questions, and also by the limited theoretical and actual base for the analysis of problems of rural territories (as to it this theme was often ignored economists). As a result, perception of problems of village often does not answer reality scientists and politicians, as researches associated till recently, mainly, with an agrarian sector, that considerably limited their value for a rural economy. The concept of computer-integrated development of rural territories must be specified. To our opinion, it shows up in the improvement of quality of life of rural population through the increase of levels of his material well-being and social safety by restructuring of him economic activity. Attention is thus accented on that conception of development of rural territories is far wider by comparison to conception of agrarian development and represents complex copulas and co-operations of rural economies.

On the basis of the conducted researches can assert the use of conception of computer-integrated rural development about a necessity. Problems of rural development are inseparable from the problems of agrarian sector, and that is why beside the purpose concentrated exceptionally on one of constituents of policy of rural development as a research (while other component is considered exogenous) object, as it is the limited static approach which can result in considerable analytical prejudice. For this reason the last updates in a political tool consist in the use of more integral going near research and stimulation of rural development.

Foreign experience of adjusting of rural development confirms, that the key question of such development is a not question of financing, but problems of exposure, support, and introductions of local initiatives, which combine interests of

state, enterprise and public structures, in particular, businessmen, representatives of state departments and organs of local self-government, leaders of local concords, that will provide the use of present potentials for the decision of regional problems socio-economic development. Realization of directions of development of rural territories must be carried out on principles of the general financing and partnership. In particular, a financial help can be given through state and ungovernmental organizations on the basis of competitive selection, transparency and public inspection.

A necessity is an increase of trust to partnerships between state, enterprise and public structures with the use of models “from below up to the top”. As Ukraine is characterized very heterogeneous rural locality, political measures, directed on stimulation of economic development of village and creation of new workplaces, must directly take into account the necessities of separate regions. Local partnerships, created on territorial principle, play exceptionally an important role in providing of steady development of village and is the key elements of policy of rural development. Due to such partnerships, a local population takes part in determination of major tasks and searches of their decisions.

The problems of rural regions can not be fully dissociated from the problems of other territories, in particular bridge. Actually, in the developed countries of line, which once dissociated city territories from rural territories, become all less clear. Therefore the social aspect of policy of rural development must be directed on creation of equal possibilities and start-up capital for the habitants of rural locality in comparing to possibilities which characterize city territories. To that end by us it was developed and expounded algorithm of realization of local initiatives on the basis of transition from forming of structures of local collaboration to development of specific regional strategy of development and it subsequent popularization among a local population.

After the result of the conducted researches the new model of development of social sphere was offered high-quality in rural locality by the search of new proprietors of objects of social infrastructure, in particular by forming of attendant cooperative stores and rural service centers. Thus, acknowledged the primary objective of reformation of social infrastructure maintainance and providing of the effective functioning and subsequent development of sphere of services in rural locality. Experience testifies in this direction, that most effective are models of

creation of rural communal enterprises, agricultural attendant cooperative stores, rural service centers, co-operation of organs of local self-government, with public organizations and sole proprietors.

On the basis of the conducted researches the methodical going were developed near development and ground of strategy of computer-integrated development of rural territories, which, unlike existing, are complemented forming of effective mechanism of support of socio-economic growth of the depressed territories. It is marked by us on that support of the depressed territories must be concentrated on the grant of compensative payments agrovirobnikam in less favourable territories. These payments must be adapted in order to represent the best role of agrovirobnikiv as managers of maintainance of natural landscapes on such territories.

The special attention within the framework of working of conception of support of the depressed territories applies on that on the depressed territories must take place financing of initiatives in relation to retraining of busy in an agricultural production (or conversion in other types of activity with the purpose of providing of multifunction development of rural territories. Basic attention on this stage must be spared the processes of diversification on the depressed territories, namely to development of small enterprise, improvement of infrastructure and upgrading social services.

Grounded necessity of decision of problem of financing of rural development, as financial necessities of rural territories of Ukraine with high part of agriculture in the structure of economic activity remain in a large measure dissatisfied. Domestic jars are almost ignored by small rural enterprises. Obvious reasons of such situation include not enough the developed financial institutions, high risk, asymmetric distributing of information, between creditors and borrowers. Consequently, one of main tasks of rural development there is diminishing of barriers between financing of rural population and formal financial sector. Thus, application of new financial technologies in Ukraine is critically important for diminishing of risk of non-fulfillment of responsibilities for borrowers, which simultaneously will improve access to finances for many peasants.

For subsequent researches in industry of management socio-economic development of rural locality extraordinarily actual are questions in relation to the study of influences of consequences of realization of integration aspirations of Ukraine on a rural economy; employment of rural population; multifunctionness and providing of the balanced development of rural territories; the use, development and recreation of human capital, is in rural locality which is the main factor of the economy growing of society and national safety of the state.

Тестова
сторінка

Тестова
сторінка

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ

1. Аграрний сектор України у 2005 році [Мельник Ю.Ф., Дем'янчук В.В., Ємельянова Ж.Л., Жигadlo В.С. та ін.]; за ред. Ю.Ф. Мельника. – К., 2006. – 88 с.
2. Амелина М. Зачем России сельское территориальное развитие и где его взять? [Электронный ресурс] // Российские деревни открыты для бизнеса: малые формы предпринимательства – основа экономики сельских территорий: материалы круглого стола (Москва, 5 февраля 2007 г.) / Всемирный банк. – Режим доступа: siteresources.worldbank.org/INTRUSSIANFEDERATION/Resources/amelina_rus.pdf
3. Богачев В.И. Источники формирования фонда развития социальной сферы села / В.И. Богачев, В.Г. Ткаченко // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 205-211.
4. Богословский В.Н. Малые формы предпринимательства – основа экономики сельских территорий [Электронный ресурс] // Российские деревни открыты для бизнеса: малые формы предпринимательства – основа экономики сельских территорий: материалы круглого стола (Москва, 5 февраля 2007 г.) / Всемирный банк. – Режим доступа: siteresources.worldbank.org/INTRUSSIANFEDERATION/Resources/bogo_rus.pdf
5. Богуш Л.Г. Комплексний розвиток соціальної сфери сільської місцевості України: проблеми та підходи до підвищення ефективності його державного регулювання [Електронний ресурс] // Становление современной науки (экономические науки): материалы научной Интернет-конференции, 2006 г. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/CCN/Economics/15_bogush.doc.htm

6. Бондар С.І. Розвиток соціальної інфраструктури села в ринкових умовах: дис. кандидата економічних наук / Бондар Світлана Іванівна. – Харків: Міністерство аграрної політики України; Харківський національний технічний університет сільського господарства, 2005.
7. Бондар Т.В. Соціально-економічний розвиток сільської місцевості регіону та напрями його удосконалення: дис. кандидата економічних наук / Бондар Тетяна Володимирівна. – Херсон: Міністерство аграрної політики України; Херсонський державний аграрний університет, 2006.
8. Бондаренко Н.М. Розвиток особистих селянських господарств в контексті використання трудового потенціалу: дис. кандидата економічних наук / Бондаренко Наталія Миколаївна. – Дніпропетровськ: Міністерство аграрної політики України; Дніпропетровський державний аграрний університет, 2005.
9. Бочан І.О. Формування приватного сектора в умовах ринкової трансформації економіки України: проблеми інституціональної теорії і практики: дис. доктора економічних наук / Бочан Ігор Омелянович. – Львів: НАН України; Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002.
10. Булавко О.Г. Адміністративно-територіальний поділ сільських територій та соціальна інфраструктура села / О.Г. Булавко, М.К. Орлатий, В.П. Рябоконт // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформаційно-аналітичний збірник (випуск 4). За ред. П.Т. Саблука. – К.: ІАЕ, 2000, – С. 164-178.
11. Булавко О.Г. Адміністративно-територіальний поділ та поселенська мережа / О.Г. Булавко, В.П. Рябоконт // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформаційно-аналітичний збірник (випуск 3). За ред. П.Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ, 1999, – С. 55-58.
12. Булавко О.Г. Соціально-економічний розвиток сільських територій / О.Г. Булавко, Н.І. Дишлюк, В.П. Рябоконт // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та

- перспективи розвитку: інформаційно-аналітичний збірник (випуск 3). За ред. П.Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ, 1999, – С. 59-69.
13. Бутенко В.М. Вплив екології на соціальні процеси в суспільстві // Вісник Харківського інституту соціального прогресу. Серія „Екологія, техногенна безпека і соціальний прогрес”. – 2002. – Вип. 1 – С. 304-309.
 14. Бутенко В.М. Демографічна ситуація в сільській місцевості Сумської області // Ринкова трансформація економіки АПК: Кол. монографія у чотирьох частинах. Ч.1 / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева. – К.: ІАЕ, 2002. – С. 239-242.
 15. Бутенко В.М. Організаційно-економічні основи функціонування соціальної сфери села: дис. кандидата економічних наук / Бутенко Віра Михайлівна. – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2004
 16. Васьківська К.В., Рудинська І.В. Тенденції та перспективи розвитку сільських територій Львівщини в умовах євроінтеграції // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Структурна трансформація територіальних суспільних систем (зб. наук. праць). – Вип. 5 (67) / ІРД НАН України: Відпов. ред. докт. екон. наук, проф. Є.І. Бойко. – Львів, 2007. – С. 315-324.
 17. Вовк В. Сертифікація органічного сільського господарства в Україні: сучасний стан, перспективи, стратегія на майбутнє [Електронний ресурс] // Агроогляд. – Режим доступу: <http://www.lol.org.ua/ukr/vegetables/showart.php?id=15634>
 18. Гайдуцький П.І. Про основні засади реформування системи державної підтримки сільського господарства та сільської території // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 85-93.
 19. Гарасим П.М. Удосконалення соціально-економічного механізму формування доходів сільського населення // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і

- сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 274-279.
20. Герасимчук З.В. Еколого-економічні основи формування та реалізації регіональної політики сталого розвитку (питання методології та методики): дис. доктора економічних наук: 08.10.01 / Герасимчук Зоряна Вікторівна. – Львів: НАН України; Інститут регіональних досліджень, 2001.
 21. Герчанівська С.В. Маркетингове забезпечення зайнятості економічно активного населення в аграрній сфері: дис. кандидата економічних наук / Герчанівська Світлана Валеріївна. – Київ: Кабінет Міністрів України, Національний аграрний університет, 2006.
 22. Гнатишин Й.П. Доходи і видатки сільського населення: дис. кандидата економічних наук / Гнатишин Йосип Петрович. – Львів: Українська академія аграрних наук, Львівський державний аграрний університет 2004.
 23. Гойчук О.І. Продовольча безпека: теорія, методологія, проблеми: дис. доктора економічних наук / Гойчук Ольга Іванівна. – Миколаїв: Українська академія аграрних наук, Миколаївський державний аграрний університет 2004.
 24. Гойчук О.І. Соціально-економічний розвиток села як необхідна передумова продовольчої безпеки держави // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 558-562.
 25. Горкавий В.К. Математична статистика: навчальний посібник / В.К. Горкавий, В.В. Ярова. – К.: ВД "Професіонал", 2004. – 384 с.
 26. Грамцов А. Развитие сельских регионов в Польше: Местная инициатива "Leader+" – Дополнительный элемент традиционных агрополитических мероприятий?: збірник ІАМО Annual 2006 / А. Грамцов, П. Кросняк. – Халле (Німеччина): ІАМО, 2006. – С. 15-23

27. Губені Ю.Е. Розвиток сільських територій: європейський досвід для української практики // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 394-402.
28. Данилишин Б.М. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика / Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк, М.І. Фащевський; Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. – Черкаси: ЧДТУ, 2006. – 315 с.
29. Дацій О.І. Удосконалення політики зайнятості сільського населення // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ. – 2005. – С. 471-481.
30. Деменков А. Кредиты для малого бизнеса – Непаханное поле для банков [Електронний ресурс] // ПростоБанк Консалтинг, 2006 – Режим доступу: http://www.prostobiz.com.ua/kredity/pressa/kredity_dlya_malogo_biznesa_nepahano_e_pole_dlya_bankov
31. Дієсперов В.С. Актуальні проблеми сільськогосподарської праці // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ. – 2005. – С. 489-493.
32. Закон України № 2157-III «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» від 21 грудня 2000 р.: станом на 21 грудня 2000 р. / Верховна Рада України. – К.: Відомості Верховної Ради, 2001. – № 7. – С. 35.
33. Закон України № 2850-IV «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 р.: станом на 1 січня 2006 р. / Верховна Рада України. – К.: Відомості Верховної Ради, 2005. – № 51. – С. 548.
34. Закон України № 1877-IV «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р.: станом на 30 листопада 2006 р. / Верховна Рада України. – К.: Відомості Верховної Ради, 2004. – № 49. – С. 527.

35. Закон України № 280/97-ВР “Про місцеве самоврядування” від 21 травня 1997 р.: станом на 15 жовтня 2008 р. / Верховна Рада України. – К.: Відомості Верховної Ради, 1997. – № 24. – С. 170.
36. Закон України № 400-ХІІ “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” від 17 жовтня 1990 р.: станом на 31 березня 2005 р. / Верховна Рада України. – К.: Відомості Верховної Ради, 1990. – № 45. – С. 602.
37. Замятіна Н.В. Аграрна політика як фактор сталого сільського розвитку // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія “Фінанси і кредит”. – 2006. – № 1. – С. 297-304.
38. Замятіна Н.В. Проблеми забезпечення інтегрованого сільського розвитку в Україні // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія “Фінанси і кредит”. – 2005. – № 1. – С. 319-326.
39. Замятіна Н.В. Проблеми формування парадигми сільського розвитку // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. Випуск 15. – Черкаси: ЧДТУ, 2005. – С. 87-92.
40. Замятіна Н.В. Розвиток потенціалу сільських територій // Економіка АПК. – 2006. – № 4. – С. 134-141.
41. Замятіна Н.В. Соціальний капітал як каталізатор сільського розвитку // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Фінанси і кредит». – 2005. – № 2. – С. 345-353.
42. Заяць Т.А. Попит на робочу силу: проблеми формування та економічного стимулювання // Україна: аспекти праці. – 2005 – № 2. – С. 31-39.
43. Заяць Т.А. Молодіжний сегмент ринку праці України: методологічні і методичні засади оцінки інтегрованості в національний ринок праці / Т. Заяць, В. Кравченко; Україна: аспекти праці. – 2003. – № 3. – С. 24-29.
44. Заяць Т.А. Працересурсний потенціал, ринок праці і зайнятість // Стратегічні напрями та перспективи розвитку продуктивних

- сил України. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – С. 53-58.
45. Заяць Т.А. Проблеми інноваційно-інвестиційного забезпечення соціального розвитку регіонів // Економіка і регіон. – 2005. – № 1. – С. 143-147.
46. Заяць Т.А. Продуктивність людських ресурсів України та регіональні можливості її забезпечення // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 3. – С. 8-16.
47. Заяць Т.А. Формування трудових ресурсів, зайнятості та ринку праці // Концепція і стратегія розвитку продуктивних сил України. – К.: РВПС України НАН України, 2003. – С. 31-39.
48. Калантай Н.О. Концептуальні аспекти сільськогосподарської диверсифікації // Удосконалення економічного механізму функціонування аграрних підприємств в умовах невизначеності: збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції (19-20 травня 2004 р.) – К.: КНЕУ, 2004. – С. 150-153.
49. Кічук О.С. Мале підприємництво та регіональний розвиток [Електронний ресурс] // Вісник інституту сільського розвитку “Аспекти сільського розвитку”. – 2004. – № 1. Режим доступу: // http://icr.org.ua/files/1_1_journal1.pdf
50. Кондиріна А.Г. Науково-методичні основи регулювання кон'юнктури споживчого ринку України: дис. кандидата економічних наук / Кондиріна Анжеліка Георгіївна. – Київ: Науково-дослідний економічний інститут міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, 2002.
51. Косодій Р.П. Підприємницька орієнтація стратегії сталого соціально-економічного розвитку сільських територій // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Фінанси і кредит». – 2004. – № 1. – С. 137-145.
52. Косодій Р.П. Проблеми розвитку фінансової інфраструктури сільської місцевості // Облік і фінанси АПК. – 2005. – № 7(9). – С. 20-26.
53. Косодій Р.П. Роль фінансової інфраструктури в розвитку сільського господарства // Економіка АПК. – 2006. – № 3. – С. 27-33.

54. Косодій Р.П. Соціальний капітал сільської місцевості як фактор продуктивності агровиробництва / Формування конкурентноздатності підприємств АПК в умовах ринкової трансформації економіки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції / Полтавська державна аграрна академія. – Полтава, 2004 р. – С. 38-40.
55. Косодій Р.П. Формування стратегії агроекологічно орієнтованого розвитку соціального капіталу // Економіка АПК. – 2003. – № 10. – С. 111-118.
56. Кропивко М.Ф. Організація державного та самоврядного управління розвитком сільських територій // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ. – 2005. – С. 120-123.
57. Круковський А.М. Розвиток соціальної інфраструктури села в умовах аграрних трансформацій: дис. кандидата економічних наук / Круковський Анатолій Миколайович. – Житомир: Українська академія бізнесу та підприємництва, Державний агроекологічний університет, 2006.
58. Кульчицький Б.В. Типологізація і порівняння економічних систем суспільства (проблеми теорії і методології): дис. доктора економічних наук / Кульчицький Богдан Володимирович. – Львів: НАН України; Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004.
59. Куртисс Я. Вклад аграрних підприємств в розвиток сільської місцевості: На прикладі Чеської Республіки / Я. Куртисс, В. Валентинов // IAMO Annual 2006. – С. 23-28
60. Кустріч Л.О. Становлення сільськогосподарських підприємств на пореформеному етапі розвитку (на матеріалах Черкаської області): дис. кандидата економічних наук / Кустріч Лілія Олександрівна. – Київ: Українська академія аграрних наук, Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”, 2007.
61. Лерман Ц. Реформування сільського господарства в Україні: результати реформ 1999-2000 гг. [Електронний ресурс] //

Ц. Лерман, Д. Седик, Н. Пугачев, А. Гончарук. – FAO, OON. – 2006. Режим доступу: // www.fao.org/world/Regional/REU/resources_files/Rethinking_agr_eform_Ukraine_summary_ru.pdf

62. Литвинова А.О. Становлення ринкових відносин власності та господарювання в аграрній сфері: дис. кандидата економічних наук / Литвинова Алла Олександрівна. – Дніпропетровськ: Українська академія аграрних наук, Дніпропетровський державний аграрний університет, 2004.
63. Мазур Г.Ф. Соціально-економічні проблеми розвитку села та шляхи їх вирішення (регіональний аспект): дис. кандидата економічних наук / Мазур Геннадій Федорович. – Умань: Міністерство аграрної політики України, Уманський державний аграрний університет, 2007.
64. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора України (результати, проблеми) // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 182-189.
65. Михайлова Л.І. Вдосконалення механізму управління соціально-економічним розвитком сільських регіонів // Державне управління та місцеве самоврядування: збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України. В 6-ти част., Ч. 1.; За ред. Г.І. Мостового. – Х.: УАДУ ХФ. – 2001. – С. 113-115.
66. Михайлова Л.І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах: Монографія – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 388 с.
67. Михайлова Л.І. Регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 389-394.
68. Михайлова Л.І. Стратегія розвитку сільської зайнятості в Україні / Л.І. Михайлова, Н.В. Замятіна // Теорія та практика

- державного управління: Зб. наук. праць. – вип. 3 (15). – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2006. – С. 213-222.
69. Михайлова Л.І. Формування та розвиток трудових ресурсів як складової капіталу АПК: дис. доктора економічних наук / Михайлова Любов Іванівна. – Суми: Міністерство аграрної політики України, Сумський національний аграрний університет, 2004.
70. Несільськогосподарська зайнятість в Україні [Електронний ресурс] / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій в Україні. Німецька консультативна група при уряді України. – Режим доступу: ier.org.ua/papers_uk/u13_uk.pdf
71. Новікова Н.Л. Організаційно-економічні умови соціального відродження села: дис. кандидата економічних наук / Новікова Наталя Леонідівна. – Київ: Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки” Української академії аграрних наук, 2005.
72. Обзор политики сельского развития в Европейском Сообществе и в США [Серова Е., Карлова Н., Мокшина П., Тихонова Т., Шик О., Ференци Т.]; Аналитический центр “Агропродовольственная экономика”. – Институт экономики переходного периода, Москва. – 2005. – С. 21-22.
73. Онищенко В.О. Основи формування інвестиційної політики регіону: дис. кандидата економічних наук / Онищенко Володимир Олександрович. – Донецьк: НАН України. Інститут економіко-правових досліджень, 2002. – С. 113-115.
74. Онищенко О.М. Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства / О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 41-50.
75. Основи аграрного підприємництва [за ред. М.Й. Маліка]. – К.: Інститут аграрної економіки, 2000. – 582 с.
76. Остапчук А.Д. Формування економічного механізму ефективної підприємницької діяльності в сільськогосподарських підприємствах: дис. кандидата

- економічних наук / Остапчук Анатолій Дмитрович. – Київ: Кабінет Міністрів України, Національний аграрний університет, 2005.
77. Охрیمовський О.В. Поререформений розвиток сільськогосподарського виробництва регіону: дис. кандидата економічних наук / Охрیمовський Олександр Васильович. – Київ: Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки” Української академії аграрних наук, 2003.
78. Панасюк Б.Я. Шлях до відродження села // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 211-217.
79. Пила В.І. Стратегія ефективної зайнятості // Економіка України. – 2002. – № 11. – С.89-90.
80. Пила В.І. Структурні зміни в економіці та проблеми соціально-економічного розвитку регіонів // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права – 2003. – № 2 (6). – С. 313-318.
81. Пила В.І. Теорія і практика розвитку регіональних економічних систем //Економіка України. – 2002. – № 2. – С. 90-91.
82. Полозенко Д.В. Соціальна інфраструктура села та джерела її фінансування // Фінанси України. – 2002. – № 1. – С. 3-12.
83. Поплавський В.Г. Соціальна сфера українського села // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 368-376.
84. Постанова Верховної Ради України № 1700-IV “Про сучасний стан пенсійного забезпечення та впровадження пенсійного страхування в Україні” від 11 травня 2004 р. / Верховна Рада України. – К.: Відомості Верховної Ради, 2004. – № 29. – С. 381
85. Прадун В.П. Економіко-екологічні основи сталого розвитку регіональних агропромислових комплексів: дис. доктора

- економічних наук / Прадун Валентин Пантелійович. – Київ: НАН України; Об'єднаний інститут економіки, 2005.
86. Принципи органічного сільського господарства [Електронний ресурс] // International Federation of Organic Agriculture Movements. – Режим доступу: http://www.ifoam.org/about_ifoam/pdfs/POA_folder_ukrainian.pdf
87. Програма розвитку сільського зеленого туризму. Фонд Євразія [Електронний ресурс] // Український регіональний вісник. – 2003. – № 42. – Режим доступу: <http://www.urf.org.ua/data/articlesview/index.php?id=92b883726cfcf5c2de7e3e38f08bbdf&session=732d3faca7417faf213241457994bf0d>
88. Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 94-99.
89. Прокопишак К.В. Розвиток соціальної сфери села в умовах становлення ринкових відносин (на прикладі Карпатського регіону): дис. доктора економічних наук / Прокопишак Катерина Володимирівна. – Львів: НАН України; Інститут регіональних досліджень, 2004.
90. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 4-18.
91. Ситуація в агропромисловому комплексі України [Пугачов М.І., Дем'янчук В.В., Жигadlo В.С., Кобець М.І. та ін.]; за ред. М.І. Пугачова / UNDP, Проект “Аграрна політика для людського розвитку”. – К., 2006. – 47 с.
92. Сіренко Н.М. Організаційно-економічний механізм антикризового розвитку сільськогосподарських підприємств регіону: дис. кандидата економічних наук / Сіренко Наталя Миколаївна. – Миколаїв: Міністерство аграрної політики

України, Миколаївський державний аграрний університет, 2004.

93. Скидан О.В. Формування регіональної аграрної політики продовольчої безпеки: дис. кандидата економічних наук / Скидан Олег Васильович. – Житомир: Міністерство аграрної політики України, Державний агроекологічний університет, 2004.
94. Спур М. Сельская бедность, аграрная реформа и роль государства в развитии сельских районов и снижении уровня бедности в странах Центральной Евразии. Десять положений о сельскохозяйственном развитии и снижении уровня сельской бедности // Техническое консультативное совещание, Субрегиональное бюро ФАО для Центральной Азии (FAO/SEC). – г. Анкара, Туриця. – 11-13 июля, 2007 г.
95. Статистичний збірник “Регіони України” за 2007 рік. – К.: Техніка. – 2008. – С. 90-263.
96. Статистичний щорічник Сумської області за 2006 рік. – Суми, 2007. – 632 с.
97. Статистичний щорічник Сумської області за 2007 рік. – Суми, 2008. – 696 с.
98. Стоянець Н.В. Організаційно-економічні аспекти інтегрованого сільського розвитку // Соціально-економічна політика та розвиток регіонів в умовах переходу до постіндустріального суспільства: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, 21 березня 2008 р.): у 2 т.; ТП. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. – С. 79.
99. Стоянець Н.В. Основні напрямки удосконалення управління сільських територій // Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (8-25 квітня 2008 р.) – Суми: Сумський національний аграрний університет, 2008. – Т. II. – С. 91.
100. Стоянець Н.В. Розвиток сільських територій в рамках регіональної політики // Науковий вісник Полтавського національного технічного університету. Серія “Економіка і регіональний розвиток”. – 2008. – № 2 (17). – С. 29-33.

101. Стоянець Н.В. Роль соціального капіталу у забезпеченні сталого сільського розвитку // Инвестиционные приоритеты эпохи глобализации: влияние на национальную экономику и бизнес: материалы международной научно-практической конференции. – Днепропетровск, 14-15 февраля, 2008 г.
102. Стоянець Н.В. Формування підприємницького потенціалу як основний регіональний аспект ефективного сільського розвитку // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія “Економіка та менеджмент”. – 2008. – № 12/9 (34). – С. 101-107.
103. Суліма Н.М. Трудові ресурси та формування ринку робочої сили в аграрному секторі економіки (на матеріалах сільськогосподарських підприємств Хмельницької області): дис. кандидата економічних наук / Суліма Наталія Миколаївна. – Київ: Кабінет Міністрів України, Національний аграрний університет, 2002.
104. Тархов П.В. Підвищення якості життя сільського населення шляхом регулювання державного сектора економіки // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 542-548.
105. Тибінь А.М. Управління розвитком підприємництва в регіоні // Вісник Українського державного університету водного господарства та природокористування. Серія: економіка. – Вип. 2 (26). – Ч. 2. – Рівне, 2004. – С. 693-698.
106. Тимошенко Н. До питання функціонування об’єктів соціальної інфраструктури в сільській місцевості [Електронний ресурс] // Інститут сільського розвитку, 2004 – Режим доступу: http://icp.org.ua/ukr/aspekt/aspekty/infrastr/2004/11/22/do_pitannja_funktsio_60.html
107. Тіллак П. Досвід управління соціальним розвитком сільських регіонів в Україні та ФРН / П. Тіллак, Л.І. Михайлова, Х. Бізольд // Регіональна економіка. – 2000. – № 3. – С. 169-176.

108. Томаневич Л.М. Організаційно-економічний механізм управління туристично-рекреаційними комплексами в Україні: дис. кандидата економічних наук / Томаневич Леся Миронівна. – Львів: Міністерство освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005.
109. Трегобчук В.М. Актуальні проблеми сталого розвитку сільських територій // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 69-76.
110. Тьоткін В.І. Удосконалення державної політики соціального розвитку українського села // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 32-41.
111. Удова Л.О. Соціальні аспекти трансформації організаційної структури сільського господарства: дис. кандидата економічних наук / Удова Людмила Олегівна. – Київ: Національна академія наук України, Державна установа “Інститут економіки та прогнозування”, 2005.
112. Указ Президента України № 398/2000 “Про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств” від 9 березня 2000 року, [Електронний ресурс]; Режим доступу до останньої редакції закону: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=398%2F2000>
113. Урба С.І. Державне регулювання аграрного сектора економіки України: дис. кандидата економічних наук / Урба Світлана Іванівна. – Львів: Міністерство освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007.
114. Фурсенко М.І. Розвиток сільських територій в умовах забезпечення економічної стабільності держави // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського

- конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 103-111.
115. Худавердієва В.А. Економічний механізм підвищення ефективності сільськогосподарських підприємств: дис. кандидата економічних наук / Худавердієва Вікторія Анатоліївна. – Харків: Міністерство аграрної політики України, Харківський національний аграрний університет, 2006.
116. Цепко О.А. Мале підприємництво в сільській місцевості [Електронний ресурс] // Вісник інституту сільського розвитку “Аспекти сільського розвитку”. – 2005. – № 1-2. – Режим доступу: http://icrp.org.ua/files/47_journal2.pdf
117. Черевко Г.В. Державне регулювання розвитку українського села // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 531-537.
118. Шепель І.В. Особливості соціально-трудових відносин в реформованих сільськогосподарських підприємствах: дис. кандидата економічних наук / Шепель Інеса Вадимівна. – Херсон: Міністерство аграрної політики України, Херсонський державний аграрний університет, 2004.
119. Юзефович А.Е. Ресурси господарської діяльності сільського населення // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ. – 2005. – С. 229-233.
120. Якуба К.І. Життєвий потенціал сільського населення // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ. – 2005. – С. 127-132.
121. Янишин Я.С. Оптимізація напрямів ринкової трансформації аграрного сектора економіки регіону: дис. кандидата економічних наук / Янишин Ярослав Степанович. – Львів:

- Міністерство аграрної політики України, Львівський державний аграрний університет, 2005.
122. Adewuyi, A. Population Dynamics in Rural Development in Nigeria / Adewuyi, A., Ebigbola, J.A. // M.O. Onajide et. al.: Revitalising the Urban and Rural centres of Nigeria. OAU Press Ltd. Ife. – 1990. – P. 85-97.
 123. Ahrens, H. Agricultural Policy and Rural Development: Theoretical and Empirical Aspects / The Role of Agriculture in Central and Eastern European Rural Development: Engine of Change or Social Buffer? Studies on the Agricultural and Food Sector in Central & Eastern Europe, Vol. 25, Halle (Saale), IAMO, 2004, P. 340-355.
 124. Akimova, I. Role of Governance in Small and Medium Size Enterprise Development: Regional Aspects / Akimova, I., O. Starikov, S. Verstyuk. – Working paper № 19, IER, Kyiv. – 2003.
 125. Akindele, S.T. (2004): Political Mobilization for Rural Development and a Stable Nigerian Democratic Republic: An Indepth Examination of the Role of Local Governments // www.krepublishers.com/.../JHE-16-2-099-112-2004-Akindele-S-T/JHE-16-2-099-112-2004-Akindele-S-T.pdf
 126. Armstrong, H. Regional Economics and Policy (3rd edition) / Armstrong, H., J. Taylor. – Blackwell Publishers, Oxford. – 1993.
 127. Bamidele A.S. (1986): The structural and operational Analysis of Local Government System in Nigeria: Paper presented at the OSUA Seminar for Newly appointed members of Local Government Councils in Ondo State, July 30th – 31st.
 128. Bamidele, A.S. (1990): Universal concept of rural development problems: An analysis in Onajide M.O. et. fl. P. 3-25.
 129. Bellow-Imam, I.B. (1989): Rural development in Nigeria: A theoretical analysis // Paper presented at National Conference on Social Mobilization and Community Development.
 130. Berdegue, J.A. Policies to Promote Non-Farm Rural Employment in Latin America / Berdegue, J.A., Reardon, T., Escobar, G. // Overseas Development Institute, London. – 2000 // <http://www.odi.org.uk/nrp/55.pdf>

131. Bondarenko, A. Development of Innovative Technologies in Rural Finance / Bondarenko, A., R. Kosodiy, Y. Mishenin // Sustainable Rural Development: What is the Role of the Agri-Food Sector? / Editors: Martin Petrick and Gertrud Buchenrieder. Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO), Halle (Saale), Germany 2007. – P. 113-127.
132. Chadha, G.K. (2003): Rural Employment in India: Current Situation, Challenges and Potential for Expansion. Issues in Employment and Poverty: Discussion Paper. Recovery and Reconstruction Department, International Labour Office, Geneva // www.ilo.org/public/english/employment/recon/poverty/download/disc7.pdf
133. Crego, C. (1985): “Entrepreneurship and Economic Growth: Toward a New Conceptual Framework.” In Keys to the Future of American Business. pp. 59-68. Proceedings from the Second Creativity, Innovation and Entrepreneurship Symposium. Washington, D.C.: George Washington University.
134. Development: Towards A Sustainable Integrated Rural Policy in Europe. Synthesis Report [Baldock, D., J. Dwyer, P. Lowe, J.-E. Petersen, N. Ward], WWF. – 2001. – P. 13-25.
135. Drabenstott, M. Top Ten Ways To Reinvent Rural Regions. Center for the Study of Rural America. Federal Reserve Bank of Kansas City. In: The Main Street Economist: Commentary on the rural economy. – November 2003. – P. 1-6.
136. Dufhues, T. Accessing rural finance. The rural financial market in Northern Vietnam // Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe, Volume 36, IAMO, 2007.
137. Fernando, N. (2003): ASA: The Ford Motor Model of Microfinance – An Update. Finance for the Poor, Vol. 4(4), P. 6-8.
138. Fernando, N. (2004): Microfinance Outreach to the Poorest: A Realistic Objective? ADB: Finance for the poor, Volume 5, Number 1.
139. Galushko, V. Agricultural Productivity Growth: A Vehicle for Rural Poverty Reduction in Ukraine? / V. Galushko, S.v.Cramon-Taubadel // Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe “The Role of Agriculture in Central and

- Eastern European Rural Development: Engine of Change or Social Buffer". IAMO. – 2004. – V. 25. – P. 227-228.
140. Helms, B. (2006): Access for All: Building Inclusive Financial Systems. CGAP, The International Bank for Reconstruction and Development.
 141. Huber, O. (1997): Beyond Gambles and Lotteries: Naturalistic Risky Decisions, in R. Ranyard, W.R. Crozier and O. Svenson (eds.). Decision Making: Cognitive Models and Explanations. London: Routledge. – P. 145-162.
 142. Isern, J., Commercial Banks and Microfinance: Evolving Models of Success / J. Isern, D. Porteous // CGAP: Creation of Efficient Financial System for Poor, Focus Note № 28, 2005.
 143. Isham, J. The Forgotten Rationale for Policy Reform: The Productivity of Investment Projects / J. Isham, D. Kaufmann // Policy Research Working Paper No.1549. Washington: World Bank, 1995.
 144. Ivatury, G. (2006): Using Technology to Build Inclusive Financial Systems. CGAP: Creation of Efficient Financial System for Poor <http://www.cgap.org/portal/binary/com.epicentric.contentmanagement.servlet.ContentDeliveryServlet/Documents/FocusNote_32.pdf>
 145. Kopainsky, B. Processes and Determinants of Rural Development in Switzerland / B. Kopainsky, P. Rieder // 22nd International System Dynamics Conference, Oxford, July 25-29, 2004 / www.systemdynamics.org/conf2004/SDS_2004/PAPERS/388KOPAI.pdf
 146. Kostov, P. Rural Development and Risk Management / P. Kostov, J. Lingard // Working Paper 65, Center for Rural Economy, Department of Agricultural Economics and Food Marketing, University of Newcastle. – 2001. – P. 12-19.
 147. Krugman, P. (1995): Development, geography, and economic theory. MIT Press, Cambridge M.A.
 148. Lerman, Z. Ukraine After 2000: A Fundamental Change in Land and Farm Policy? / Lerman, Z., D. Sedik, N. Pugachev, A. Goncharuk // FAO, 2006: [http://www.fao.org/world/regional/reu/resources files/Rethinking_Ukrainian_agreform_summary_en.pdf](http://www.fao.org/world/regional/reu/resources_files/Rethinking_Ukrainian_agreform_summary_en.pdf)

149. Mainhart, A. (1999): Management Information Systems for Microfinance: An Evaluation Framework, Development Alternatives Inc.
150. Mustapha, B.M. (1989): Local government as an instrument of social mobilization and rural development for self reliance: The Lagos State experience // Paper presented at National Conference on Social Mobilization and Community Development.
151. New perspectives for EU rural development / European Commission on Agriculture and Rural Development. Luxembourg, 2003. – P. 25-28.
152. Nivjevskiy, O. Rural non-farm employment in Ukraine / O. Nivjevskiy, S.von Cramon-Taubadel // Agriculture in the Face of Changing Markets, Institutions and Policies. Studies on the Agriculture and Food Sector in Central and eastern Europe, Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO), Halle (Saale), Germany, June 29 – July 1, 2006. – P. 484-496.
153. Nukamp, P. Spatial Perspectives on New Theories of Economic Growth / P. Nukamp, J. Poot // Annals of Regional Science. – 1998. – № 32 (1), P. 7-37.
154. Overview of the implementation of rural development policy 2000-2006. Some facts and figures / European Commission on Agriculture and Rural Development. Luxembourg, 2003. – P. 25-34.
155. Rauch, T. Regional Rural Development A regional response to rural poverty / T. Rauch, M. Bartels, A. Engel, 2001 // www2.gtz.de/dokumente/bib/02-5046.pdf
156. Rural development in the European Union / European Commission on Agriculture and Rural Development. Luxembourg, 2003. – P. 12-17.
157. Sedik D. (2003): Rural Finance Without Markets in Ukraine, 1991-2000. FAO, ESA Working Paper No. 03-01.
158. Technical consultation on rural infrastructure issues and challenges / FAO, Rome, October 2006 // www.fao.org/AG/magazine/ags-infra.pdf

159. Terluin I.J. Employment Dynamics in Rural Europe / I.J. Terluin, J.H. Post // CABI Publishing, Oxon / New York, 2000.
160. Tomich, T.P. Transforming Agrarian Economies, Opportunities Seized, Opportunities Missed / Tomich T.P., Kilby, P. Johnston, B.F. // Cornell University Press, Ithaca, 1995
161. United States Department of Agriculture, Economic Research Service. – www.ers.usda.org
162. Woolcock, M. (1998): Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework // Theory and Society. World Bank Research Observer. – P. 14-24.
163. Woolcock, M. Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy / M. Woolcock, D. Narayan // World Bank Research Observer, 2000. – P. 10-15.
164. World Bank Action Strategy Consultation on Rural Development for Latin America and the Caribbean: Summary Report of Conclusions and Proceedings, CIDER, April 2001.
165. Wortman, M.S., Jr. (1990): Rural Entrepreneurship Research: An Integration into the Entrepreneurship Field / Agribusiness, V. 6, P. 329-344

ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ

Розділ 2

2.1. Структура сукупних ресурсів у розрахунку на одне домогосподарство в сільській місцевості України.....	85
2.2. Динаміка чисельності штатних працівників агропідприємств області та їх фонду заробітної плати за 2001-2007 рр.....	90
2.3. Розвиток дошкільних закладів у Сумській області	102
2.4. Розкладання загальної варіації результативного показника (зайнятості в сільському господарстві) на фактори.....	114
2.5. Урожайність в Україні порівняно з країнами ЄС.....	117
2.6. Структура сімейного грошового доходу сільського населення (2007 р.).....	119
2.7. Диверсифікація між сільськогосподарською та несільськогосподарською діяльністю (відсоток господарств).....	120
2.8. Структура сільського населення за видами зайнятості (2007 р.).....	127
2.9. Розкладання загальної варіації результативного показника (грошових доходів сільського населення) на фактори.....	137

Розділ 3

3.1 Описання типів позик, які використовуються в рамках Програми надання мікрокредитів в Україні.....	212
---	-----

ПЕРЕЛІК РИСУНКІВ

Розділ 1

1.1. Порочне коло формування капіталу в аграрному секторі.....	21
1.2. Порочне коло екологічної руйнації в аграрному секторі.....	22
1.3. Базова схема регіональної економіки.....	26
1.4. Складові концепції сільського розвитку.....	27
1.5. Принципи реформування аграрної політики та політики сільського розвитку.....	44
1.6. Структура соціально орієнтованої політики сільського розвитку.....	47
1.7. Класифікація потреб сільського населення.....	48
1.8. Форми власності об'єктів соціальної інфраструктури в сільських регіонах.....	49
1.9. Джерела формування фонду розвитку інфраструктури сільської території.....	50

Розділ 2

2.1. Динаміка чисельності сільського населення Сумської області..	79
2.2. Розподіл постійного населення Сумської області за віковими групами (на 1 січня 2008 р.).....	80
2.3. Природний рух сільського населення Сумської області (2007 р.).....	81
2.4. Природний приріст (скорочення) населення за регіонами (2007 р.).....	82
2.5. Чисельність народжених немовлят в сільських та міських поселеннях Сумської області.....	83
2.6. Народжуваність за регіонами (2007 р.).....	84
2.7. Структура грошових доходів сільського населення в Сумській області (2007 р.).....	86
2.8. Крива Лоренца для населення Сумської області за 2007 р., %..	87
2.9. Розподіл населення за рівнем середньодушових грошових витрат (2005-2007 рр.).....	88
2.10. Кількість зайнятого населення в сільському господарстві за регіонами (2007 р.).....	91
2.11. Частка штатних працівників сільськогосподарських підприємств Сумської області, які мають вищу освіту.....	93

2.12. Кількість малих підприємств Сумської області за основними видами економічної діяльності.....	95
2.13. Характеристика житлового фонду в Сумській області (2007 р.).....	97
2.14. Розвиток мережі бібліотек у Сумській області.....	98
2.15. Розвиток мережі кінотеатрів у Сумській області.....	99
2.16. Розвиток мережі культурних закладів клубного типу в Сумській області.....	100
2.17. Основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств Сумської області (2001-2007 рр.).....	107
2.18. Кількість сільськогосподарських підприємств за регіонами та питома вага регіонів у загальному обсязі валової продукції сільськогосподарства (2007 р.).....	108
2.19. Взаємозв'язок зміни вартості сільськогосподарської продукції у розрахунку на один гектар сільськогосподарських угідь та зайнятостю в аграрному секторі Сумської області (2000-2007 рр.).....	114
2.20. Взаємозв'язок рентабельності агропідприємств та зайнятості в аграрному секторі Сумської області (2000-2007 рр.).....	115
2.21. Динаміка попиту на робочу силу із зростанням ефективності сільськогосподарського виробництва.....	116
2.22. Заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності (Сумська область).....	118
2.23. Взаємозв'язок вивільнення робочої сили з аграрного сектора та зростання сільського безробіття.....	121
2.24. Зайнятість молоді в основних сферах економіки Сумської області у 2007 р.....	128
2.25. Взаємозв'язок зміни грошових доходів сільського населення та заробітної плати в аграрному секторі Сумської області (2000-2007 рр.).....	138
2.26. Взаємозв'язок зміни грошових доходів сільського населення та освітньо-кваліфікаційного рівня робочої сили в аграрному секторі Сумської області (2000-2007 рр.).....	139
2.27. Напрями комплексної політики зайнятості в сільських регіонах.....	142
2.28. Рентабельність сільськогосподарських підприємств за регіонами (2007 р.).....	143

2.29. Взаємозв'язок грошових доходів сільського населення з вартістю послуг, наданих сільському населенню.....	145
--	-----

Розділ 3

3.1. Складові стратегії стійкого розвитку сільського регіону.....	153
3.2. Складові стратегії сільського розвитку на основі місцевих ініціатив.....	154
3.3. Складові програми підготовки кадрів та розвитку потенціалу.	155
3.4. Можливі підходи щодо удосконалення управління сільськими територіями в Україні.....	158
3.5. Підходи щодо концентрації зусиль щодо економічного розвитку та державного фінансування.....	159
3.6. Фактори, що стримують можливості економічного розвитку сільських територій (на основі власних досліджень).....	164
3.7. Причини зростання диспаритету між розвитком сільських та міських територій (на основі власних досліджень).....	165
3.8. Вплив від впровадження ефективної програми розвитку сільських територій на зниження диспаритету між міськими та сільськими жителями.....	168
3.9. Бенефіціари впровадження органічного сільського Господарства.....	174
3.10. Фактори, які стимулюватимуть розвиток органічного сільського господарства.....	178
3.11. Фактори, які стримують розвиток органічного сільського господарства	180
3.12. Модель розвитку сільської місцевості шляхом пошуку нових власників об'єктів соціальної інфраструктури	183
3.13. Стратегія комплексного розвитку сільської соціальної сфери.....	186

Наукове видання

**МИХАЙЛОВА Любов Іванівна
СТОЯНЕЦЬ Наталія Валеріївна**

**УПРАВЛІННЯ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ РОЗВИТКОМ
СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ:
НАУКОВІ ОСНОВИ,
СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ**

Монографія

Підписано до друку 10.04.10. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman. Умовн. друк. арк. 14,65.
Обл.-вид. арк. 10,31. Вид № 21. Тираж 500. Зам. 420.

Видавництво «Козацький вал»

ВАТ «Сумська обласна друкарня»
40021, Суми, вул. Кірова, 215, т. 62-61-16

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції. Серія ДК. № 42